

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ, ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΙΣΤΟΡΙΑ,
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΑΙ
ΝΟΤΙΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ»**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Η γενιά των τσιγγανοπαίδων»: αποικιακότητες, ηγεμονίες και δίκτυα στο περιθώριο
των Ρομά της Θεσσαλονίκης**

της φοιτήτριας

Αναστασίας Μητροπάνου

ΑΜ: HAC22004

**ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: Φωτεινή Τσιμπιρίδου, Καθηγήτρια του Τμήματος Βαλκανικών,
Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας)**

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

**Ασπασία Θεοδοσίου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Μουσικών Σπουδών
(Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων)**

**Ελένη Σιδέρη, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Βαλκανικών, Σλαβικών και
Ανατολικών Σπουδών (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας)**

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2024

. «Η έγκριση της Μεταπτυχιακής Εργασίας από το Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας δεν υποδηλώνει αναγκαστικά ότι αποδέχεται το Τμήμα τις γνώμες του συγγραφέα.»

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τη Νεκταρία, την Αθηνά και τον Σπύρο για τη βοήθεια, την υπομονή, την εμπιστοσύνη και κυρίως για τη φιλία. Χωρίς τη συνδρομή τους, η εμπειρία και η έρευνα στον Δενδροπόταμο θα ήταν πολύ διαφορετική.

Αμέριστες ευχαριστίες οφείλω στη Φωτεινή Τσιμπιρίδου για τον χρόνο της να με ακούσει, να με καθοδηγήσει και να συμβάλει καίρια στην παρούσα διπλωματική εργασία αλλά και εν γένει στη διαμόρφωση της ανθρωπολογικής μου σκέψης και στάσης.

Τέλος, ευχαριστώ από καρδιάς τον επίμονο αναγνώστη και καλό φίλο Παναγιώτη Ελ Γκεντί για τη συμβολή του στην παρούσα εργασία.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι κοινότητες Ρομά αποτελούν διαχρονικά πεδίο πειραματικών δοκιμών με στόχο την «ένταξη», την «ενδυνάμωση» και τον «εκσυγχρονισμό» τους. Αρωγοί και ιδιοκτήτες των «ανθρωπιστικών επιχειρήσεων» είναι δεκάδες ΜΚΟ, οι οποίες έχουν εγκατασταθεί «μόνιμα» σε μια πληθώρα ρομά κοινοτήτων και εφαρμόζουν τις (βιο)πολιτικές των ευρωπαϊκών και εθνικών θεσμών, μένοντας πιστές στις νεοφιλελεύθερες επιταγές του κατακερματισμού και της αποκρατικοποίησης των κοινωνικών υπηρεσιών και παροχών. Μέσω της έρευνάς μου στον οικισμό Ρομά του Δενδροποτάμου Θεσσαλονίκης θέλησα να διερευνήσω τις επιδράσεις των εν λόγω αποικιακών —με όλες τις παραλλαγές και επικαιροποιήσεις των τεχνολογιών τους— παρεμβάσεων και προγραμμάτων στα δίκτυα, τις ιεραρχίες, τις ηγεμονίες και εν τέλει την ταυτότητα των ρομά υποκειμένων, τα οποία καλούνται να επαναπροσδιορίσουν και να επαναπροσδιοριστούν, να σώσουν και να σωθούν.

Η ζύμωση με τον κόσμο και τις δράσεις των Οργανώσεων της Κοινωνίας των Πολιτών έχει οδηγήσει, μεταξύ άλλων, στη συγκρότηση μιας «ελίτ» ρομά υποκειμένων που στην πλειοψηφία της ανήκει στη λεπτή φλοίδα των ωφελούμενων «τσιγγανοπαίδων» της προηγούμενης δεκαετίας: Παιδιά που προετοιμάστηκαν και ενδυναμώθηκαν πιλοτικά, ώστε να βρίσκονται πλέον σε θέση να μετασχηματίσουν και να εμψυχήσουν στα «αργοπορημένα» μέλη της κοινότητάς τους ιδέες, αξίες και πρακτικές που αποσκοπούν στη «θεραπεία» όλων όσων η λευκή, ευρωπαϊκή ματιά ταξινόμησε ως «προβληματικά». Συντελείται κατ' αυτόν τον τρόπο μια παράδοξη διαδικασία αποπολιτισμικοποίησης και ταυτόχρονης φυλετικοποίησης με «καλές προθέσεις».

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί μέσω της κριτικής προσέγγισης των πολιτικών και πρακτικών «σωτηρίας» των ρομά κοινοτήτων να επισημάνει τις «παράπλευρες απώλειες» των ανθρωπιστικών δοκιμών καθώς και τη δυναμική διαδικασία συναίνεσης/αντίστασης εντός τους· να αναδείξει τη γραμμή σκέψης και το πρίσμα θέασης υπό το οποίο τα ρομά υποκείμενα κρίνονται πάντα ανέτοιμα να συμπεριληφθούν στην κοινωνία και μένουν οριστικά εγκλωβισμένα στο αντιφατικό και κάπως ειρωνικό status του/της υπεξούσιου/ας (αλλά) «ωφελούμενου/ης».

ABSTRACT

Roma communities overtime have been a field of experiments aiming at their “integration”, “empowerment” and “modernisation”. Facilitators and owners of the “humanitarian missions” are dozens of NGOs, which have settled “permanently” in various Roma communities adhering to the neoliberal imperatives of fragmentation and the privatisation of social services. Through my research in the Roma community of Dendropotamos in Thessaloniki I attempted to investigate the impact of these colonial—with all the variations and updated technologies—interventions and programmes on networks, hierarchies, hegemonies and ultimately on the identity of the Roma subjects, who are constantly challenged to redefine and to be redefined, to save and to be saved.

The interaction within the Civil Society Organizations’ milieu has led, among other things, to the formation of an “elite” of Roma subjects, the majority of whom belong to the small group of beneficiary “gypsy children” of the previous decade: Children who have been trained and empowered on a pilot basis to be in a position to transform and instill in the “delayed” members of their community ideas, values and practices aiming to “heal” anything that the white, European perspective has classified as problematic. In this manner a paradoxical process of deculturalisation and simultaneous “good intentioned” racialisation is taking place.

Through a critical approach to the policies and practices of “rescuing” Roma communities this research attempts to indicate the “collateral damage” of humanitarian experiments as well as the dynamic process of consensus/resistance within them; to highlight the line of thinking and the perspective under which the Roma subjects are constantly considered unqualified to be included in the society and remain permanently trapped in the contradictory and rather ironic status of subaltern (but) “beneficiary”.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
-----------------------	---

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο: Ο ΔΕΝΔΡΟΠΟΤΑΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΡΕΥΣΤΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΣΤΟ «ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΟ» ΠΕΔΙΟ

1.1. ΟΙ ΡΟΜΑ ΚΑΙ Ο (ΔΙΚΟΣ ΜΟΥ) ΕΞΩΤΙΣΜΟΣ	9
1.2. ΔΕΝΔΡΟΠΟΤΑΜΟΣ: ΜΙΑ ΑΚΟΜΗ ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	12
1.3. ΔΕΝΔΡΟΠΟΤΑΜΟΣ: Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ, Η ΓΝΩΡΙΜΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΑΤΡΟΠΕΣ	14
1.4. Ο ΔΕΝΔΡΟΠΟΤΑΜΟΣ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΦΑΣΕΩΝ	22
1.5. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ: ΕΝΤΟΠΟΤΗΤΑ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΕΓΓΥΤΗΤΑ, ΛΑΘΗ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΜΟΣ	28
1.6. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ: ΘΕΣΗ, ΕΡΓΑΛΕΙΑ, ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ	29
1.7. ΤΑ ΜΕΣΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ: ΤΟ ΤΙΚ ΤΟΚ ΩΣ ΨΗΦΙΑΚΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΜΙΑΣ ΟΛΟΚΛΗΡΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ	33
1.8. Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥ ΔΕΝΔΡΟΠΟΤΑΜΟΥ	35
1.9. Ο ΕΑΥΤΟΣ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ: ΘΕΣΗ, ΛΕΠΤΕΣ ΙΣΟΡΡΟΠΙΕΣ ΚΑΙ ΔΙΠΛΕΣ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ	41

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο: ΘΕΩΡΙΕΣ, ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΕΙΣ, ΙΕΡΑΡΧΙΕΣ: ΕΝΑ ΜΗ ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΟΥΜΕΝΟ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑ

2.1. ΟΙ ΡΟΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΜΙΑ ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΕΙΣΑΓΩΓΗ	48
2.2. ΟΙ ΡΟΜΑ ΤΟΥ ΔΕΝΔΡΟΠΟΤΑΜΟΥ: ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΦΑΝΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΜΕΝΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ	53
2.3. Η ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ: ΔΟΜΕΣ, ΙΕΡΑΡΧΙΕΣ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ	61
2.3.1. Η «ΕΝΤΑΓΜΕΝΗ» ΕΜΦΥΛΗ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΣ.....	61
2.3.2. Η ΚΟΥΡΣΑ ΤΗΣ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗΣ	65
2.4. ΑΠΟΙΚΙΑΚΟΤΗΤΕΣ: ΡΗΤΟΡΙΚΗ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ .68	
2.5. Η «ΓΕΝΙΑ ΤΩΝ ΤΣΙΓΓΑΝΟΠΑΙΔΩΝ»: ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ, ΗΓΕΜΟΝΙΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΞΑ 74	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΒΡΑΒΕΙΑ ΓΙΑ ΔΕΥΤΕΡΟΥΣ ΡΟΛΟΥΣ: ΟΙ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΜΙΑΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

3.1. ΕΝΔΥΝΑΜΩΣΗ, ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗ, ΕΚΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟ «ΧΑΟΣ» ΠΟΥ ΑΦΗΝΟΥΝ ΠΙΣΩ ΤΟΥΣ	85
3.2. Η ΓΕΝΙΑ ΤΩΝ ΤΣΙΓΓΑΝΟΠΑΙΔΩΝ: ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ, ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΔΙΠΛΕΣ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ	94

3.3. ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΕΣ «ΤΣΙΓΓΑΝΟΠΑΙΔΕΣ»: ΕΝΑ «ΜΙΚΡΟΒΙΟ» ΠΟΥ ΞΕΦΥΓΕ ΑΠΟ ΤΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΤΩΝ ΜΚΟ.....	99
3.4. «ΤΣΙΓΓΑΝΟΠΑΤΕΡΕΣ» ΚΑΙ ΠΡΟΕΔΡΟΙ: ΕΝΑΣ ΜΑΤΑΙΩΜΕΝΟΣ ΑΓΩΝΑΣ ΑΥΤΟΛΙΑΘΕΣΗΣ.....	100
3.5. Ο ΔΕΝΔΡΟΠΟΤΑΜΟΣ ΩΣ ΕΝΑ ΔΙΑΡΚΕΣ ΠΕΔΙΟ ΡΗΞΕΩΝ.....	104
3.6. ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ ΦΡΑΓΚΟΥΛΗ: ΑΠΟΚΡΥΣΤΑΛΛΩΣΗ ΡΟΛΩΝ ΚΑΙ ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΩΝ ...	107
3.7. «ΙΣΟΙ ΠΟΛΙΤΕΣ Η΄ ΕΥΑΛΩΤΗ ΟΜΑΔΑ»: (ΑΥΤΟ)ΑΝΑΙΡΕΣΕΙΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗΣ	111
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	114
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	117

*Ξεκινήσαμε από κει που τα βρήκαμε
Και παραγωγοί και καταναλωτές και μεσάζοντες
Και αποστολείς και παραλήπτες και ταχυδρόμοι
Επιτέλους αυτάρκειες
Ούτως ή άλλως, εμείς κι εμείς είμαστε
Κυρίως εμείς!*

Αλ. Λούντζης, «Πεδίο της πάλης»,
Οι επόμενοι εμείς, Στιγμός, Αθήνα 2021

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η κοινωνική δράση, οι θέσεις, οι σχέσεις, εν τέλει η ίδια η κοινότητα των Ρομά στην Ελλάδα αποτελούν τα τελευταία χρόνια πεδίο διαρκούς και πολυμέτωπης ρητορικής αντιπαράθεσης. Στις ράγες των εν λόγω διαξιφισμών βρίσκεται σχεδόν οτιδήποτε αφορά την πληθυσμιακή αυτή ομάδα με τη μακρόχρονη παρουσία στον ελλαδικό χώρο: Οι συνθήκες διαβίωσής τους, η «άρνησή» τους να συμμορφωθούν στις κοινωνικές ορίζουσες, ο τρόπος ζωής και η προσκόλλησή τους σε παρωχημένα έθιμα και πρακτικές, ακόμα και ο αριθμός του πληθυσμού τους στη χώρα, τροφοδοτούν ένα πεδίο έντασης και ασυμφωνιών, εντός του οποίου κάποιοι προσπαθούν να επιζήσουν και άλλοι να πλουτίσουν. Εδώ και τουλάχιστον είκοσι χρόνια¹ διαρκώς υλοποιούνται σε οικισμούς Ρομά της χώρας εκατοντάδες προγράμματα κοινωνικής, στεγαστικής, εκπαιδευτικής, εργασιακής και υγειονομικής ένταξης και αναβάθμισης, όπως και αντίστοιχα προγράμματα διαφύλαξης ή/και ανάδειξης της ρομανί πολιτισμικής κληρονομιάς. Όλο αυτό, ωστόσο, το πολλαπλά αντιφατικό και ασυνεχές «πείραμα μετάβασης» —άραγε από πού και προς ποια κατεύθυνση;— μοιάζει να επιβεβαιώνει ξανά και ξανά, ενίοτε πικρά, τη διεισδυτική ανάλυση του E.P. Thompson πριν μισό αιώνα:

« [...] δεν υπήρξε ποτέ ενιαίος και μοναδικός τύπος "μετάβασης". [...] Η ένταση της μετάβασης απλώνεται σε ολόκληρο τον πολιτισμό: Η αντίσταση στην αλλαγή και η συναίνεση στην αλλαγή προκύπτουν από το σύνολο των πολιτισμικών πρακτικών. Και αυτός ο πολιτισμός περιλαμβάνει τα συστήματα εξουσίας, τις σχέσεις ιδιοκτησίας, τους

¹ Ενδεικτική είναι η «Δεκαετία ένταξης των Ρομά 2005-2015»: Μια πρωτοβουλία ευρωπαϊκών κυβερνήσεων, διακρατικών και μη κυβερνητικών οργανισμών που στόχευε στην ολιστική ένταξη των πληθυσμών Ρομά μέσω της θέσπισης εθνικών και ευρωπαϊκών στρατηγικών και της μεγιστοποίησης των πόρων για την υλοποίησή τους. Στους ιδρυτικούς διεθνείς οργανισμούς-εταίρους περιλαμβάνονταν η Παγκόσμια Τράπεζα, το Open Society Institute (OSI) [σήμερα Open Society Foundations (OFS)], το Πρόγραμμα Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών (UNDP), το Συμβούλιο της Ευρώπης, ο Οργανισμός για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (ΟΑΣΕ) και διάφορες οργανώσεις Ρομά έχοντας επίσης την υποστήριξη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Βλ. αναλυτικά: [The Decade of Roma Inclusion – United Nations](#). Στο πλαίσιο αυτό υλοποιήθηκαν αμέτρητα προγράμματα, δράσεις και παρεμβάσεις σε όλες τις χώρες τις Ευρώπης που διαθέτουν πληθυσμό ρομά. Δυστυχώς η πρωτοβουλία αυτή δεν στέφθηκε με επιτυχία, με τους πληθυσμούς ρομά να παραμένουν περιθωριοποιημένοι. Οι χώρες της Ευρώπης — συμπεριλαμβανόμενης και της Ελλάδας— παρά το πέρας της «Δεκαετίας Ρομά» συνεχίζουν να διαμορφώνουν στρατηγικές, σχέδια δράσεις και να εξασφαλίζουν πόρους από μια πληθώρα χρηματοδοτικών μηχανισμών. Για τη χώρα μας, κομβικό για την κοινωνική ένταξη των Ρομά έχει κριθεί το διάστημα 2021- 2030, μια κάπως αποκαρδιωτική εξέλιξη αν αναλογιστεί κανείς πως οι στόχοι και τα εμπόδια σχετικά με την κοινωνική ένταξη των Ρομά παραμένουν σχεδόν ίδια. Βλ. ενδεικτικά: 2021 – 2030: [Η κομβική δεκαετία για την κοινωνική ένταξη των Ρομά](#).

θρησκευτικούς θεσμούς κ.λπ., η περιφρόνηση των οποίων απλώς ισοπεδώνει τα φαινόμενα και ευτελίζει την ανάλυση» (Thompson, 1967: 80)

Φορείς υλοποίησης των εν λόγω προγραμμάτων είναι, κατά κύριο λόγο, μια πληθώρα ελληνικών αλλά και διεθνών Μ.Κ.Ο, κερδοσκοπικών και μη οργανισμών και φορέων. Η Ευρωπαϊκή Ένωση και το Συμβούλιο της Ευρώπης, θέτοντας και ιεραρχώντας τους προγραμματικούς άξονες, δίνουν το κλειδί του σολ στα κράτη-μέλη, που με την σειρά τους διανέμουν ευθύνες, χρηματοδοτικά εργαλεία και αναθέτουν την υλοποίηση της «κοινωνικής ένταξης» σε οργανώσεις και φορείς κάθε είδους που «δραστηριοποιούνται στο πεδίο των Ρομά» — ένα πεδίο που στη βάση του συνεχίζει να βρίσκεται στο μεταίχμιο της νεωτερικότητας, τουλάχιστον με τη μορφή που «εμείς» την αναγνωρίζουμε, παρά την πληθώρα εξυγιαντικών επιχειρήσεων. Οι προαναφερθείσες βιοπολιτικές² πρακτικές και παρεμβάσεις, εγγράφονται στην πλειοψηφία τους στη μακρά αποικιακή γενεαλογία, με όλες τις παραλλαγές και επικαιροποιήσεις των τεχνολογιών της, και μαρτυρούν τη σταθερή τάση της εξουσίας στον 20ό αιώνα —και στο πεδίο της «διαχείρισης» των ρομά³ πληθυσμών— να αντικαταστήσει την εκ των υστέρων τιμωρητική καταστολή πειθάρχησης με τον προληπτικό έλεγχο της βιοπολιτικής ρύθμισης. Μέσω αυτής της έμμεσης διαίωσης του μοτίβου κυριάρχου – υπεξούσιου, πλειονοτικού – μειονοτικού, οικείου – ξένου επιστρέφει και το πιο «απωθημένο ερώτημα» στη δομή λειτουργίας των ΜΚΟ: Η πολυθρύλητη λογοδοσία σε όλες τις εκφάνσεις και τις μεταμορφώσεις της (βλ. την παραδειγματική μελέτη του Tvedt [1998] για τη θεωρία της ουδέτερης ζώνης/buffer theory, τη θεωρία της απόδρασης/escape theory και τη θεωρία των δημοσίων σχέσεων/PR-theory), όπως τη φανταστήκαμε ή όπως τη φαντάστηκαν για εμάς οι ΜΚΟ στις παρεμβάσεις τους στον «τρίτο κόσμο» ακριβώς την εποχή που μετονομαζόταν σε «αναπτυσσόμενος».

² Η αναφορά του όρου ακολουθεί τη μείζονα και έκτοτε καθοριστική θεωρητική επεξεργασία του Foucault για τη βιοπολιτική «ως τον τρόπο με τον οποίο επιχειρήθηκε, από τον 18ο αιώνα και μετά, να εξορθολογιστούν τα προβλήματα που έθεσαν στη διακυβερνησιακή πρακτική τα φαινόμενα που χαρακτήριζαν ένα σύνολο ζώντων συγκροτημένων σε πληθυσμό: υγεία, υγιεινή, γεννητικότητα, μακροζωία, φυλές...» (Φουκώ 2012: 289), σε αντίστιξη με την κατασταλτική άσκηση των λόγων και τεχνικών «πειθάρχησης», όπως διαυγαστικά τους ανέδειξε ο ίδιος σε άλλα έργα του (Foucault 2003: 272-330, Foucault 1984: 108-138).

³ Σχετικά με την χρήση κεφαλαίων ή πεζών στην λέξη Ρομά/ρομά ακολουθώ τον εξής κανόνα: εάν προσδιορίζει λέξη (π.χ. ρομά κοινότητες) χρησιμοποιώ πεζά, ενώ αφήνω το Ρομά με κεφαλαίο, εάν αναφέρεται στην ομάδα (π.χ. οι κοινότητες των Ρομά, οι Ρομά)

Στην «εταιρική» σχέση κράτους και οργανώσεων, φορέων και συλλόγων που δραστηριοποιούνται στο ανθρωπιστικό πεδίο, είναι σύνηθες φαινόμενο των τελευταίων ετών η πιο άμεση εμπλοκή μιας «ελίτ» υπεξούσιων ρομά υποκειμένων στο ανταγωνιστικό παιχνίδι των προγραμμάτων και στη συνολικότερη διακυβέρνηση των ανθρωπιστικών αναγκών και κρίσεων. Είναι αυτή η «μεταβαίνουσα και μεταβατική ελίτ» που στην πλειοψηφία της ανήκει στη λεπτή φλοίδα των ωφελούμενων «τσιγγανοπαίδων» της προηγούμενης δεκαετίας. Πρόκειται για παιδιά που εκπαιδεύτηκαν, προετοιμάστηκαν και ενδυναμώθηκαν πιλοτικά και πλέον βρίσκονται σε θέση να μετασχηματίσουν, να «εκπολιτίσουν» και να αναβαθμίσουν τη φυλή τους υπό το πρίσμα κάποιας αναπτυξιακής ή ενταξιακής σωτηριολογίας. Με αυτόν τον τρόπο επιτελείται ένας επιδραστικός εσωτερικός ανασχηματισμός στη συγκρότηση και την ιεραρχία εντός των κοινοτήτων, όπου οι «τσιγγανοπατέρες» και οι πρόεδροι του παρελθόντος σταδιακά αντικαθίστανται, εν μέρει ή εν συνόλω, από αυτή την νέα «ελίτ» αναμορφωτών – εξευρωπαϊσμένων Ρομά, περνώντας έτσι από μια πιο παραδοσιακή συνθήκη πατρωνίας μέσω «φυλάρχων» σε αυτή της άσπιλης καθοδήγησης μέσω «εταίρων» και διαμεσολαβητών.

Κατά τη διερεύνηση αυτού του μετασχηματισμού και των αλλαγών που επέφερε στις κοινωνικές δομές και την κοινοτική συγκρότηση των Ρομά, κρίσιμος σταθμός για την κατανόηση των παραπάνω είναι η δεκαετία του '90. Οι πολιτικές εξευρωπαϊσμού των «αργοπορημένων» πρώην σοσιαλιστικών Βαλκανίων και οι ευρύτερες «ανθρωπιστικές» παρεμβάσεις οργανισμών και φορέων —στη θέση των υπηρεσιών και των παρεμβάσεων του υπό στενή ή ευρύτερη έννοια δημόσιου τομέα— ήταν αυτές που εγκαινίασαν και καθόρισαν τις νεοφιλελεύθερες προσεγγίσεις στο πεδίο των ανθρωπίνων και κοινωνικών δικαιωμάτων. Προϋπόθεση ή έστω διατρέχουσα μεθοδολογία όλων των ανωτέρω προσεγγίσεων ήταν η αποκρατικοποίηση και «ΜΚΟ-ποίηση» των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η σταδιακή υποκατάσταση των οριζόντιων κρατικών πολιτικών και του κοινωνικού κράτους από κατακερματισμένα προγράμματα ενδυνάμωσης και εξυγίανσης ευάλωτων κοινωνικών ομάδων⁴.

⁴ Παραθέτω ενδεικτικά τρία προγράμματα «ενδυνάμωσης» Ρομά. Σημειώνω επίσης πως πρόκειται για εν εξελίξει προγράμματα, γεγονός που εκτιμώ πως αποτυπώνει τον προαναφερθέντα ενδυναμωτικό κατακερματισμό: 1) [Δράσεις Επιχειρηματικής Ενδυνάμωσης Γυναικών και Νέων Ρομά – ΑΡΟΜΑ Επιχειρηματικότητας](#) 2) [ROM-Boost: Εργαστήριο Ενδυνάμωσης Ρομά κοινοτήτων](#) 3) [Αμαρό Μαγκκιπέ: Δράσεις για την Ενδυνάμωση Γυναικών και Νέων Ρομά](#)

Θα ήταν ωστόσο λάθος αυτή η διαδικασία να ιδωθεί αποκομμένη από τα ευρύτερα κοινωνικά και πολιτικά συγκείμενα της εποχής και να θεωρηθεί ένα πείραμα σε δοκιμαστικό σωλήνα· όπως άλλωστε δεν μπορεί να προσεγγισθεί αντιστοίχως και η παγκοσμιοποίηση ως μια κατάσταση εξαίρεσης ή ως πυροτέχνημα, αλλά ως ένα φαινόμενο μακράς διάρκειας, του οποίου η ένταση και οι πολλαπλές εκφάνσεις από τα τέλη του 20ού αιώνα μέχρι και σήμερα λειτουργούν υποστηρικτικά και διευκρινιστικά στην ιχνηλάτηση τόσο της εγκαθίδρυσης αυτού του νέου μοντέλου παροχής κοινωνικών υπηρεσιών και ανθρωπιστικής βοήθειας όσο και της θερμής υποδοχής του από, κατά τα άλλα, αντίπαλα ιδεολογικοπολιτικά στρατόπεδα. Η παγκοσμιοποιημένη και ως έναν βαθμό αποκρατικοποιημένη οικονομία, η εγκατάλειψη της πίστης στην ισχύ και την επιδραστικότητα του κράτους και η υπονόμηση της κυριαρχίας του έκαναν οτιδήποτε μη κρατικό να φαντάζει σχεδόν ριζοσπαστικό ή έστω «προοδευτικό» — να προσλαμβάνεται ως μια νέα βιώσιμη και ενεργητική εναλλακτική. Στο κοινωνικό και ανθρωπιστικό πεδίο, η προοπτική μιας παγκόσμιας προτεραιότητας των οργανώσεων της Κοινωνίας των Πολιτών έναντι της κρατικής, καθώς και οι νέοι υπερκρατικοί οικονομικοί ορίζοντες, συντέλεσαν στη δημιουργία ενός νέου αφηγήματος αισιοδοξίας και ενός πρόσφορου εδάφους που οδήγησε σε ρεκόρ «γεννήσεων» μη κυβερνητικών οργανώσεων. Η διαρκής ενδυνάμωση και ισχυροποίηση της λεγόμενης Κοινωνίας των Πολιτών είχε θερμή υποδοχή από διαφορετικά —ενίοτε αντιθετικά— σημεία του ιδεολογικού φάσματος, τα οποία, παρά τις διακριτές αναγνώσεις⁵ και πρίσματα πρόσληψης για την υφή και την εξέλιξη του φαινομένου, συνέκλιναν στο ότι αυτή η νέα «φάση» μπορούσε να αποτελέσει αφετηρία αλλαγής υποδείγματος.

⁵ Ενδεικτική είναι η προσέγγιση του Γκράμσι (1978) αλλά και των θεωρητικών του επιγόνων γύρω από την έννοια και τον ρόλο της Κοινωνίας των Πολιτών. Παρότι σήμερα μοιάζει αποκλίνουσα από την πραγματικότητα, η γκραμισιανή κοινωνία των πολιτών μπορούσε να αποτελέσει (και) ένα πεδίο παραγωγής αντι-ηγεμονικού λόγου, αυτονομίας και αντίστασης: «ανάγνωση» συνδεδεμένη με τα νέα κοινωνικά κινήματα της δεκαετίας του '70 και σύμφωνα με την οποία ο ρόλος και ο χώρος της Κοινωνίας των Πολιτών προσδιορίζονται σε συνάρτηση με το κράτος «κράτος = πολιτική κοινωνία + κοινωνία των πολιτών» (Αντερσον 1985: 15) και όχι πέρα από αυτό. Η παραπάνω προσέγγιση διαφοροποιείται ριζικά από την νεοφιλελεύθερη και αποκρατικοποιημένη ανάγνωση της Κοινωνίας των Πολιτών και την απαξιοτική, προς τον θεσμό του κράτους, στάση. Στάση που στην πορεία μετασηματίστηκε οδηγώντας τελικά στο υφιστάμενο καθεστώς της χρηστής διακυβέρνησης [good governance] και του θεσμικού ρόλου της Κοινωνίας των Πολιτών. Το πλαίσιο της χρηστής διακυβέρνησης, σε όλες τις παραλλαγές της, αναγνωρίζει τόσο την αναγκαιότητα του κράτους όσο και την απαραίτητη συμβουλευτική, ελεγκτική και αναπτυξιακή συμβολή της Κοινωνίας των Πολιτών μέσω των οργανώσεών της, για την διασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας του πρώτου και την επικαιροποίηση και κατόπιν προώθηση της εκάστοτε θεματικής ατζέντας.

Μια αναμενόμενη διαδρομή ερευνητικής παραπλάνησης είναι η προσπάθεια κατανόησης μιας κοινωνικής οντότητας —περισσότερο ένα πλέγμα, όπως εν προκειμένω η Κοινωνία των Πολιτών— αποκλειστικά με τα δεδομένα του παρόντος, όπου, για παράδειγμα, η Κοινωνία των Πολιτών έχει εδραιωθεί, εξαπλωθεί και μοιραία γίνει αντικείμενο αναλυτικής, ενίοτε οξύτατης, κριτικής. Η αναφορά, από τη μία μεριά, στις άπειρες δυνατότητες ελευθερίας και αυτενέργειας των οργανώσεων της Κοινωνίας των Πολιτών και η κατάδειξη, από την άλλη, των μηχανισμών ιεραρχικής συγκρότησής, της ηγεμονίας τους και της κρίσης εκπροσώπησης στα διαβόητα «παραδοτέα» μαρτυρούν σήμερα άμεσα τον ιδεολογικό προσανατολισμό του ομιλούντος υποκειμένου και αποτελούν πεδίο πάλης για την αυθεντική ερμηνεία.

Όλα τα παραπάνω είχα την ευκαιρία να τα διαπιστώσω σίγουρα εμπλεκόμενη. Δεν ήταν όμως και δεν θα μπορούσε να είναι έτσι εξαρχής· ήταν μια «πλάνη», την οποία δεν μπόρεσα να αποφύγω, τουλάχιστον αρχικά. Το συνειδητοποίησα σταδιακά και επανειλημμένως, όταν η περιοδολόγηση της συγκεκριμένης οντότητας και η εστιασμένη μελέτη των όρων ανάπτυξής της στα τέλη της δεκαετίας του '80 και καθ' όλη σχεδόν την δεκαετία του '90 φάνηκε πολλαπλά διαφωτιστική για την υπερβολικά καλοπροαίρετη και συναινετική αντίληψη, που «εμείς» παραλάβαμε έτοιμη στον 21ο αιώνα. «Επιστρέφοντας» στις προηγούμενες δεκαετίες, διαπίστωσα πως η ανατρεπτική ή έστω καινοτόμα αποκεντρωμένη δομή, που υποσχόταν και εν μέρει διέθετε η Κοινωνία των Πολιτών, ερμηνεύθηκε αρχικά ως μια καθαρή εναλλακτική για τη σταδιακή ενεργοποίηση πληθυσμών και ομάδων κάθε κοινωνίας ή έστω κάποιων ποσοστών τους, τα οποία, παρότι δυνητικά εκκινούσαν από διαφορετικές θεωρήσεις, κατέληγαν σε συμφωνία ως προς την ανάγκη και την επιθυμία άμεσων εναλλακτικών. Ιδιαίτερος χρήσιμη είναι η ανάλυση του Cox (1999) σχετικά με τις αντιπαραθετικές προσλήψεις του ρόλου και της λειτουργίας της κοινωνίας των πολιτών («από τα πάνω» και «από τα κάτω») καθώς και η γενεαλογία της έννοιας την οποία παρουσιάζει.

Σήμερα γνωρίζουμε πως η νεοφιλελεύθερη ανάγνωση και εξάπλωση της Κοινωνίας των Πολιτών (Kamat 2004), όπως αυτή διαμορφωνόταν κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, είναι εκείνη που εν τέλει πρυτάνευσε⁶. Οι

⁶ Χρησιμές για τα παραπάνω είναι μελέτες όπως αυτές της Jad (2007), των Bhattacharya και Thakur (2020) για τον εδραιωμένο και κυρίαρχο ρόλο τον ΜΚΟ εντός της Κοινωνίας των Πολιτών, την ταυτόχρονη διαδικασία «προγραμματοποίησης» και αποπολιτικοποίησης κοινωνικών κινημάτων όπως και για τον «ακτιβισμό της μεσαίας τάξης». Επιπλέον, στον ίδιο άξονα αλλά εστιάζοντας στο πεδίο των Ρομά, εξαιρετικά χρήσιμη είναι η μελέτη της Trehan (2009) για το καθεστώς υπεξουσιότητας των Ρομά εντός της νεοφιλελεύθερης και ΜΚΟποιημένης Κοινωνίας των Πολιτών.

πολυάριθμες οργανώσεις που απαρτίζουν σήμερα την Κοινωνία των Πολιτών επ’ ουδενί δεν μπορούν να θεωρηθούν κινηματικές οντότητες ή ομάδες βάσης, οι οποίες διαμορφώθηκαν «από τα κάτω» ή έστω εκπροσωπούν τις ανάγκες των «αόρατων πολιτών» που προσπαθούν να ισορροπήσουν ανάμεσα στις *οφθαλμαπάτες* και στις *καταπακτές του ρευστού παρόντος*, όπως αποτύπωσε τη σύγχρονη συνθήκη των αποκλεισμένων πληθυσμών —μεταξύ *Ουτοπίας* και *Διαφυγής*— η γεωμετρική ανάλυση του Bauman (2017: 170-72).⁷ Αντιθέτως, πρόκειται για νομικές οντότητες (σωματεία, αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρίες, ιδρύματα κ.λπ.) που παρέχουν κοινωνικές υπηρεσίες, διαχειρίζονται ανθρωπιστικές κρίσεις, συντάσσουν αναφορές και καταγγελίες, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις συνεργάζονται με κυβερνήσεις και κρατικές υπηρεσίες ως εταίροι, χωρίς να λογοδοτούν σε αυτές ή να προσαρμόζονται απολύτως στις κατευθύνσεις τους, αντλώντας όμως κύρος, επιβράβευση και, το σημαντικότερο, χρηματοδότηση από αυτές. Στην πραγματικότητα, μόνο η νομοθεσία (εθνική και ευρωπαϊκή) λειτουργεί κανονιστικά στην δράση της εκάστοτε οργάνωσης της Κοινωνίας των Πολιτών, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις η δράση μιας ΜΚΟ μπορεί να ελιχθεί και να διαφύγει ακόμα και από αυτή. Η οικουμενικότητα του νέου παραδείγματος και κυρίως η κατακόρυφη αύξηση ισχύος των «μετόχων» της Κοινωνίας των Πολιτών με άμεσους τρόπους (π.χ. εκπροσώπηση σε θεσμικά όργανα, απορρόφηση χρηματοδοτήσεων κ.ά.) ή έμμεσους (lobbying, δημόσιες σχέσεις, σκιώδεις συμμαχίες κ.ά.) άλλαξε καθοριστικά τη θέση και το βεληνεκές επίδρασής της τόσο στο επίπεδο τοπικής συνδιαμόρφωσης όσο και σε εκείνο της παγκόσμιας διακυβέρνησης. Παράλληλα, η συγκεκριμένη δυναμική άλλαξε και αλλάζει πληθώρα δεδομένων στην πρόσληψη, στη μεθοδολογία μας, εν τέλει το πρίσμα υπό το οποίο δοκιμάζουμε να μελετήσουμε τους πληθυσμούς, τα υποκείμενα, ακόμη και την ίδια την έννοια του τόπου εντός ενός ταυτόχρονα ενοποιημένου και κατακερματισμένου πεδίου, το οποίο διαρκώς επισημαίνει την αναγκαιότητα μιας αισθητής επίγνωσης συγκεκριμένων άλλων πεδίων και παραγόντων με τους οποίους συγκεκριμένα υποκείμενα έχουν (όχι πάντα απτές ή/και σαφείς) σχέσεις (Marcus 1995: 110-111).

⁷ «Η *ουτοπία* συνήθως υποδήλωνε έναν ποθητό, ονειρεμένο, μακρινό στόχο στον οποίο η πρόοδος έπρεπε, μπορούσε και τελικά θα οδηγούσε όσους αναζητούσαν έναν κόσμο που θα υπηρετούσε καλύτερα τις ανθρώπινες ανάγκες. Ωστόσο, στα σύγχρονα όνειρα, η εικόνα της «προόδου» φαίνεται να έχει μετακινηθεί από το λόγο περί *κοινής βελτίωσης* σε αυτόν της *ατομικής επιβίωσης*. [...] Όλο και πιο πολύ, η *διαφυγή* γίνεται τώρα το όνομα του πιο δημοφιλούς παιχνιδιού. Σημασιολογικά, η *διαφυγή* αποτελεί το ακριβώς αντίθετο της *ουτοπίας*, υπό τις παρούσες συνθήκες όμως ψυχολογικά αποτελεί το μόνο διαθέσιμο υποκατάστατό της. Θα μπορούσε να προβληθεί ο ισχυρισμός ότι είναι μια νέα, ενημερωμένη και υψηλής τεχνικής ερμηνεία της, αναδιαμορφωμένη στα μέτρα της απορρυθμισμένης, εξατομικευμένης κοινωνίας των καταναλωτών» (Bauman 2017:170-72).

Στην ελληνική περίπτωση, ακολουθώντας πιστά τον υπό διαρκή πλειοδοσία χάρτη των ιδιωτικοποιημένων ανθρωπιστικών υπηρεσιών, η διακυβέρνηση, διαχείριση και παροχή τους έχει από καιρό μεθοδικά παραδοθεί στους μη κερδοσκοπικούς και μη κυβερνητικούς οργανισμούς, αφήνοντας στην κρατική μέριμνα μόνο όσα νομικά και θεσμικά δεν προβλέπεται —ενίοτε και όσα δεν επιθυμεί— να ακουμπήσει κανένας άλλος. Τα τελευταία χρόνια, εξαιτίας της προσφυγικής κρίσης, η δράση των ΜΚΟ στην Ελλάδα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την διαχείριση της ανθρωπιστικής κρίσης που αφορά πρόσφυγες. Εν γένει όμως επικρατεί η λανθάνουσα ή, πιο σωστά, η μονομερής αντίληψη ότι η δράση και οι ανθρωπιστικές παρεμβάσεις ανάλογων οργανώσεων υλοποιούνται αποκλειστικά με —ή μήπως «σε»;— πληθυσμούς εκτοπισμένους ή ευρισκόμενους σε κάποια έκτακτη συνθήκη. Η ανωτέρω αντίληψη καλλιεργείται συστηματικά από τα ΜΜΕ, καθώς οι πιο προβεβλημένες παρεμβάσεις —και η συνακόλουθη προβληματική για την αποτελεσματικότητα της δράσης των οργανώσεων της Κοινωνίας των Πολιτών— σχετίζονται άμεσα με την επικαιρότητα και τη δημοτικότητα —ή τις αντιφάσεις— του συγκεκριμένου πληθυσμού-στόχου. Χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα την προσφυγική κρίση του 2015, η προβολή και οι προεκτάσεις (πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές) της άφιξης των προσφύγων στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης έστρεψαν έναν πελώριο και συχνά παραμορφωτικό προβολέα στις απόπειρες και μεθόδους διαχείρισης της εν λόγω κρίσης και κατ' επέκταση στη δραστηριότητα των ΜΚΟ και των λοιπών οργανώσεων που δραστηριοποιούνται σε αυτό το πεδίο. Οτιδήποτε όμως σχετίζεται με το προσφυγικό φέρει κατά κανόνα χαρακτηριστικά καθεστώτος εξάιρεσης ή έκτακτης κατάστασης: οι αιτίες άμεσης εγκατάλειψης της χώρας προέλευσης, οι τρόποι άφιξης στην χώρα προορισμού ή σε κάθε ενδιάμεσο σταθμό, η αίτηση χορήγησης ασύλου, οι συνθήκες παραμονής στη χώρα υποδοχής — όλα αφορούν τη διαχείριση μιας κατάστασης μεταβατικής και κατ' ελπίδαν όχι μακράς σε διάρκεια. Υπάρχουν ωστόσο και εκείνες οι κοινωνικές ομάδες που παραμένουν —ή, θα έλεγε κανείς, διαχρονικά «ανήκουν»— στα παρασκήνια της Ιστορίας, που για ποικίλους λόγους οι συνθήκες διαβίωσης τους, οι λόγοι περιθωριοποίησής τους, τα ζητήματα που αντιμετωπίζουν δεν απασχολούν ιδιαίτερα τα ΜΜΕ· ομάδες, οι οποίες για το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας και συχνά ακόμα και για το κράτος βρίσκονται «εκεί που τους αξίζει» ή έστω βρίσκονται «εκεί», διότι οι ίδιες το επέλεξαν. Πρόκειται για ομάδες που βιώνουν ένα μόνιμο καθεστώς ανάγκης και αποκλεισμού, το οποίο μόνιμα «κανονικοποιείται», και αποτελούν κατά βάση μέρος του μόνιμου πληθυσμού της εκάστοτε χώρας: άστεγοι/ες,

ουσιοεξαρτημένοι/ες, Ρομά, άτομα με χρόνιες παθήσεις δίχως οικονομική δυνατότητα, η οποία να ανταποκρίνεται στις αυξημένες ανάγκες τους, είναι μερικές μόνο από τις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες που το κράτος και οι υπηρεσίες του αδυνατούν ή απλώς δεν επιλέγουν να υποστηρίξουν αποτελεσματικά και να συμπεριλάβουν στην κοινωνία. Ως εκ τούτου, οποιαδήποτε συνδρομή προς εξυγίανση των συνθηκών και βελτίωση των καταστάσεων διαβίωσης αυτών των ομάδων προέρχεται από τις μη κυβερνητικές και μη κερδοσκοπικές οργανώσεις και τα δίκτυα εθελοντών τους. Κατά συνέπεια, αυτή η μακροχρόνια ζύμωση των Ρομά με τον κόσμο των ΜΚΟ και οι παρεμβάσεις των τελευταίων σε διάφορες και διαφορετικές μεταξύ τους κοινότητες Ρομά ανά την Ελλάδα, η διαδρομή αυτής της μακράς «ασύμμετρης συνύπαρξης» και η επίδρασή της στις δομές, τις ηγεμονίες και τις ιεραρχίες των κοινοτήτων τους αποτελούν και το ερευνητικό επίκεντρο της παρούσας διπλωματικής εργασίας.. Για να μπορέσω όμως να αναπτύξω τα ερευνητικά μου ερωτήματα, τα ευρήματα και τις υποθέσεις μου, θεωρώ αναγκαίο να ξεκινήσω από τις δικές μου αναπαραστάσεις για τον κόσμο τους, με την πρώτη επαφή του εθνογραφικού πεδίου και τα ανοίγματα που χρειάστηκε να κάνω, με την ανάπτυξη της μεθοδολογίας που ακολούθησα πριν περάσω στον επί μέρους σχολιασμό του κύριου ερευνητικού μου ερωτήματος και καταλήξω σε κάποια πρώτα συμπεράσματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Ο ΔΕΝΔΡΟΠΟΤΑΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΡΕΥΣΤΕΣ ΘΕΣΣΕΙΣ ΣΤΟ «ΑΝΘΡΩΠΗΣΤΙΚΟ» ΠΕΔΙΟ

1.1.ΟΙ ΡΟΜΑ ΚΑΙ Ο (ΔΙΚΟΣ ΜΟΥ) ΕΞΩΤΙΣΜΟΣ

Η επαφή μου με τις κοινότητες Ρομά μέχρι την πρώτη επίσκεψη στον οικισμό του Δενδροποτάμου ήταν, ομολογουμένως, από περιορισμένη έως και ανύπαρκτη. Βασική αιτία είναι οι ορίζουσες και οι προσλαμβάνουσες του τόπου που μεγάλωσα: Μια γειτονιά των αθηναϊκών προαστίων, κοντά στο κέντρο της πόλης αλλά μακριά από βιομηχανικές ζώνες και σκουπιδοτόπους, μια συνοικία ήσυχη, φροντισμένη και «μονωμένη» κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να μην μπορούσαν να «χωρέσουν» εντός της οι Ρομά. Από αυτά τα χρόνια υπάρχει μόνο μία ανάμνηση σχετική με τους Ρομά και την επαφή μου μαζί τους, η οποία όμως είχε ισχυρό αποτύπωμα και συχνές συνειδητές και ασυνειδήτες ανακλήσεις. Όχι τυχαία τοποθετείται στην περιοχή του Μαραθώνα Αττικής, όπου κάθε χρόνο περνούσαμε τις καλοκαιρινές οικογενειακές διακοπές, και συγκεκριμένα στην ημερομηνία εορτασμού του Αγίου Παντελεήμονα (27 Ιουλίου). Το σπίτι μας βρισκόταν πάνω στον δρόμο που λάμβανε χώρα το πανηγύρι και ως εκ τούτου πολλοί πωλητές που έστηναν πάγκους μάς έπιαναν την κουβέντα ή ζητούσαν την άδεια να χρησιμοποιήσουν το εξωτερικό λάστιχο για να γεμίσουν τα μπιτόνια τους με νερό.

Ένα καλοκαίρι ο πάγκος που βρισκόταν ακριβώς μπροστά από το σπίτι μας ανήκε σε Ρομά που πουλούσαν χαλιά και λευκά είδη. Η εικόνα και κυρίως η υπερκινητική διάδραση μεταξύ των μελών της οικογένειας αυτής ήταν κάτι μαγικό στα παιδικά μου μάτια: Δύο διώροφα ημιφορτηγά που χρησίμευαν τόσο ως κρεβατοκάμαρα όσο και για την μεταφορά του εμπορεύματος, γυναίκες με σκούρα μαλλιά που τους έφταναν ως την μέση, χρυσά μεγάλα σκουλαρίκια, βραχιόλια, δαχτυλίδια, τα οποία φορούσαν ακόμα και τα κορίτσια της ηλικίας μου. Μια γυναίκα μεγαλύτερης ηλικίας έδινε οδηγίες, κάπνιζε αρειμανίως, γελούσε, φώναζε και είχε δεμένο με σχοινί ένα μικρό κατσικάκι. Το θέαμα με είχε συνεπάρει και ένιωθα τρομερή ζήλια για τα τρυπημένα αυτιά των μικρών κοριτσιών, για όλα αυτά τα μπιγλιμπίδια που φορούσαν, για τα φορέματα και τις φούστες, το ιδιαίτερο κατοικίδιο, για τα ημιφορτηγά – περιπλανώμενα σπίτια. Περίμενα με αγωνία να φτάσει η ώρα που, όπως συνέβαινε μέσα στα χρόνια με όλους τους πωλητές, οι οποίοι έστηναν πάγκο έξω από τα δικά μας «σύνορα», έτσι κι εκείνοι θα ερχόντουσαν να ζητήσουν νερό από το λάστιχο. Όταν έφτασε εκείνη η στιγμή, έτρεξα προς το μέρος τους για να προλάβω να είμαι εγώ αυτή

που θα κάνει την ευγενή παραχώρηση. Για νερό ήρθαν τελικά η μεγαλύτερη γυναίκα μαζί με δύο κορίτσια που πάνω-κάτω ήταν στην ηλικία μου. Δίνοντας το λάστιχο, άκουσα τη γυναίκα να μιλά στα κορίτσια σε μια γλώσσα ξένη και κάπως αλλόκοτη στ' αυτιά μου, γεγονός που μου δημιούργησε ακόμα περισσότερες απορίες για την οικογένεια αυτή. Μόλις έφυγαν, έτρεξα αμέσως στους γονείς μου για να ρωτήσω. Στο άκουσμα της λέξης «Τσιγγάνοι» μπόρεσα επιτέλους να συνδέσω όλα τα παιδικά παραμύθια και κινούμενα σχέδια με μια πραγματική αναπαράσταση και αίφνης η ηρωίδα της *Παναγίας των Παρισίων* είχε αποκτήσει σάρκα και οστά. Πέρασα τις επόμενες δύο μέρες παρατηρώντας κάθε τι που έκαναν ή έλεγαν με παιδικό ενθουσιασμό και την όχι και τόσο αυστηρή μεθοδολογία του.

Την ημέρα που το πανηγύρι τελείωσε, ήρθαν να ζητήσουν νερό για μια τελευταία φορά. Αυτή τη φορά η μεγάλη γυναίκα είχε στην αγκαλιά της ένα βρέφος, τυλιγμένο καλά με ένα σεντονάκι. Μου έδωσε να κρατήσω το μωρό, το οποίο με ενημέρωσε πως ήταν εγγόνι της, όσο εκείνη γέμιζε τα μπιτόνια με νερό. Όταν τελείωσε και ενώ ήμουν έτοιμη να της το επιστρέψω, με ρώτησε με αφοπλιστική ευθύτητα «θες να το βαφτίσεις;». Θυμάμαι ακόμα το μούδιασμά μου στο άκουσμα αυτής της παράξενης πρότασης. Φυσικά και απάντησα «ναι», διευκρινίζοντας όμως πως θα έπρεπε να ρωτήσω τους γονείς μου πρώτα. Οι γονείς μου, ομολογουμένως με απόλυτη ψυχραιμία και χωρίς να αποκλείσουν την πιθανότητα, ήρθαν μαζί μου για να συνομιλήσουν με τη γυναίκα. Δεν άκουσα όλα όσα είπαν, γιατί με κράτησαν σε σχετική απόσταση, παρά μόνο ορισμένες φράσεις της γυναίκας που αντήχησαν δυνατά: «δεν το βαφτίζει ο παπάς, αν ο νονός δεν έχει το χαρτί», «κρίμα να μην πάρει την ευχή». Στο τέλος η γυναίκα τούς ευχαρίστησε, τους ευχήθηκε να τους έχει ο Θεός καλά και έπειτα στράφηκε σε μένα, μου έκλεισε το μάτι και μου είπε πως θα έρθουν ξανά σε λίγες μέρες για τη βάφτιση. Όταν έφυγε, οι γονείς μου με ρώτησαν αν ήμουν σίγουρη πως θέλω να το κάνω και αν το έχω σκεφτεί καλά. Οι επόμενες μέρες πέρασαν με πυρετική προσμονή για την τέλεση του μυστηρίου, που είχε και αυτό πλέον γίνει διπλό, και με την αγχώδη μέριμνα για την ταιριαστή δική μου ενδυματολογική πρόταση σε αυτό το καινούργιο πεδίο, την προσπάθεια εξεύρεσης κοσμημάτων και στολιδιών που θα με έκαναν άξια νονά του βρέφους αυτού. Το καλοκαίρι πέρασε και η οικογένεια με τα διάφορα ημιφορτηγά δεν ξαναφάνηκε, αφήνοντάς με ματαιωμένη που δεν θα γινόμουν τελικά νονά ενός μωρού, το οποίο, όταν μεγάλωνε, θα φορούσε μεγάλους χρυσούς κρίκους, θα μιλούσε αυτή την παράξενη γλώσσα και θα έμενε στον πάνω όροφο ενός περιπλανώμενου σπιτιού. Κάποιο καιρό μετά κατάφερα να πνίξω τον

εγωισμό μου και ρώτησα τους γονείς μου γιατί δεν ήρθαν ξανά οι Τσιγγάνοι για την βάφτιση. Εκείνοι προσπάθησαν να μου εξηγήσουν πως ίσως βρήκαν κάποιον άλλον στο επόμενο πανηγύρι που πήγαν ή κάποιον άλλο παπά που δέχτηκε να βαφτίσει το μωρό. Το μυστήριο που σκέπαζε την εν λόγω ανολοκλήρωτη βάφτιση —ή ακριβέστερα τη μία από τις δύο του όψεις— λύθηκε πολλά χρόνια αργότερα, ωστόσο η γοητεία που πρόλαβε να μου ασκήσει η οικογένεια αυτή ήταν αρκετή για να θρέψει και να καλλιεργήσει τον εξωτισμό με τον οποίο αντιλαμβανόμουν και κατανοούσα τους Ρομά για αρκετά χρόνια.

Για τουλάχιστον μία ακόμα δεκαετία στο μυαλό και συχνά-πυκνά στον λόγο μου είχα πρόχειρα —στηριζόμενη με αυτοπεποίθηση στη σύντομη αλλά ανεξίτηλη συναναστροφή εκείνου του παιδικού καλοκαιριού και στις αναπαραστάσεις των Τσιγγάνων σε βιβλία και ταινίες— όλα τα «καλοπροαίρετα στερεότυπα» περί ελεύθερων ασυμβίβαστων ψυχών, περιπλανώμενων γλεντζέδων και λοιπών ρομαντικοποιημένων χαρακτηρισμών. Επιπλέον, με δεδομένη τη χωρική περιθωριοποίηση —πέραν της κοινωνικής, η οποία στην παιδική ηλικία δεν ήταν η πρώτη μου ανάγνωση— των κοινοτήτων Ρομά, δεν είχα άλλες εικόνες από τις χειρουργικά εξωτικές και συχνά υπεραισθητικοποιημένες που κατά καιρούς προβάλλουν τα ΜΜΕ με πλάνα (ενός κάπως μονοδιάστατου) αρχείου ως γαρνιτούρα σε κάθε είδηση που αφορά την εν λόγω πληθυσμιακή ομάδα. Η διάχυτη αυτή τάση εξίσωσης/ισοπέδωσης και αναπαράστασης των Ρομά ως μιας ενιαίας και ομοιογενούς ομάδας, όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα στην παρούσα εργασία, επιλέγει να αγνοεί τις διαφοροποιήσεις, την κοινωνική και πολιτισμική ποικιλία, εν τέλει τον υλικό και άυλο πλούτο της ομάδας αυτής, τροφοδοτώντας διαρκώς αναγνώστες και τηλεθεατές (μεταξύ των οποίων βρισκόμουν για καιρό και η ίδια) με μια στρεβλή αλλά μάλλον βολική εικόνα. Είναι ταυτόχρονα το μέσον και η μακρά ιστορία συγκρότησης μιας φαντασιακής κοινότητας —αρχικά εξωτερικής, στη συνείδηση των μπαλαμών και στη διαμόρφωση της «ουδέτερης» κρατικής βούλησης, και σε δεύτερο χρόνο μερικώς εσωτερικευμένης από τα ίδια τα μέλη της ρομά κοινότητας— στο πρότυπο της περίφημης εννοιολογικής επεξεργασίας του Anderson (1996), όχι όμως πλέον στο επίπεδο της συγκρότησης εθνικής ταυτότητας, αλλά στην τεκμηρίωση μιας αυστηρής διαστρωμάτωσης στο εσωτερικό της.

1.2. ΔΕΝΔΡΟΠΟΤΑΜΟΣ: ΜΙΑ ΑΚΟΜΗ ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ο Δενδροπόταμος ή Άγιος Νεκτάριος, όπως είναι η επίσημη ονομασία της περιοχής προς τιμήν του ομώνυμου ναού που δεσπόζει στο κέντρο της συνοικίας, αποτελεί έναν από τους μεγαλύτερους οικισμούς Ρομά στη χώρα. Παρότι εντός του δεν κατοικούν αποκλειστικά κάτοικοι ρόμικης καταγωγής, η περιοχή είναι «χαρακτηρισμένη» εδώ και δεκαετίες ως γκέτο των Ρομά, καθώς αυτοί αποτελούν την συντριπτική του πλειοψηφία. Από τις/τους περίπου 3.000 κατοίκους της περιοχής, οι 2.500 είναι Ρομά, ενώ οι υπόλοιπες/οι κάτοικοι του Δενδροποτάμου είναι ως επί το πλείστον παλιννοστούσες/ντες από την πρώην ΕΣΣΔ και ορισμένοι απόγονοι μπαλαμών που είχαν αγοράσει ή χτίσει σπίτια στην περιοχή, προτού αυτή «γκετοποιηθεί». Εν αντιθέσει προς τους περισσότερους συνοικισμούς Ρομά, οι οποίοι βρίσκονται στις παρυφές των πόλεων, σε βιομηχανικές περιοχές ή σε απομακρυσμένα αγροτεμάχια εκτός σχεδίων πόλεως, ο Δενδροπόταμος βρίσκεται λίγα μόλις χιλιόμετρα από την καρδιά της Θεσσαλονίκης, απέχοντας μόλις 15 λεπτά με το αστικό λεωφορείο από την πλατεία Αριστοτέλους και ανήκει στον Δήμο Αμπελοκήπων-Μενεμένης της Δυτικής Θεσσαλονίκης. Παρά τη μικρή απόσταση του Δενδροποτάμου από το κέντρο της πόλης, σπάνια ή και ποτέ ένας/μία μη Ρομά ή μη κάτοικος δεν θα επισκεφθεί την περιοχή, γεγονός που διαχρονικά υφαίνει έναν πέπλο μυστηρίου αναφορικά με την πραγματική κατάσταση του οικισμού, με το είδος των ανθρώπων που κατοικούν σε αυτόν και με όλα όσα φημολογούνται ή συμβαίνουν πραγματικά εντός του. Στα παραπάνω συμβάλλει και η παρουσία —πέραν των νοητών κοινωνικών συνόρων που διαχρονικά υπάρχουν μεταξύ Ρομά και μπαλαμών— πραγματικών τσιμεντένιων ή συρμάτινων συνόρων που οριοθετούν την περιοχή του Δενδροποτάμου, μην επιτρέποντας έτσι στους «έξω» να ρίξουν ούτε μια κλεφτή ματιά στους «μέσα», έστω για να θρέψουν την περιέργειά τους. Τον οικισμό περικυκλώνουν δρόμοι ταχείας κυκλοφορίας, αερογέφυρες, η λαχαναγορά, ο σταθμός των ΚΤΕΛ Θεσσαλονίκης, το μπαζωμένο ρέμα του Δενδροποτάμου, δεκάδες αποθήκες και η εθνική οδός, χωροταξική συνθήκη που αποτρέπει αποτελεσματικά οδηγούς και πεζούς να τον διασχίσουν. Εισερχόμενος/η κανείς/καμία στον Δενδροπόταμο, αντιλαμβάνεται σχεδόν αμέσως πως η στάθμη του φυσικού εδάφους είναι αισθητά χαμηλότερη, καθώς πρόκειται για γη που βρισκόταν κάτω από τη στάθμη της θάλασσας, υπήρξε για χρόνια βάλτος και μόνο έπειτα από σειρά αποξηράνσεων και επιχωματώσεων το έδαφος απέκτησε επαρκή σταθερότητα για να κατοικηθεί. Πολυάριθμες καταστροφικές

πλημμύρες έχουν κατά καιρούς πλήξει και συνεχίζουν να πλήττουν την περιοχή εξαιτίας τόσο του γεγονότος ότι τον οικισμό διαπερνά το μεγαλύτερο ρέμα της Δυτικής Θεσσαλονίκης όσο και των εκτεταμένων εκσκαφών που πραγματοποιούνταν στην περιοχή κατά τις δεκαετίες του '50 και '60 για τη χρήση του χώματος από τις βιοτεχνίες κεραμοποιίας της ευρύτερης περιοχής. Σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα του Δήμου Αμπελοκήπων-Μενεμένης, στην ενότητα «Ιστορία της Μενεμένης»,⁸ αλλά και από αφηγήσεις κατοίκων της περιοχής, η παρουσία των πρώτων Ρομά στον Δενδροπόταμο χρονολογείται στις αρχές της δεκαετίας του '50, ταυτόχρονα δηλαδή και με τη δημιουργία του συνοικισμού.

Η κατάσταση και οι συνθήκες που επικρατούν στον οικισμό και η εν γένει όψη της συνοικίας δεν θυμίζει σε καμία περίπτωση εικόνες των καταυλισμών, των σκουπιδότοπων και των ανθρώπων σε απόλυτη εξαθλίωση που συχνά προβάλλονται στα ΜΜΕ ως πλαισίωση ή γαρνιτούρα σε οποιαδήποτε είδηση αφορά την πληθυσμιακή ομάδα των Ρομά, συντηρώντας και ανατροφοδοτώντας την —προς τα κάτω— εξισωτική τάση και τη διαμεσολαβημένη αντίληψη που έχει το μεγαλύτερο μέρος του γενικού πληθυσμού για τους Ρομά και τον τρόπο διαβίωσής τους. Ο Δενδροπόταμος δεν υπήρξε ποτέ καταυλισμός με την ακριβή έννοια της λέξης ή τουλάχιστον με το έγκυρο περιεχόμενό της σήμερα. Ιδιαίτερα μετά την ιστορική πλημμύρα του Νοεμβρίου του 1976, η οποία έπληξε τις περιοχές της Δυτικής Θεσσαλονίκης, αναδείχθηκε σταδιακά σε έναν συνοικισμό που ανοικοδομήθηκε μαζικά, αποκτώντας πολεοδομικό σχεδιασμό και ρυμοτομία, γεγονός που συνεπάγεται τη σημαντική αναβάθμιση των προσβάσεων και των οικιστικών συνθηκών των κατοίκων του Δενδροποτάμου αρκετά νωρίς. Πρόκειται για μια συνοικία, η οποία διαθέτει ασφαλτοστρωμένους δρόμους, πλην ελαχίστων χωματόδρομων στις παρυφές της, κατοικίες σε μέτρια ως καλή κατάσταση (κυρίως μονώροφες και διώροφες μονοκατοικίες αλλά και ορισμένες πολυκατοικίες), οι οποίες είναι συνδεδεμένες στο αποχετευτικό, ηλεκτρικό και υδρευτικό δίκτυο, ενώ οι ολιγάριθμες παράγκες, παραπήγματα και αυτοσχέδιες κατασκευές δεν βρίσκονται διάσπαρτες στον συνοικισμό ούτε σε κάποιο κεντρικό του σημείο, αλλά κυρίως στο νότιο όριο των παρυφών του οικισμού και στεγάζουν κατά βάση μέλη της περιθωριοποιημένης φυλής «Φιτισίρα». Επιπλέον, η περιοχή διαθέτει πληθώρα δημοσίων, υπαίθριων και στεγασμένων, εγκαταστάσεων και κτηρίων στα οποία στεγάζονται εκπαιδευτικές,

⁸ [Ιστορία της Μενεμένης](#), από την επίσημη ιστοσελίδα του Δήμου Αμπελοκήπων – Μενεμένης.

κοινωνικές και άλλες υπηρεσίες. Στον Δενδροπόταμο υπάρχουν όλες οι εκπαιδευτικές σχολικές βαθμίδες, συγκεκριμένα παιδικός σταθμός, το 2ο Νηπιαγωγείο Μενεμένης, το 3ο και 5ο Δημοτικό Σχολείο, το 3ο Γυμνάσιο και 2ο Λύκειο Μενεμένης, ενώ, όταν υπάρχει επαρκής αριθμός συμμετεχόντων, λειτουργεί και απογευματινό σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας για ενήλικες που επιθυμούν να ολοκληρώσουν την υποχρεωτική εκπαίδευση. Επίσης, στην περιοχή υπάρχουν το Τμήμα Ασφαλείας Μενεμένης, ΚΑΠΗ στο οποίο συστεγάζονται τα ΚΕΠ, Κοινωνικές Υπηρεσίες και το Παράρτημα Ρομά του Κέντρου Κοινότητας του Δήμου,⁹ παιδική χαρά, ενώ παλαιότερα υπήρχε και γήπεδο ποδοσφαίρου, το οποίο σήμερα τελεί υπό εγκατάλειψη και ρημάζει. Πέραν αυτών, στον Δενδροπόταμο υπάρχουν δεκάδες εμπορικά καταστήματα, σούπερ μάρκετ, συνεργείο οχημάτων, καφετέριες, ίντερνετ καφέ, σουβλατζίδικα, φαρμακείο, τα οποία είναι κατά 99% τσιγγάνικες επιχειρήσεις, όπως συχνά τονίζουν με περηφάνεια οι κάτοικοι. Γίνεται, ελπίζω, κατανοητό ότι η περιγραφή αντιστοιχεί σε μια συνηθισμένη, και σε σημεία φροντισμένη, γειτονιά σαν πάρα πολλές άλλες στη Θεσσαλονίκη. Ίσως όμως αυτή η ίδια περιγραφή να υπερτονίζει το γεγονός ότι είναι αποκλειστικά η πληθυσμιακή σύνθεση της πλειοψηφίας των κατοίκων της —και όσα αυτή πραγματικά ή φαντασιακά συνεπάγεται— που καθιστά τελικά τον Δενδροπόταμο μια ξεχωριστή περίπτωση — ένα απρόσιτο γκέτο γεμάτο με προκαταλήψεις, απειλές και καταστατικά άλλους συμπολίτες μας, που προσπαθούν να ζήσουν την ζωή τους με τους καλύτερους δυνατούς όρους.

1.3. ΔΕΝΔΡΟΠΟΤΑΜΟΣ: Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ, Η ΓΝΩΡΙΜΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΑΤΡΟΠΕΣ

Στις αρχές του 2022, ενώ ήμουν φοιτήτρια στο δεύτερο εξάμηνο του μεταπτυχιακού και ζώντας ήδη κάποιους μήνες στη Θεσσαλονίκη, βρέθηκα —σχεδόν συμπτωματικά— στον μεγαλύτερο οικισμό Ρομά της πόλης, πιθανώς και της Βορείου Ελλάδος εν γένει (αν και εδώ υπάρχει το γνωστό ζήτημα της [αν]ακρίβειας των καταγραφών), τον Δενδροπόταμο. Προσπαθώντας να αδράξω κάθε ευκαιρία ακαδημαϊκής εμπειρίας

⁹ Τα παραρτήματα Ρομά επί της ουσίας αποτελούν τμήματα των Κέντρων Κοινότητας του εκάστοτε Δήμου και παρέχουν εξειδικευμένες υπηρεσίες στην εν λόγω ευάλωτη κοινωνική ομάδα. Αντίστοιχα τέτοια τμήματα (π.χ. Κέντρο Ένταξης Μεταναστών [ΚΕΜ]) συναντά κανείς και για άλλες ευάλωτες ομάδες ή ομάδες που αντιμετωπίζουν γλωσσικές και άλλες δυσκολίες ως προς την αποπεράτωση γραφειοκρατικών υπηρεσιών και την υποβολή δικαιολογητικών και αιτημάτων σε Δήμους, Περιφέρειες και λοιπές δημόσιες υπηρεσίες.

«εκτός των τειχών» του πανεπιστημίου, δήλωσα συμμετοχή σε έναν ανοιχτό περίπατο που διοργανώθηκε στο πλαίσιο του προπτυχιακού μαθήματος επιλογής «Ρομά: Ιστορία, Πολιτική, Ποράμιος»¹⁰ του Τμήματος Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ. Η πρόχειρη προετοιμασία που έκανα πριν από την επίσκεψη στην περιοχή ήταν μια κάπως επίμονη αναζήτηση στο google σχετικά με την περιοχή του Δενδροποτάμου. Όσο και αν προσπάθησα να ελιχθώ στην καθοδήγηση της ψηφιακής πλοήγησης, ήταν αδύνατον να αποφύγω πληθώρα αναρτήσεων με ρεπορτάζ και άρθρα γνώμης που απέδιδαν στους Ρομά του Δενδροποτάμου ληστείες, οπλοκατοχή, διακίνηση ναρκωτικών, «παράνομων» μεταναστών αλλά και διατάραξη κοινής ησυχίας λόγω δυνατής μουσικής και γλεντιών με τις επακόλουθες «κραυγές αγωνίας» των φιλήσυχων κατοίκων των γειτονικών περιοχών. Διαβάζοντας κριτικά και με αντιρατσιστική διάθεση τα δημοσιεύματα και μην έχοντας συνείδηση της άγνοιάς μου για τις πραγματικές συνθήκες επί του πεδίου, για τις δυσκολίες και την καθημερινότητα των ανθρώπων στην περιοχή του Δενδροποτάμου, είχα, προτού καν φτάσω στην περιοχή, μια ήδη φορτισμένη και αντιφατικά διαμεσολαβημένη εντύπωση για όσα θα συναντούσα. Θα αποδεικνυόταν εσφαλμένη σε όλα της τα φορτία.

Χωρίς άλλη επεξεργασία και παρέα με έναν φίλο που είχε και αυτός αυθεντική περιέργεια να δει τον πολυθρύλητο οικισμό «από μέσα», επιβιβαστήκαμε μαζί με λίγους ακόμα άγνωστους σε μας φοιτητές και τον καθηγητή τους στο αστικό λεωφορείο 02Κ με κατεύθυνση τον Δενδροπόταμο. Μία μόλις στάση πριν από το τέρμα του δρομολογίου αποβιβαστήκαμε στην στάση «Γέφυρα» ή, για την ακρίβεια, κάτω από αυτήν. Το λεωφορείο μάς άφησε σε μια λεπτή φλοίδα πεζοδρομίου, κάτω από την αερογέφυρα την Μενεμένης, με διάφορα ΙΧ να διασχίζουν με μεγάλη ταχύτητα τον παράδρομο που βρισκόμασταν και εμείς. Παρά το κάπως αγριευτικό και ανοίκειο σκηνικό, αδημονούσα να φτάσουμε στον οικισμό και να μπορέσω αρχικά να εμπλουτίσω —ή έστω να ελέγξω— τις εικόνες των παιδικών μου χρόνων. Ξεκινήσαμε να περπατάμε σε έναν σχετικά στενό δρόμο με κλειστά χαμηλά σπίτια στο αριστερό μας χέρι και τις παλιές γραμμές του τρένου και το επιβλητικό κτήριο της Γενικής Αστυνομικής Διεύθυνσης Δυτικής Θεσσαλονίκης (ΓΑΔΘ) να δεσπόζει στο δεξί. Προχωρώντας περισσότερο και πλησιάζοντας πλέον τον οικισμό, αντίκριζα ασφαλτοστρωμένους δρόμους, πινακίδες με τις ονομασίες των οδών, σημάνσεις της

¹⁰ Στη ρομανί γλώσσα σημαίνει «αφανισμός». Είναι η λέξη με την οποία αναφέρονται στο ολοκαύτωμα των Ρομά.

τροχαίας, ένα μεγάλο σχολικό κτήριο και κανονικότατα σπίτια (κανένα ίχνος περιπλανώμενων κρεβατιών ως εδώ): μονοκατοικίες ή διπλοκατοικίες με μικρές αυλές.

Το πρώτο πράγμα που παρατήρησα, εισερχόμενη πια στην κατοικημένη περιοχή του Δενδροποτάμου, ήταν η καθαριότητα που επικρατούσε στον δημόσιο χώρο και η έντονη μυρωδιά γλωρίνης που ερχόταν ταυτόχρονα από πολλές κατευθύνσεις. Βρισκόμασταν στην οδό Κωνσταντινουπόλεως, έναν από τους πιο πολυσύχναστους δρόμους του οικισμού. Εκεί συναντά κανείς καφετέριες, κρεπερί, σουβλατζίδικα, καταστήματα ρούχων, ψιλικών κ.ά. Οι λιγостоί άνθρωποι που βρίσκονταν έξω εκείνη την μεσημεριανή ώρα μάς κοιτούσαν παραξενεμένοι, ενώ ένας από αυτούς μάς ρώτησε αν ψάχνουμε κάτι. Μέχρι εδώ η εξωτική μου ανυπομονησία ήταν πρόδηλα στερημένη και ίσως караδοκούσε για να αυτοσχεδιάσει κάποιο μικρό εφέ μαγείας. Ευτυχώς, ξαφνικά ένα αυτοκίνητο πέρασε ανάμεσά μας με ιλιγγιώδη ταχύτητα και μουσική να ακούγεται στη διαπασών από τα ηχεία του. Ήταν ένα τραπ τραγούδι, από το οποίο μπόρεσα να συγκρατήσω μόνο τους στίχους «Δεν έχεις δει Τσιγγάνο πιο fresh [...] θ' ανοίξω ό,τι σπίτι θες» και «Μας έχουν μάθει όλοι οι μπάτσοι. Γυρνάνε πάντα σαν τους νάτσι».¹¹ Το αυτοκίνητο οδηγούσε ένας έφηβος άνδρας που δύσκολα τον έκανες μεγαλύτερο από 14-15 ετών, ωστόσο, και παρά τη φασαρία που έκανε στον πέρασμά του, κανείς δεν φάνηκε να παραξενεύθηκε, πόσο μάλλον να ενοχλήθηκε, από το γεγονός. Λίγο αργότερα θα διαπίστωνα πως η συχνότητα με την οποία αμάξια με ανήλικους ή νεαρούς ενήλικους οδηγούς διασχίζουν με παράλογη ταχύτητα τον πεζόδρομο και έπειτα χάνονται στα γύρω δρομάκια, παίζοντας δυνατά κυρίως τραπ μουσική αλλά και ορισμένα τσιγγάνικα τραγούδια σε μείξεις με ενισχυμένα τα μπάσα, είναι τέτοια που όντως αργά ή γρήγορα παύει να σε απασχολεί. Καθίσαμε όλοι μαζί στον εξωτερικό χώρο μιας καφετέριας και, πριν προλάβουμε να βουλευτούμε, δύο νεαρά παιδιά γύρω στα 20, ένα αγόρι και ένα κορίτσι, ερχόμενα να πάρουν παραγγελία, αναγνώρισαν τον καθηγητή που διοργάνωνε τον περίπατο και τον χαιρέτησαν με ιδιαίτερη θέρμη. Εκείνος τους προσκάλεσε να καθίσουν μαζί μας και να συζητήσουμε, όπως και έγινε.

Όσο η ώρα περνούσε, διάφοροι ρομά κάτοικοι όλων των ηλικιών κοντοστέκονταν, μας ρωτούσαν τι κάναμε εκεί, μοιράζονταν μαζί μας σκέψεις και παράπονα, αστεία, ιστορίες από τα «καλά χρόνια» του Δενδροποτάμου, για τότε που

¹¹ Πρόκειται για έναν Ρομ τράπερ, με έδρα τη Θεσσαλονίκη, τον Feisty, και το τραγούδι «COCO» που έγινε μεγάλη επιτυχία εντός και εκτός των τειχών των ρομά κοινοτήτων. Ενδιαφέρον έχουν τόσο οι [πλήρης στίχοι](#) του τραγουδιού όσο και το [βίντεο κλιπ](#).

τον έλεγαν «Μικρό Παρίσι». Ανάμεσα σε όλα αυτά υπήρχε μια ερώτηση που μας έκανε η συντριπτική πλειοψηφία των ανθρώπων αυτών και την οποία τότε δεν μπορούσα να αποκωδικοποιήσω, αλλά τη συγκράτησα και την πήρα ως εργασία για το σπίτι: «Εσείς από ποιο πρόγραμμα είστε;». Αρχικά φαντάστηκα πως αναφέρονταν στο πρόγραμμα σπουδών και ήθελαν να ρωτήσουν από ποιο τμήμα του πανεπιστημίου προερχόμασταν, ωστόσο τέτοιες απορίες έμοιαζαν αναντίστοιχες με τις πληροφορίες που είχαν μοιραστεί μαζί μας οι Ρομά συνομιλητές μας περί ελλιπούς φοίτησης στα σχολεία, αναλφαβητισμού, σχολικής διαρροής και του ελάχιστου ποσοστού εισαγωγής παιδιών από τον Δενδροπόταμο σε ΑΕΙ ή τεχνικές σχολές. Το βάθος πεδίου της εν λόγω ερώτησης, και όσα έρχονται και κατευθύνονται προς αυτό, μπόρεσα να συλλάβω κάποιον καιρό αργότερα, έχοντας ήδη πραγματοποιήσει μερικές επισκέψεις στον Δενδροπόταμο και έχοντας κάνει πλέον μια πρώτη σημειακή χαρτογράφηση φαινομένων και προσώπων. Προφανώς, θα επανέλθω σε αυτή στα επόμενο κεφάλαια, καθώς η απλή αυτή αυθόρμητη ερώτηση συνδέει όλες τις ερευνητικές υποθέσεις και τα ευρήματα της παρούσας εργασίας.

Ενώ η επίσκεψή μας έμοιαζε να φτάνει σιγά-σιγά στο τέλος της, ομολογώ πως κατέληγα όλο και πιο μπερδεμένη με το ψηφιδωτό πρώτης εντύπωσης: Πολυτελή αυτοκίνητα —πολλά εκ των οποίων χωρίς πινακίδες—, άτομα ντυμένα με δημοφιλείς αθλητικές μάρκες, ακριβά smartphones, γυναίκες με εφαρμοστά, μοντέρνα ρούχα, ακόμα και οι γηραιότεροι του οικισμού, παρότι είχαν πιο κλασική και «μεγαλίστικη» αμφίεση, επ' ουδενί δεν διέθεταν εκείνη τη «μαγική σκόνη», ώστε να τους παρομοιάσω με την οικογένεια Ρομά της παιδικής ανάμνησης ή και με τις αλλόκοσμες αναπαραστάσεις που δεκάδες φορές είχα συναντήσει στα ΜΜΕ. Εδώ υπήρχαν απλώς παραλλαγές —ίσως λίγο πιο τραχιές στη λεπτομέρεια— ενός πολύ γνωστού κόσμου. Τελευταίος σταθμός του περιπάτου ήταν «ο Φάρος του Παπά», όπως μας τον ανέφεραν τα δύο παιδιά που περπάτησαν μαζί μας αναλαμβάνοντας ρόλο συνοδού. Ο Φάρος του Κόσμου (εφεξής ΦΤΚ), όπως πραγματικά ονομάζεται, είναι κέντρο προστασίας ανηλίκων υπαγόμενο στην Ιερά Μητρόπολη Νεαπόλεως – Σταυρουπόλεως. Ξεκίνησε τη λειτουργία του το 2004 από το υπόγειο του Ναού του Αγίου Νεκταρίου —της εκκλησίας του Δενδροποτάμου—, όπου φιλοξενήθηκαν τα πρώτα παιδιά. Εν συνεχεία στεγάστηκε σε μια μονοκατοικία του οικισμού και πλέον βρίσκεται στα όρια της περιοχής, σε ένα σύγχρονο «πράσινο» κτίσμα με οικολογικά υλικά και ενεργειακή αυτονομία. Ιδρυτής και διαχειριστής του ΦΤΚ είναι ο πατέρας Αθηναγόρας, ιερέας που κατόπιν της χειροτόνησης του ονειρεύτηκε να πραγματοποιήσει ιεραποστολικό έργο

στην Αφρική. Το όνειρό του πραγματοποιήθηκε εν μέρει, αφού, σύμφωνα με τον ίδιο, ο Μητροπολίτης Βαρνάβας του μίλησε «για τη δική μας Αφρική, τον Δενδροποτάμο».¹² Βρέθηκε εκεί αρχικά ως ιερέας της ενορίας και πολύ σύντομα ίδρυσε τον ΦΤΚ, μια μη κρατική δομή υπό τη νομική μορφή Αστικής Μη Κερδοσκοπικής Εταιρίας (ΑΜΚΕ),¹³ η οποία δεν επιχορηγείται από τον κρατικό προϋπολογισμό και ως εκ τούτου δεν ελέγχεται άμεσα από κάποιον δημόσιο φορέα. Η Μητρόπολη, η «Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης» και μια σειρά «φαροφυλάκων», όπως αποκαλούνται οι εθελοντές και ευεργέτες της δομής, είναι οι κύριες πηγές εσόδων που τη συντηρούν.

Όταν βρέθηκα στην είσοδο του ΦΤΚ για πρώτη φορά, προσπαθώντας να κατανοήσω τι ακριβώς είναι ο χώρος αυτός και ποιος ο ρόλος του εντός του Δενδροποτάμου, δεν γνώριζα όλες τις παραπάνω πληροφορίες. Πίσω από την κεντρική είσοδο μας υποδέχτηκαν ο πατέρας Αθηναγόρας, 3-4 ζωηρά σκυλάκια και αντίστοιχος αριθμός μικρών αγοριών ηλικίας 7 με 10 ετών. Στον κεντρικό χώρο του κτίσματος ήταν το καθιστικό και λίγο πιο μέσα η τραπεζαρία που χρησιμεύει για τη σίτιση των παιδιών, και η οποία κατά τη διάρκεια της επίσκεψής μας είχε αναδιαμορφωθεί για να υποδεχτεί τόσο εμάς όσο και μια ομάδα κοινωνιολόγων από τη Γερμανία. «Ο Φάρος της εγγύς Αφρικής έχει διεθνή ορατότητα» ίσως σκεφτόμουν, αν υπήρχε πρωθύστερη συνείδηση — το επεξεργάστηκα, μοιραία, σε μεταγενέστερη φάση της έρευνας. Αφού βουλευτήκαμε όλες και όλοι στις θέσεις μας, δύο μεγαλύτερα σε ηλικία ρομά αγόρια μάς καλωσόρισαν επίσημα, έσβησαν τα μεγάλα φώτα και ξεκίνησαν να προβάλλουν μια παρουσίαση στην οθόνη προβολής που διέθετε ο χώρος. Οι δύο νέοι μάς διηγήθηκαν την ιστορία του ΦΤΚ από «μέσα», μιας και αμφότεροι είχαν υπάρξει ωφελούμενοι της δομής — με τον πρώτο να έχει πλέον ενηλικιωθεί και αποχωρήσει, κρατώντας ωστόσο ισχυρούς δεσμούς με τον Φάρο και τους «φαροφύλακες» του. Ο δεύτερος ήταν γύρω στα 16 και διέμενε ακόμη εκεί, έχοντας αναλάβει τον ρολό του μεγάλου αδελφού για τα μικρότερα αγόρια που φιλοξενούνταν στον Φάρο. Η παρουσίαση ήταν εξαιρετικά καλά δομημένη και έμοιαζε βέβαιο ότι οι παρουσιαστές την είχαν επαναλάβει αρκετές φορές, διαθέτοντας σχεδόν διαφημιστική άνεση και μεταδίδοντας απλόχερα μηνύματα

¹² Η χρήση του όρου «η δική μας Αφρική» αποτελεί χαρακτηρισμό/προσδιορισμό, μαγνητοσκοπημένο και απόμαγνητοφωνημένο *mot à mot* από δημόσια εκδήλωση, του ίδιου του ιδρυτή της δομής για να προσεγγίσει και να περιγράψει την περιοχή του Δενδροποτάμου. Ακόμη και αν προξενεί εύλογη εντύπωση, ο όρος αυτός χρησιμοποιείται συχνά στον δημόσιο λόγο του. Ενδεικτικά παραθέτω το ιστορικό του Φάρου του Κόσμου από την [επίσημη ιστοσελίδα](#) του, στο οποίο επίσης εντοπίζεται ο σχετικός όρος.

¹³ Στοιχεία οργανισμού στη [ΔΙΑΥΓΕΙΑ](#) (μητρώο επιχορηγούμενων φορέων).

αισιοδοξίας και την ελπίδα ενός φωτεινού παραδείγματος εν μέσω μιας σκοτεινής γειτονιάς ή, τέλος πάντων, αυτή ήταν η διατρέχουσα πρόσληψη όσων πρωτοπαρακολουθούσαμε την παρουσίαση και ανταλλάσσαμε ματιές κατά τη διάρκεια και λίγα λόγια εκ των υστέρων. Ακολούθησε συζήτηση των παρισταμένων, η οποία διακόπηκε κάπως απότομα από μια δυνατή μπόρα, η οποία μας προβλημάτισε, καθώς χρειαζόμασταν τουλάχιστον 15 λεπτά περπάτημα για να προσεγγίσουμε την πλησιέστερη στάση λεωφορείου και να επιστρέψουμε στο κέντρο της Θεσσαλονίκης. Η λύση βρέθηκε ωστόσο άμεσα και επιβιαστήκαμε στο ιδιόκτητο λεωφορειακό του ΦΤΚ, του οποίου ο οδηγός είχε την καλοσύνη να μας μεταφέρει όχι ως την στάση αλλά ως το κέντρο της πόλης. Λίγο πριν εξέλθουμε από τον οικισμό, στα σύνορα του Δενδροποτάμου με τη Λαχαναγορά, συναντήσαμε για πρώτη φορά μια πολύ μικρή γειτονία παραγκών και παραπηγμάτων, σαφώς διαχωρισμένη από τον υπόλοιπο οικισμό. Είχε αρχίσει να σκοτεινιάζει και από το παράθυρο μπόρεσα να διακρίνω πως λίγο πιο μέσα και παρά τη βροχή έκαιγε μια φωτιά. «Λάστιχα καίνε πάλι αυτοί και ό,τι άλλο βρουν» μας ενημέρωσε ο οδηγός του οχήματος, «μας έχουν φλομώσει στην κάπνα».

Η επίσκεψη, ο συμπτωματικός τρόπος συμμετοχής μου και ο απροετοίμαστος εαυτός υπήρξαν εν τέλει καθοριστικά για τη δική μου συνέχεια στο πεδίο, η οποία ούτως ή άλλως γνώρισε αρκετές παραλλαγές μέχρι να βρεθώ να γράφω την παρούσα εργασία. Οι μέρες που ακολούθησαν ήταν αφιερωμένες σε μανιώδη αναζήτηση στο διαδίκτυο για την περιοχή του Δενδροποτάμου και τους Ρομά που κατοικούν εκεί, σε σκέψεις, εικασίες, φαντασίες — μοιραία και σε κάποιες πρώτες αυθαίρετες ερμηνείες που αναιρούνταν σχεδόν το ίδιο εύκολα όσο εμφανίζονταν. Οι απορίες διαρκώς πολλαπλασιάζονταν: Γιατί (φαίνεται να) υπάρχουν στον ίδιο οικισμό τόσες/τόσοι Ρομά διαφορετικών ταχυτήτων; Γιατί μιλάμε για αποκλεισμένη κοινότητα τη στιγμή που η πλειονότητα των ατόμων που συνάντησα εκεί (μοιάζει να) ζει σχετικά καλά και με τα μέτρα και του «δικού μας κόσμου», τουλάχιστον όσον αφορά την πρόσβαση σε βασικά δημόσια αγαθά, αλλά ακόμη και σε κάποια ιδιωτικά είδη πολυτελείας, κατοικώντας σε μια γειτονία σαν τόσες άλλες στα ελληνικά αστικά κέντρα; Γιατί, επιπλέον, ενώ (φαίνεται να) υπάρχουν επί του εδάφους οι συγκεκριμένες επαρκώς καλές συνθήκες, ο ΦΤΚ εδρεύει και δραστηριοποιείται εδώ και τόσα χρόνια στον Δενδροπόταμο και όχι σε κάποιον άλλον οικισμό ή περιοχή που ενδεχομένως να τον χρειάζεται περισσότερο; Ήταν σαφές ότι, εάν ήθελα απαντήσεις, θα έπρεπε κατά την πρώτη επιστροφή στο πεδίο να είμαι αρκετά πιο προετοιμασμένη.

Ήμουν περισσότερο τυχερή από προνοητική, ώστε στην πρώτη μου επίσκεψη στον Δενδροπόταμο να «ανταλλάξω προφίλ» στα κοινωνικά δίκτυα με τα δύο νέα παιδιά, τα οποία εργαζόνταν στην καφετέρια που καθίσαμε και είχαν δείξει προθυμία τόσο να μας ξεναγήσουν στη γειτονιά τους όσο και να ιδωθούμε ξανά για έναν καφέ. Έτσι, μπορούσα κατόπιν μιας απλής ψηφιακής συνεννόησης μαζί τους να ξαναβρεθώ στον οικισμό, έχοντας εξασφαλίσει δύο συνομιλητές με τους οποίους φαινόταν πως «καταλαβαινόμασταν» ή, τέλος πάντων, οι αρχικές συζητήσεις έρρεαν αβίαστα, με ζωηρό δικό μου ενδιαφέρον για το περιεχόμενό τους, και ας μην είχα ακόμη καμία ιδέα ως προς το αν και πώς θα μπορούσα να ασχοληθώ ερευνητικά με τον Δενδροπόταμο ή τους Ρομά στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού. Το καινούργιο πεδίο ήταν ακόμη ολοφάνερα ξένο και μυστηριώδες, γεγονός που το καθιστούσε κάπως χαοτικό αλλά ταυτόχρονα ιδιαίτερα γοητευτικό — αναπληρώνοντας ίσως τεθλασμένα κάτι μικρό για την παιδική ανάμνηση. Το ραντεβού κλείστηκε εύκολα και λίγες μέρες αργότερα επισκέφτηκα ξανά τον οικισμό, αλλά αυτή τη φορά μόνη μου. Το διαδεδομένο αφήγημα περί γκέτο, συμμοριών, εκτεταμένης οπλοκατοχής και η φήμης μιας εκ των πιο επικίνδυνων συνοικιών της Θεσσαλονίκης —σε συνδυασμό με την παγωμάρα ορισμένων φίλων, όταν τους ανακοίνωσα πως θα επισκεφθώ εκ νέου τον Δενδροπόταμο— μου δημιούργησαν, ομολογουμένως, μια μικρή εσωτερική ανησυχία ως προς τους πιθανούς κινδύνους στους οποίους θα μπορούσα να εκτεθώ χωρίς να είναι διόλου «αναγκαίο», μιας και πρακτικά δεν είχα κάποια δουλειά, εργασία ούτε καν σαφή ιδέα για τον λόγο που επέστρεφα. Είχα όμως μια επίμονη όσο και απροσδιόριστη επιθυμία και, όπως ξέρουμε, αυτή είναι επαρκές καύσιμο για όλα τα ξεκινήματα. Τελικά, η διαδρομή μέχρι το σημείο της συνάντησης ήταν απολύτως ομαλή, δίχως εκπλήξεις και δίχως καμία αφορμή ανησυχίας ή φόβου.

Το ραντεβού δόθηκε στην καφετέρια που βρεθήκαμε και την πρώτη φορά, μόνο που λόγω της μεσημεριανής ζέστης οι δύο συνομιλητές μου με προσκάλεσαν να καθίσουμε μέσα, επειδή είχε κλιματισμό και θα ήμασταν πιο δροσερά. Το εσωτερικό της καφετέριας δεν ήταν ακριβώς ό,τι περίμενα: Μια υποφωτισμένη αίθουσα που στο βάθος της είχε σειρές επιτραπέζιων και σχετικά σύγχρονων υπολογιστών με ανοιχτές οθόνες, ενώ όσα τραπέζια υπήρχαν στην άλλη μεριά του χώρου ήταν στρογγυλά με προσεκτικά τελαρωμένες τσόχες και μάρκες τοποθετημένες στο κέντρο. Η καφετέρια λειτουργούσε τόσο ως ίντερνετ καφέ όσο και ως άτυπη χαρτοπαικτική λέσχη και αποτέλεσε το πρώτο από τα αρκετά σημεία —αργότερα και πρόσωπα— στον Δενδροπόταμο που δεν ήταν ακριβώς ό,τι φαινόταν. Συζητήσαμε εφ' όλης της ύλης και

με σαφώς μεγαλύτερη άνεση αυτή τη φορά, δεδομένου ότι οι συνομιλητές μου δεν απευθύνονταν πλέον σε μια ομάδα αγνώστων και στον καθηγητή τους, αλλά σε μια σχεδόν συνομήλική τους φοιτήτρια. Είχαν αρκετές απορίες, τους παραξένευε ιδίως το αντικείμενο και ο μακροπερίοδος τίτλος των σπουδών μου, και εξέφραζαν ανοιχτά θαυμασμό για το πανεπιστήμιο ως όλον — ως θεσμό, ως εκπαιδευτική εμπειρία, ακόμη και ως (μυθικό) χώρο. Αμφότεροι μου είπαν ότι θα ήθελαν πολύ να σπουδάσουν, αλλά και πριν από αυτό να επισκεφθούν και να γνωρίσουν τον χώρο του πανεπιστημίου. Στα λόγια τους αντιλαλούσε η αίσθηση κάποιας δυσπρόσιτης περιοχής, μη γνωρίζοντας πόσο απλή ήταν μια τέτοια αντίστροφη επίσκεψη.

Όσο περνούσε η ώρα, μου μίλησαν για τις προσπάθειές τους και για όσα κάνουν εντός οικισμού: «θέλουμε να ενδυναμωθούμε ως νέοι και νέες και να σπάσουμε τα στερεότυπα», «να βάλουμε τέλος στον κοινωνικό αποκλεισμό», «με τις καλές πρακτικές της Ευρώπης, μπορούν να αλλάξουν πολλά και εδώ και σε άλλες περιοχές που μένουν τα Ρομά». Ακούγοντας τα παραπάνω έπιανα τον εαυτό μου να ξεθαρρεύει και να χαίρεται αυθεντικά με το γεγονός (έτσι μου φαινόταν τότε ως «καινοφανές γεγονός») ότι είχα μπροστά μου δύο νέα παιδιά που η διαβίωση εντός ενός γκέτο, και ο κοινωνικός ρατσισμός τον οποίον αναπόδραστα θα είχαν λίγο-πολύ βιώσει, όχι μόνο δεν τα είχαν καταβάλει, αλλά αντιθέτως τα κινητοποιούσαν τόσο να προχωρήσουν όσο και να συμβάλλουν στην αλλαγή των συνθηκών. Παρότι ακόμα δεν είχα σοβαρά επεξεργαστεί το ενδεχόμενο ο Δενδροπόταμος να αποτελέσει ένα μελλοντικό ερευνητικό πεδίο, ήμουν ήδη γεμάτη σκέψεις και ιδέες, οι οποίες, βέβαια, ευκολότερα εντάσσονται στο φάσμα του κοινωνικού ακτιβισμού. Κοινοποίησα και στους δύο την πρόθεσή μου να προσπαθήσουμε να οργανώσουμε μαζί κάτι που ίσως να έχει ουσία και νόημα —κυρίως για εκείνους, ασυνείδητα εννοούσα— και ανανεώσαμε το ραντεβού μας με τη συμφωνία στην επόμενη συνάντηση να έχουμε επεξεργαστεί κάπως τις ιδέες (μου) αυτές, ώστε να τους δώσουμε μια πρώτη χρονική, χωρική και δυναμικά εφαρμόσιμη μορφή.

Φεύγοντας, ο συνομιλητής μου επέμενε να με συνοδεύσει ως τη στάση του λεωφορείου, η οποία βρισκόταν στον σταθμό των ΚΤΕΛ, δέκα λεπτά περπάτημα από το σημείο που βρισκόμουν, λέγοντας πως, για να μην κάνω κύκλο, θα μπορούσαμε να διασχίσουμε τον οικισμό, διαδρομή που σκόπευα ούτως ή άλλως να ακολουθήσω για να φτάσω στον σταθμό. Ήταν ήδη ένα σινιάλο εγρήγορσης, κάτι σαν έμμεση προειδοποίηση. Όντως στο ανατολικό σύνορο του οικισμού, λίγο πριν εξέλθουμε από αυτόν, το τοπίο άλλαξε απότομα: Στον δρόμο ήταν καθισμένοι κάτω, σχεδόν πεσμένοι,

6-7 άνθρωποι και λίγο παραπέρα ήταν σταματημένα δύο πολυτελή αυτοκίνητα μεγάλου κυβισμού με φιμέ τζάμια και δίπλα τους άνδρες που συζητούσαν και γελούσαν. Πλησιάζοντας έγινε εμφανές ότι οι άνθρωποι που βρίσκονταν πεσμένοι ήταν χρήστες ναρκωτικών ουσιών, οι οποίοι πιθανότατα είχαν μόλις πάρει τη δόση τους και βρίσκονταν σε κατάσταση ζάλης. Ήταν εξίσου εμφανές ότι οι νηφάλιοι γύρω από τα αυτοκίνητα δεν χάρηκαν καθόλου με τη δική μας διέλευση από το σημείο. Ανοιξαμε άμεσα και αυτόματα το βήμα —χωρίς να χρειαστεί συνεννόηση πέρα από μια αστραπιαία βλεμματική επαφή— και φτάσαμε σε έναν παράδρομο με τον σταθμό να φαίνεται πια στο βάθος. «Τα βλέπεις; Έρχονται να αγοράσουν και κάνουν και χρήση εδώ, μέσα στις αυλές των σπιτιών», μου είπε ο συνομιλητής και συνοδός μου σε πιο έντονο από τον συνήθη τόνο και ίσως λίγο απογοητευμένος που έγινα μάρτυρας της συγκεκριμένης σκηνής. Συνέχισε λέγοντας, «και οι δικοί μας κάνουν ό,τι κάνουν και πουλάνε ό,τι πουλάνε μπροστά στα σπίτια τους—δεν πάνε άλλου— και δίπλα παίζουν παιδιά και κάθονται γέροι». Εγώ από τη μεριά μου δεν είχα πραγματικά φοβηθεί, καθώς, προφανώς, δεν είχα βρεθεί αντιμέτωπη με κάποια πρωτοφανή ή έστω καινούργια εικόνα. Δυστυχώς, η συγκεκριμένη είναι όλο και πιο συνήθης σε πολλά σημεία, τόσο στην Αθήνα όσο και στη Θεσσαλονίκη. Ο συνομιλητής μου όμως δεν έδειξε να αισθάνεται καθόλου καλύτερα, όπως πίστευα, όταν αποφάσισα να το μοιραστώ άμεσα μαζί του — για να τον βγάλω από την άβολη θέση ή για να τον καθησυχάσω. Επέμεινε πως δεν είναι το ίδιο πράγμα. Όσο μπορούσα να το αποκωδικοποιήσω, το βασικό του ζήτημα δεν φαινόταν να είναι η πράξη καθαυτή αλλά η πραγματοποίηση του εμπορίου μέσα στη γειτονιά που μένουν όλοι —άρα τόσο όσοι πουλάνε ναρκωτικά όσο και η συντριπτική πλειοψηφία που ούτε πουλάει ούτε της αρέσει η κατάσταση— και η πρόσληψη αυτής της διαδεδομένης και παγιωμένης συνθήκης ως προσβολής. Το ερώτημα ήταν *για ποιον*;

1.4. Ο ΔΕΝΔΡΟΠΟΤΑΜΟΣ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΦΑΣΕΩΝ

Η επόμενη συνάντηση εργασίας κανονίστηκε για την επόμενη εβδομάδα στην ίδια καφετέρια – χαρτοπαιχτική λέσχη. Η ιδέα στην οποία είχα καταλήξει να προτείνω και να αναπτύξω στους δύο συνομιλητές μου ήταν εξής: Η οργάνωση ενός «μετακινούμενου» τμήματος εκμάθησης της ρομανί προφορικής γλώσσας και της ορθής γραφής της ελληνικής (πρόβλημα που είχε αναδειχθεί στην προηγούμενη συνάντησή μας) —συνδυαστικά—, το οποίο θα πραγματοποιούνταν τόσο στον χώρο

του πανεπιστημίου όσο και σε κάποιον χώρο στον Δενδροπόταμο με σκοπό να δημιουργηθεί μια σχέση ίσης ανταλλαγής γνώσης μεταξύ των δύο ομάδων, ξεπερνώντας τα κοινωνικά σύνορα που αναμφίλεκτα υπήρχαν μεταξύ μας και τους θεσμικούς ντετερμινισμούς (το μάθημα γίνεται σε σταθερό χώρο, «εμείς» διδάσκουμε τους «άλλους»). Θεωρούσα πως η πρότασή μου θα τους ενθουσίαζε τόσο λόγω της έμμεσης απόδοσης αξίας σε ό,τι οι ίδιες/οι ήδη κατέχουν και ενδεχομένως υποτιμούν —και της ευκαιρίας κάποιων Ρομά να μπουν σε θέση διδάσκουσας/οντος και να μεταδώσουν μέρος του πολιτισμού τους και τον πλούτο της γλώσσας τους—, όσο και για την άμεση δυνατότητα για ενήλικες Ρομά, που δεν είχαν διδαχτεί γραφή και ανάγνωση, μιας απρόσμενης επιστροφής στα θρανία —και μάλιστα στον εμβληματικό για εκείνες/ους χώρο του πανεπιστημίου— σε πλαίσιο αμοιβαιότητας.

Έκανα, πάλι, λάθος! Οι συνομιλητές μου, με αμεσότητα και χωρίς να κομπιάσουν καθόλου, μου είπαν πως δεν υπήρχε καμία περίπτωση να βρούμε άτομα που θα ήθελαν να συμμετέχουν σε κάτι τέτοιο χωρίς προσδιορισμένη εκ των προτέρων αμοιβή. Παρά τις φιλότιμες προσπάθειές μου να αναπτύξω περισσότερο την ιδέα μου, η οποία, όπως αρχικά πίστευα, μάλλον δεν είχε γίνει κατανοητή στην ολότητά της και στις προοπτικές που διανοίγονταν, οι απαντήσεις για το ανέφικτο μιας τέτοιας δράσης ήταν κλειστές και το επιχείρημα ανακυκλωνόταν εντός ενός πλαισίου —στα αυτιά μου αλλόκοτου— συσχέτισης κόπου και απολαβών —κυρίως με την επαναλαμβανόμενη μνεία του πόσος χρόνος θα χρειαζόταν για να οργανωθεί κάτι τέτοιο, και αν πετύχαινε «που μάλλον δεν...», και πόσος χρόνος θα ξοδευόταν κατά τη λειτουργία του χωρίς υλικό αντίκρισμα. Χωρίς να το δείχνω, ήμουν και απογοητευμένη και ελαφρώς εκνευρισμένη. Στην επιστροφή στο διάβασμα, μία από τις επόμενες μέρες, και στις πρώτες σελίδες ενός βιβλίου που θα γινόταν έκτοτε αγαπημένο, ο συγκεκριμένος διάλογος φώτισε σαν ταμπέλα από νέον τη χαρακτηριστική και αποφθεγματική διατύπωση από την εισαγωγή του Fabian «...εστιάζοντας στον λόγο χρονικότητας της ανθρωπολογίας ανακαλύπτει κανείς εκ νέου ότι δεν υπάρχει γνώση του Άλλου που να μην είναι επίσης μια χρονική, ιστορική και πολιτική πράξη» (Fabian, 2002: 1). Αλλά τότε ακόμη δεν ήμουν έτοιμη να καταθέσω τα όπλα: τους άκουγα σιωπηλή, ενώ ταυτόχρονα σκεφτόμουν την επόμενη δική μου τοποθέτηση που θα τους έπειθε.

Αναπτύσσοντας περισσότερο τα δικά τους επιχειρήματα, οι συνομιλητές μου μίλησαν για τα προγράμματα και τις δράσεις που είχαν γίνει στην περιοχή τα τελευταία χρόνια —σε ορισμένα από τα οποία συμμετείχαν και οι ίδιοι— και για τον θυμό μεγάλου μέρους της κοινότητας που οι εργαζόμενοι στα προγράμματα αυτά ήταν κατά

βάση μπαλαμοί, οι οποίοι/ες πληρώνονταν με λεφτά που προορίζονταν για τους Ρομά. Ακόμα, αναφέρθηκαν με κάποιον εκνευρισμό και στη δική τους εμπειρία και συμμετοχή χωρίς καμία αμοιβή, την ίδια στιγμή που άλλα άτομα από τον Δενδροπόταμο, με λιγότερες δεξιότητες, λάμβαναν μεγάλα ποσά. Ομολογώ πως δεν κατανοούσα πού πήγαινε η συζήτηση, ποιο ήταν το «παράπονό» τους και κυρίως πώς είχε γίνει (να τους κάνω) να μπερδέσουν μια πρωτοετή μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο δημόσιο πανεπιστήμιο με ΜΚΟ. Άρχισε να γίνεται εμφανές ότι μάλλον δεν θα μαθαίναμε πόσο καλή ήταν ή δεν ήταν η ιδέα μου· είχα χάσει αυτή την παρτίδα της πειθούς και έπρεπε απλώς να το χωνέσω, όπως και τελικά συνέβη. Αυτό που έγινε άμεσα σαφές ωστόσο ήταν ότι όλα τα προγράμματα, στα οποία αναφέρονταν και μου περιέγραψαν, αποτελούσαν δράσεις και παρεμβάσεις ΜΚΟ και λοιπών οργανώσεων της Κοινωνίας των Πολιτών στην κοινότητα Ρομά του Δενδροποτάμου, όπου οι συμμετέχοντες και συμμετέχουσες Ρομά ανήκαν στην κατηγορία των ωφελούμενων.

Η προϋπόθεση που ανοιχτά και ευθύβολα έθεταν οι συνομιλητές μου ήταν, τουλάχιστον όπως φαινόταν από τα λεγόμενά τους, η διαμορφωμένη απαίτηση ενός μεγάλου μέρους μελών της κοινότητας να αμείβονται για οποιαδήποτε συμμετοχή τους σε κάποιο πρόγραμμα, την ίδια στιγμή που, θεωρητικά, ωφελούνταν από τις δράσεις του σε πληθώρα τομέων. Ήταν, εκείνη τη στιγμή, ένα ολόφρεσκο δεδομένο, το οποίο αφενός με προβλημάτισε, αφετέρου άρχισε να με ψυλλιάζει για την ύπαρξη ενός πιο σύνθετου, σίγουρα απ' όσο το φανταζόμουν, φαινομένου αναφορικά με τη δράση των οργανώσεων και τη σχέση τους με ένα μέρος της κοινότητας Ρομά του Δενδροποτάμου. Όσο και αν προσπαθούσα να επαναφέρω ή να μετασχηματίσω την παρουσίαση της πρότασης, να την υποστηρίξω και να τονίσω τη σημαντική διαφορά της από χρηματοδοτούμενα προγράμματα οργανώσεων, στα οποία αναφέρονταν με ειρωνεία ή με οργή —να μιλήσω για όμορφες αφηρημένες έννοιες όπως η αμοιβαιότητα, η αυτοοργάνωση και η ισότιμη ανταλλαγή, και να τους θυμίσω εν τέλει ότι δεν ήμουν εταιρεία (ούτε καν μη κερδοσκοπική) αλλά η συνομήλική τους Αναστασία— στο πεδίο του περάσματος στην πράξη δεν είχα καμία συγκεκριμένη επιτυχία. Φαινόταν όχι μόνο να μην είναι πειστική, αλλά οριακά να μη γίνεται καν κατανοητή η επιθυμία δόμησης μιας σχέσης ισοτιμίας με όρους που θα τους συμφωνούσαμε και θα τους αναθεωρούσαμε από κοινού. Εν γένει το «από κοινού» έμοιαζε τροπική ή έστω εντελώς ανίσχυρη προοπτική έναντι ενός χωνεμένου καθεστώτος ευεργεσίας, παγιωμένης διάκρισης βάσει (και) πολιτιστικού κεφαλαίου (Bourdieu 2013) και αναντίρρητης αυθεντίας, από την οποία εξαρτάται κάθε αναβάθμιση μιας ευάλωτης και

περιορισμένων δυνατοτήτων ομάδας. Επιπλέον, σύμφωνα με όσα με πληροφόρησαν υπήρχαν και ορισμένα άτομα από την κοινότητα του Δενδροποτάμου, άρα άτομα από την ομάδα-στόχο των δυνητικών παρεμβάσεων, τα οποία λάμβαναν και αυτά αμοιβή ή αποζημίωση από τα εν λόγω προγράμματα (άρα ήδη το μονοπώλιο των μπαλαμών εργαζομένων στα προγράμματα εμφάνιζε μια πρώτη ρωγμή), γεγονός που μου κίνησε την περιέργεια και θέλησα να το διερευνήσω περαιτέρω.

Η εξέλιξη της επίσκεψης έγινε ακόμα πιο ενδιαφέρουσα, όταν οι δύο συνομιλητές μου, με δική τους πρωτοβουλία, φώναξαν και έβαλαν στην κουβέντα μας ορισμένους θαμώνες του μαγαζιού που είτε κάθονταν σε διπλανά τραπέζια είτε στον εξωτερικό χώρο. Θέλοντας να μου αποδείξουν πως η ιδέα μου δεν θα ευδοκίμούσε στον Δενδροπόταμο, αν και «έχω καλές προθέσεις» —επ’ αυτού τουλάχιστον δεν υπήρχε αμφισβήτηση είτε προσλαμβανόμουν ως εταιρεία είτε ως η Αναστασία—, την παρουσίαζαν οι ίδιοι συνοπτικά στους άλλους συνομιλητές μας, προτρέποντάς τους να μας πουν μια γνώμη τόσο για το περιεχόμενο όσο και για τις πιθανότητες υλοποίησης του εγχειρήματος. Παρότι δεν μπορώ να ανακαλέσω στη μνήμη μου τον ακριβή αριθμό ατόμων με τα οποία συζητήσαμε εκείνη την ημέρα, θυμάμαι πως ήταν τόσοι πολλοί και πολλές, που, όταν κλείσαμε τον κύκλο και ετοιμάστηκα να φύγω, συνειδητοποίησα πως είχα χάσει το τελευταίο δρομολόγιο του λεωφορείου. Δεν θέλω να δώσω την ψευδή εντύπωση ότι υψώθηκε κάποιο τοίχος απέναντί μου ή ότι υπήρχε κάποια ομοιογενής προκατασκευασμένη αφήγηση που έπαιζε σε κασέτα, τουναντίον όλοι είχαν προθυμία να πουν τη γνώμη τους. Ακούστηκαν διαφορετικές απόψεις και τοποθετήσεις, σηκώθηκαν μερικές περιγραφικές διαφωνίες μεταξύ των συμμετεχόντων στη συζήτηση και εξελίχθηκαν χωρίς τη δημιουργία έντασης αλλά και χωρίς κάποια ιδιαίτερη σύνθεση. Υπήρχαν ωστόσο ορισμένα κοινά μοτίβα, τα οποία θεωρώ και ενδεικτικά και άξια αναφοράς. Συγκεκριμένα, η πρώτη ερώτηση όλων ήταν αν είμαι από τον Δήμο, το Υπουργείο ή από κάποια οργάνωση — αυτές και τόσες ήταν οι επιλογές. Όταν τους ανέφερα τη σπουδαστική ιδιότητα, την αρχική αφορμή επίσκεψης και εξηγούσα τη δική μου επιθυμία για διερεύνηση της δυνατότητας μιας κοινής προσπάθειας ανταλλαγής γνώσεων, ακολουθούσε η επόμενη ερώτηση: «Τι είναι αυτό που συζητάτε, πρόγραμμα; Ποιος το χρηματοδοτεί;».

Όταν ξεκαθάριζα —από ένα σημείο και μετά το έκανα προκαταβολικά— τη μη ύπαρξη ούτε την πιθανότητα χρηματοδότησης και εν γένει τη μη ένταξή μου σε κάποια από τις ανωτέρω τρεις οικείες κατηγορίες πλαισίων και συνομιλητών, ορισμένοι αποχωρούσαν αυτόματα. Οι περισσότερες/οι ωστόσο έκαναν μια πολύ χαρακτηριστική

παύση και έμεναν για λίγο σιωπηλοί σαν να μην καταλάβαιναν και να περίμεναν από εμένα να τους εξηγήσω. Γινόταν σαφές ότι σχεδόν καμία/κανείς δεν προχωρούσε να εξετάσει τις δυνατότητες και τις αδυναμίες του περιεχομένου της πρότασης, να τη σκεφτεί έστω για να την απορρίψει, καθώς η «πρωτοφανής έλλειψη» (χρηματοδότησης) καθιστούσε το όλο πράγμα αλλόκοτο, ίσως ύποπτο και πιθανότατα αστείο. Μου έλεγαν, ξανά και ξανά, μένοντας στην περιφέρεια της πρότασης —χωρίς καμία μνεία στο περιεχόμενό της— ότι δεν μπορούσαν να αντιληφθούν για ποιον λόγο να μπορούμε, τόσο εγώ όσο και οι δύο κύριοι συνομιλητές μου εκείνο το πρώτο διάστημα, σε μια τέτοια «διαδικασία χωρίς νόημα» —ούτε λόγος, φυσικά, για να μουν εκείνες και εκείνοι— και εν τέλει οι περισσότερες/οι μου τόνιζαν, με ευγένεια και με κάποια ένδειξη συμπάθειας, πως «αν δεν έχει χρήματα, δεν θα έρθουν τα Ρομά» — εδώ όμως, όπως εγχαράχθηκε άμεσα στο μυαλό μου, σαν να μιλούσαν για κάποιους άλλους και να μην ήταν αυτοί οι ίδιοι φορείς της απόφασης. Υπήρχε κάτι πετρωμένο, αλλά και κάτι, νομίζω, εντυπωσιακά ρευστό τόσο στην «παύση και στο κενό κατανόησης» όσο και στην τελευταία αστραπιαία εναλλαγή διαστάσεων υποκειμενότητας, κάτι στο οποίο μπορούμε, ίσως, να εντοπίσουμε τη διαβρωτική επίδραση των στερεοτύπων «όχι ως αναγνώριση κάποιας αμετάβλητης πραγματικότητας, αλλά ως επίκλησή τους στις συμβάσεις της συλλογικής αυτοαναπαράστασης» (Herzfeld 1992:72).

Όταν, σε μεταγενέστερο στάδιο της συζήτησης, δοκίμασα να ρωτήσω ευθέως —επίσης ήπια και ευγενικά, «απλώς για να καταλάβω τους λόγους, όπως είπα»— γιατί ήταν τόσο κάθετοι/ες στην απόρριψη της πρότασης, οι συχνότερες απαντήσεις που έλαβα εστίαζαν στο ότι πολλοί/ές από εξ αυτών είναι άνεργοι/ες, ότι ψάχνουν δουλειές και «δεν έχουν χρόνο για τέτοια», πως δεν τους νοιάζει να μάθουν να γράφουν «γιατί δεν το χρειάζονται», ενώ με ρωτούσαν με τη σειρά τους, και με γνήσια έκπληξη, γιατί να θέλει κάποιος να μάθει τη ρομανί γλώσσα. Επίσης, συχνές ήταν και οι αναφορές σε ορισμένους δικούς τους (σ.σ.: Ρομά), που συμμετείχαν σε διάφορες δράσεις για να βοηθήσουν τα παιδιά, τις γυναίκες ή τους αναλφάβητους, αλλά τελικά, απλώς, έβγαζαν λεφτά στις πλάτες τους και δεν έδιναν τίποτα σε εκείνους. Όταν ακολούθως ορισμένοι από τους παρευρισκόμενους ρωτήθηκαν τι είδους δράσεις έχουν όντως ανάγκη και θα ήθελαν για να βοηθηθούν ουσιαστικά —με την έξυπνη αποφυγή μνείας στο ποιος θα μπορούσε να τις υλοποιήσει—, και παρότι η ερώτηση δυνητικά ξέφευγε από το πλαίσιο ισοτιμίας —για την οικοδόμηση μιας επί ίσοις όροις σχέσης μεταξύ μπαλαμών και Ρομά, όπως την είχα φανταστεί και θέσει στην αρχή της συζήτησης— οι απαντήσεις υπήρξαν ιδιαίτερος βοηθητικές για την καλύτερη κατανόηση της κατάστασης και

κυρίως της προσδοκίας και της πρόσληψης εντός κοινότητας των πάσης φύσεως προγραμμάτων ή/και της δράσης των οργανώσεων υλοποίησης. Η δημοφιλέστερη απάντηση ήταν η ανάγκη δημιουργίας θέσεων εργασίας στον Δήμο (επιμένοντας στον αποκλειστικό αυτό δυνητικό εργοδότη) με σκοπό την αντιμετώπιση της ανεργίας, ενώ δεύτερη σε δημοφιλία ήταν η «απαίτηση» δωρεάν παροχής νομικής συμβουλευτικής και δωρεάν αποπεράτωσης των δικαστικών ή/και άλλων γραφειοκρατικών υποθέσεων που εκκρεμούσαν και για την επίλυσή τους απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η πρόσληψη και αμοιβή ενός/μιας δικηγόρου. Άλλες απαντήσεις, προσδοκίες ή άμεσα αιτούμενα ήταν τα εξής: διαμεσολάβηση για τη λήψη αδειών πώλησης προϊόντων σε λαϊκές αγορές, εύρεση γιατρών που μπορούν να παρέχουν τις υπηρεσίες τους άνευ αντιτίμου, δημιουργία δωρεάν φροντιστηρίου για τα παιδιά του δημοτικού και του γυμνασίου ή έστω η εύρεση δασκάλων που θα μπορούν να παρέχουν δωρεάν ιδιαίτερα μαθήματα. Είχε γίνει απολύτως σαφές ότι το «από κοινού» δεν χωρούσε στο συγκεκριμένο συγκείμενο αναφοράς και όλοι/ες όσοι/ες έπαιρναν τον λόγο είχαν ξεχάσει ή δεν είχαν πειστεί από την επίμονη διευκρίνισή μου πως δεν ανήκα σε κάποια υπηρεσία, φορέα ή δομή — και άρα δεν μπορούσα να τους παρέχω κάποιο από τα παραπάνω «δωρεάν» αιτούμενα· έτσι, τα έλεγαν, με ειλικρίνεια και με φόρα, είτε για να τα μεταφέρω είτε απλώς για να τα βγάλουν από μέσα τους. Τέλος, τόσο από τις απαιτήσεις όσο, και κυρίως, από τον τρόπο που αυτές εκφράζονταν, γινόταν όλο και πιο αντιληπτή η κοινή πεποίθηση ότι, ακόμα και αν υπάρχει δυνατότητα να καλύψουν με ίδιους πόρους ή ίσως να συνεργαστούν μεταξύ τους για να ικανοποιήσουν ορισμένες από τις προαναφερθείσες ανάγκες, παρέμενε ως πρώτιστο καθήκον η αποστολή να διεκδικήσουν και να λάβουν τις υπηρεσίες δωρεάν. Εν γένει η εμμονή του παζαρέματος και η προσδοκία απτών ανταλλαγμάτων, παροχών και διευκολύνσεων για τη συμμετοχή σε οτιδήποτε —ίσως ακόμη και σε αυτή την ίδια τη σημερινή συζήτηση— έφερναν στην επιφάνεια μια συνθήκη εμφανώς δουλεμένη στον χρόνο και στην/με την κοινότητα.

1.5. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ: ΕΝΤΟΠΙΟΤΗΤΑ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΕΓΓΥΤΗΤΑ, ΛΑΘΗ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΜΟΣ

Εντός αυτού του και σύνθετου πλαισίου και του πυκνού ερευνητικού πεδίου, τα οποία στη συνέχεια διαμόρφωσαν την υπόθεση εργασίας και τα ερωτήματα της παρούσας διπλωματικής, προκλήθηκε ενίοτε σύγχυση για τη δική μου θέση και τον ρόλο που όφειλα ή μπορούσα να λάβω. Κατά το πρώτο διάστημα της έρευνάς μου, έχοντας πλέον προσπεράσει τον εξωτισμό και τις ρομαντικοποιήσεις των παιδικών μου χρόνων και νομίζοντας πως πλέον γνωρίζω τον χώρο και την πραγματικότητα του Δενδροποτάμου, ήμουν πεπεισμένη —τόσο λόγω της στάσης μου προς τις κοινότητες Ρομά όσο και λόγω της εμπειρίας και των συναναστροφών μου στο πεδίο— ότι θα επρόκειτο για μια ερευνητική δουλειά στα πλαίσια της γηγενούς ανθρωπολογίας, για την κριτική μελέτη μιας οικείας και πολιτισμικά συναφούς υπόθεσης. Σήμερα, έχοντας πια ολοκληρώσει τη συγκεκριμένη ερευνητική εργασία —ή έστω αυτό το σκέλος της— και έχοντας μέσω της δουλειάς μου στην Πανελλαδική Συνομοσπονδία Ελλήνων Ρομά «ΕΛΛΑΝ ΠΑΣΕ» (κρίσιμο γεγονός για την εξέλιξη της έρευνας μου στο οποίο θα αναφερθώ εκτενώς στην συνέχεια) βρεθεί σε δεκάδες καταυλισμούς και οικισμούς Ρομά, είμαι υποχρεωμένη να αναθεωρήσω. Μετά τη γνωριμία και την τριβή, στο πλαίσιο των επαγγελματικών μου υποχρεώσεων αλλά ενίοτε και πέραν αυτών, με εκατοντάδες άτομα της εν λόγω πολιτισμικής κατηγορίας —προερχόμενα από διαφορετικές συνθήκες, φυλές, τάξεις, φύλα— δεν μπορώ να κάνω πλέον λόγο για μια περίπτωση ερευνητικής δουλειάς στο θεωρητικό πλαίσιο και με τα εργαλεία της ανθρωπολογίας οίκοι, αλλά μάλλον για μια διαδικασία σταδιακής πολιτισμικής εξοικείωσης και προσέγγισης: κυρίως όμως για μια διαδικασία «κατανόησης και ανάλυσης των παλίμψηστων κυριαρχιών», των βιοπολιτικών και των υποστασιοποιήσεων —που συντηρούν και επικαιροποιούν το καθεστώς υπεξουσιότητας των Ρομά υποκειμένων— μέσα από την δική τους σοφία, εμπειρία και πρακτικές. (Τσιμπιρίδου 2023). Η απόπειρα κατανόησης μιας κοινότητας με αντιλήψεις και πολιτισμικές πρακτικές, η πλειοψηφία των οποίων δεν μου ήταν ούτε γνώριμες ούτε «απαλές» για να συνδεθώ συναισθηματικά, θα ήταν αδύνατη χωρίς να προηγηθεί μια επίμονη διαδικασία αναγνώρισης τους εντός αλλά και πέρα από το υφιστάμενο πλαίσιο κατηγοριοποιήσεων και ρευστών υποκειμενικοτήτων που προωθείται από ευρωπαϊκούς θεσμούς και διεθνής οργανισμούς αλλά και του αναστοχασμού για την θέση μου στο πεδίο αλλά και τους περιορισμούς της (Τσιμπιρίδου 2013: 212-213). Η

ίδια ακριβώς συνθήκη ίσχυε και συνεχίζει να υφίσταται και για τις/τους συνομιλήτριες/ητές και πληροφορήτριες/ητές μου στο πεδίο, οι οποίες/οι εξίσου χρειάστηκαν χρόνο και επεξεργασία στην προσπάθεια επαφής και κατανόησης του δικού μου τρόπου ζωής και επιλογών. Ως εκ τούτου αποτιμώ την αρχική μου σκέψη να θεωρήσω και να εντάξω την ερευνητική μου δουλειά στο πλαίσιο της γηγενούς ανθρωπολογίας ως βιαστική και μεθοδολογικά εσφαλμένη, καθώς δεν σχετιζόταν αμιγώς με την εμπειρία και τις ενδείξεις που προέρχονταν από το ερευνητικό μου πεδίο, αλλά με τις πολιτικοκοινωνικές μου αντιλήψεις και από την επιθυμία και προσπάθειά μου να μην διαχωριστώ a priori από τη Ρομά κοινότητα του Δενδροποτάμου. Ήταν, ας την πούμε έτσι, μια αυθαίρετη συμπερίληψη εαυτού υπό τον φόβο της εξωτικοποίησης — ανακλαστικό που σε δεύτερη σκέψη και ανάγνωση ίσως δεν απαντά μόνο στο δικό μου ερευνητικό εγχείρημα.

1.6. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ: ΘΕΣΗ, ΕΡΓΑΛΕΙΑ, ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Σχετικά με τα μεθοδολογικά εργαλεία συνυπήρξαν δύο βασικές μέθοδοι, οι οποίες σχετίζονται άμεσα με την προαναφερθείσα (εν)αλλαγή ή σωστότερα περιπλοκή της θέσης μου εντός του ερευνητικού πεδίου. Κατά το πρώτο διάστημα, τόσο λόγω της προσπάθειάς μου να γνωρίσω και να συνδεθώ με όλο και περισσότερους πληροφορητές και πληροφορήτριες όσο και λόγω της ανάγκης μου να κατανοήσω καλύτερα την κοινότητα —τις δομές, δίκτυα και ιεραρχίες της—, διεξήγαγα ως επί το πλείστον δομημένες ή ημιδομημένες συνεντεύξεις με τη συμμετοχή ενός ή δύο ατόμων από το εθνογραφικό πεδίο. Φρόντιζα να τις προετοιμάζω διεξοδικά βασιζόμενη σε όποια πληροφορία μπορούσα να αντλήσω από ερευνητικές δουλειές, ρεπορτάζ και ειδήσεις, αναρτήσεις και δημοσιεύσεις στα κοινωνικά δίκτυα, αλλά, και σε εκθέσεις ή αναφορές μη κυβερνητικών οργανώσεων που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή. Με αυτόν τον τρόπο μπορούσα να κατευθύνω σε μεγάλο βαθμό τη συζήτηση και να εστιάζω στο ερώτημα που έθετα κάθε φορά, περιορίζοντας την πιθανότητα να βρεθώ ανάμεσα σε ένα χάος πληροφοριών, το οποίο δεν θα μπορούσα μετά να ξεδιαλύνω. Όσο, όμως, εξελίσσονταν οι σχέσεις με τους συνομιλητές μου και η παρουσία μου στο πεδίο «νομιμοποιούνταν» από όλο και περισσότερα μέλη της κοινότητας, άρχισα να παρατηρώ πως η διεξαγωγή δομημένων συνεντεύξεων γινόταν δυσκολότερη, ενώ και ο «έλεγχος» της συζήτησης, που προανέφερα, έμοιαζε όλο πιο μηχανιστικός ή

ανέφικτος στη διαδικασία καλπάζουσας κοινωνικοποίησης με μια κοινότητα που, όσο και δεν φαίνεται με πρώτη ματιά, την επιζητά διακαώς. Ο δημόσιος χώρος είχε γεμίσει και για μένα με συνεχή ροή σινιάλων οικειότητας, ανταλλαγής ή/και εμπειρίας καθημερινής μικροβοήθειας (κυρίως γραφειοκρατικού τύπου) σε όλο και περισσότερα άτομα, μην επιτρέποντας μου πλέον ιδιωτικές και απερίσπαστες συζητήσεις. Ήταν χαρακτηριστικό ότι σταδιακά η μόνη πιθανότητα πραγματοποίησης απομονωμένων, δομημένων συνεντεύξεων, προέκυπτε κατόπιν κανονισμένου ραντεβού στα σπίτια των πληροφορητριών/ών μου.

Αυτή η σταδιακή αλλαγή στις συνθήκες περιπλάνησης στο πεδίο, και βαθμού κοινωνικοποίησης με τους ανθρώπους του, δημιούργησε τον χώρο αλλά και την αναγκαιότητα αξιοποίησης της μεθόδου της συμμετοχικής παρατήρησης, η οποία κατέληξε να αποτελεί το βασικό εργαλείο για την διεξαγωγή της εθνογραφικής μου έρευνας. Εντός του Δενδροποτάμου, βασικός χώρος ερευνητικού πεδίου παρέμενε η ίδια καφετέρια που πραγματοποίησα της πρώτες μου συναντήσεις με μέλη της κοινότητας, και που πλέον λειτουργούσε άτυπα (και) ως χώρος εξυπηρέτησης όσων χρειάζονταν κάποια βοήθεια. Σταδιακά προστέθηκαν συχνές επισκέψεις και καλέσματα σε σπίτια ορισμένων συνομιλητών και συνομιλητριών μου, οι οποίες παρότι δεν εκκινούσαν ως προέκταση της έρευνάς μου αλλά από κοινωνικές αφορμές όπως ονομαστικές εορτές και γενέθλια, τις περισσότερες φορές φροντίσαμε να αφιερώνουμε σημαντικό μέρος του χρόνου μας σε δικά μου ερωτήματα, αλλά και σε δικές τους απορίες σχετικές με το αν και πως προχωράω ή *«τι έχω βρει ως τώρα»*.

Μετά την πρόσληψή μου στην Πανελλαδική Συνομοσπονδία Ελλήνων Ρομά «ΕΛΛΑΝ ΠΑΣΣΕ», οι ήδη περιορισμένες δομημένες συνεντεύξεις που πραγματοποιούσα κατά τον πρώτο καιρό της έρευνας μου έπαψαν να αποτελούν πλέον λειτουργικό τρόπο για τη συνέχισή της και ως εκ τούτου διακόπηκαν, δίνοντας την θέση τους στη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης. Η σαφώς μεγαλύτερη πρόσβαση που μου εξασφάλιζε η δουλειά μου αναπόφευκτα συνοδεύθηκε και με παράπονα, συμβουλές, ιδέες —ενίοτε και ενστάσεις— πολλών μελών της κοινότητας σχετικά με δράσεις και τοποθετήσεις του φορέα στον οποίο εργαζόμουν. Παρά τις επίμονες προσπάθειές μου να εξηγήσω τον ρόλο και τις αρμοδιότητές μου, τονίζοντας διαρκώς πως δεν ήμουν μέλος του διοικητικού συμβουλίου της Συνομοσπονδίας, πως δεν συμμετείχα στη λήψη αποφάσεων και στη χάραξη πολιτικών —αλλά απλώς συνέβαλα στην εφαρμογή τους χωρίς καμία φαντασίωση ή πρόθεση να εκπροσωπήσω την κοινότητα—, η υπόσταση

μου είχε ήδη μετασηματιστεί και γραφειοκρατικοποιηθεί στο μυαλό πολλών μελών της κοινότητας. Όσες απόπειρες και αν έκανα έκτοτε, στο πλαίσιο μιας συνέντευξης, να θέσω τα ερωτήματα αποσυνδεδεμένα από την ανωτέρω συνθήκη, επιχειρώντας να παραμείνω τόσο εγώ όσο και οι συνομιλήτριες/ητές μου προσηλωμένες/οι στη θεματική που με απασχολούσε κάθε φορά, στέφονταν με αποτυχία. Αντιθέτως, έχοντας πλέον κατανοήσει καλύτερα το πεδίο μου, έχοντας ξεπεράσει το στάδιο των απαραίτητων εξηγήσεων σχετικά με το ποια είμαι, πώς βρέθηκα στον Δενδροπόταμο και τι κάνω εκεί, και έχοντας πλέον ξανασυστηθεί στην κοινότητα με την επαγγελματική μου ιδιότητα, η παρατηρητική συμμετοχή πια, ως μέθοδος υπήρξε ιδιαίτερα τροφοδοτική και σε σημεία αποκαλυπτική για την έρευνά μου. Το γεγονός πως όλοι γνώριζαν για την διεξαγωγή της, αλλά ταυτοχρόνως δεν αποτελούσε πλέον το πρωτεύον στοιχείο της παρουσίας μου στον Δενδροπόταμο, τους επέτρεπε μεγαλύτερη άνεση απέναντί μου. Η επαγγελματική μου ιδιότητα, ως επιστημονική συνεργάτιδα της δικής τους Συνομοσπονδίας, λειτουργούσε ως μια άτυπη βεβαίωση φερεγγυότητας, δημιούργησε σταδιακά έναν χώρο και τρόπο επικοινωνίας σημαντικά πιο αφιλόριστο και ως ένα βαθμό ειλικρινή.

Εξίσου υποστηρικτική, όμως, και καθοριστική τόσο για τη συλλογή των δεδομένων όσο και για την εξαγωγή συμπερασμάτων από τη συμμετοχική παρατήρηση, ήταν η συμβολή ορισμένων ατόμων της κοινότητας, τα οποία καθ' όλο το διάστημα της έρευνάς μου στην περιοχή παρέμειναν διαθέσιμες/οι να με βοηθήσουν, να μου εξηγήσουν όσα δεν μου ήταν κατανοητά, να με καθοδηγήσουν στα επόμενα βήματα. Οι τρεις αυτοί άνθρωποι, που πλέον θεωρώ φίλες και φίλους και ερευνητικά συνιστούν αυτό που η ανθρωπολογία ονομάζει «προνομιούχους πληροφορητές» (Key informants), είναι άτομα τα οποία στο παρελθόν «ωφελήθηκαν» από πληθώρα προγραμμάτων ως μαθήτριες/ητές και νέες/οι, εν συνεχεία καταρτίστηκαν και εκπαιδεύτηκαν από φορείς και οργανώσεις σε διάφορους τομείς —αποκτώντας ιδιότητες ταιριαστές στην υλοποίηση προγραμμάτων και σποραδικά εργαζόμενες/οι σε αυτά—, αλλά τελικά επέλεξαν να αποχωρήσουν από τον κόσμο των ΜΚΟ· ακολούθησαν διαφορετικούς εργασιακούς δρόμους και πήραν, θέλοντας και μη, σημαντικές αποστάσεις από τα μέλη της κοινότητάς τα οποία συνέχισαν το μονοπάτι που εκείνες κι εκείνοι εγκατέλειψαν. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την κατανόηση αλλά και την αποδοχή εκ μέρους τους του πλαισίου εντός του οποίου διαμορφωνόταν η υπόθεση εργασίας και τα ερευνητικά μου ερωτήματα, επέτρεψαν την

ανάπτυξη αυτή της άμεσα συζητητικής και ενίοτε συμβουλευτικής σχέσης (εδώ, όμως, ήμουν εγώ η αποδέκτρια βοήθειας και οδηγιών προσανατολισμού) κατά το διάστημα της έρευνας μου στο πεδίο. Οι ιδιαίτερες αυτές προϋποθέσεις είναι, νομίζω, κρίσιμο να αναφερθούν και για να μπορέσει να γίνει καλύτερα αντιληπτό το κλίμα διχασμού και έντασης που επικρατεί στον οικισμό του Δενδροποτάμου μεταξύ των μελών της κοινότητας και των επιμέρους σχηματιζόμενων ομάδων, οι οποίες δεν έχουν διαμορφωθεί μόνο από διαφορές σχετικές με τη φυλή, το φύλο, την ηλικία ή τη θέση καθημίας/καθενός εντός της κοινότητας, αλλά επίσης αναλόγως της στάσης ενός ατόμου απέναντι στα υλοποιούμενα προγράμματα και δράσεις.

Σχετική με τα παραπάνω ζητήματα μεθοδολογίας, θεσιακότητας και «τοποθετημένων γνώσεων» (Haraway 1998) αλλά και των σχέσεων με μέλη της κοινότητας, είναι και η έμφυλη ταυτότητά τόσο η δική μου όσο και αυτή των συνομιλητών και συνομιλητριών μου στο πεδίο. Το φύλο μου, σε συνάρτηση με την σπουδαστική αλλά και την επαγγελματική μου ιδιότητα, είναι κάτι που απασχόλησε τη συντριπτική πλειοψηφία των συνομιλητών/τριών μου, όχι μόνο στην αρχή της έρευνας μου και της γνωριμίας μας, αλλά καθ' όλη τη διάρκειά της. Νωρίτερα στην παρούσα εργασία έχω αναφερθεί αναλυτικά στη θέση των Ρομά γυναικών εντός της κοινότητας, στον (περιορισμένο και περιοριστικό) χώρο και ρόλο που κατέχουν σε αυτή. Οι συνθήκες αυτές επηρέασαν σημαντικά την έρευνα μου, όχι, όμως, τόσο ως προς τη δική μου υπόσταση, αλλά κυρίως ως προς τον τρόπο και τη δυσκολία που είχα στην εύρεση γυναικών συνομιλητριών. Δεδομένης της μη τσιγγάνικης καταγωγής μου και της προέλευσης μου από την «αταξινόμητη» δεξαμενή —όλων— των μπαλαμών, ζητήματα και πράξεις που θα φάνταζαν στους άνδρες συνομιλητές μου αδιανόητα για μια Ρομνί, στη δική μου περίπτωση ήταν όχι απλώς αποδεκτά αλλά αναμενόμενα ή/και αυτονόητα. Το γεγονός ότι ζούσα μόνη μου σε μια πόλη μακριά από τη δική μου, το ότι σπούδαζα και μάλιστα κάνοντας μεταπτυχιακό, το ότι εργαζόμουν και μάλιστα σε μια θέση που με ανάγκαζε να μετακινούμαι συχνά, να αντιμετωπίζω δύσκολες καταστάσεις και να επιλύω γραφειοκρατικές υποθέσεις, ήταν πράγματα που όπως μου έλεγαν «τα κάνετε εσείς οι μπαλαμές». Τα μόνα πιο δεικτικά σχόλια που εισέπραττα ήταν πάντα υπό τη μορφή (άλλοτε πιο εύστοχου και άλλοτε όχι) αστείου και αφορούσαν κυρίως την τεκνοποιία και τη δημιουργία οικογένειας, το νοικοκυριό και άλλες «αυτονόητες για τις δικές τους γυναίκες» προτεραιότητες, με τις οποίες, σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, δεν είχα χρόνο να ασχοληθώ, γιατί «ζούσα όπως ζούσα»

— δούλευα και σπούδαζα. Εγώ από τη μεριά μου, υποδεχόμενη χωρίς ένταση τα αστεία αυτά, καθώς μέχρι εκεί ήμουν λίγο— πολύ προετοιμασμένη, ενίοτε τους προέτρεπα —εξίσου ανάλαφρα και στο πλαίσιο της ρέουσας κοινωνικότητας— να αρχίσουν να επεξεργάζονται την ιδέα ότι οι κόρες ή οι γυναίκες τους θα μπορούσαν επίσης να εργαστούν και να σπουδάσουν με τους όρους που το κάνω εγώ, εισπράττοντας σχεδόν κάθε φορά την ίδια απάντηση *«οι δικές μας είναι αλλιώς, δεν κάνουν τέτοια»*.

Η μόνη απτή δυσκολία συνδεδεμένη άμεσα με την έρευνά και το φύλο μου, ήταν η απαγόρευση εισόδου ή πιο σωστά η δυσαρέσκεια με την οποία αντιμετωπιζόταν η παρουσία μου σε συγκεκριμένους «πιο ανδρικούς» χώρους εντός του οικισμού. Μου έγινε εξαιρετικά σαφές ότι το καφενείο που σύχναζαν οι μεγαλύτεροι σε ηλικία άνδρες ή τα δύο ναργιλεδάδικα που διασκεδάζαν οι νεότεροι, δεν έμοιαζαν και δεν ήταν φιλόξενοι χώροι για ό,τι έκανα και για αυτό που ήμουν. Από την άλλη, όσο σπάνια συναναστρεφόμουν γυναίκες θαμώνες στις καφετέριες τόσο απολύτως αποδεκτό και «ασφαλές» ήταν να τις συναντήσω είτε στα σπίτια τους είτε σε κάποιον δημόσιο χώρο εντός του οικισμού, όπου τελικά γινότουσαν και οι περισσότερες συζητήσεις μας. Εξαιρετική στον παραπάνω έμφυλο χωροταξικό περιορισμό αποτελούσε η επαφή με ορισμένες νεότερες κυρίως γυναίκες, οι οποίες είτε εργάζονταν σε κάποιο από τα καταστήματα του οικισμού είτε βρίσκονταν σε αυτά συνοδευόμενες από την παρέα ή κάποιο μέλος της οικογένειάς τους. Σπανιότερα, αλλά συνέβη, οι γυναίκες αυτές προέρχονταν από οικογένειες πιο ανοιχτές ως προς το ζήτημα της κοινωνικοποίησης και των ορίων ή ήταν γυναίκες που είχαν ήδη κάνει γενναίες ρήξεις με τους γονείς ή/και τους συζύγους τους.

1.7. ΤΑ ΜΕΣΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ: ΤΟ ΤΙΚ ΤΟΚ ΩΣ ΨΗΦΙΑΚΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΜΙΑΣ ΟΛΟΚΛΗΡΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ.

Η πιο καθοριστική τροποποίηση —αν και ενίοτε χαοτικά πληθωρική στην τροφοδοσία της— για τη σταδιακή «αποκρυπτογράφηση» και την κατανόηση των παράλληλων πραγματικοτήτων, των ιεραρχιών και των αντιλήψεων της κοινότητας, ήταν η δημιουργία ενός λογαριασμού/προφίλ στο TikTok. Ίσως μάλιστα να καθυστέρησε λίγο να μπει στη ζωή και στην έρευνά μου — σε δεύτερη επεξεργασία ίσως και να το ανέβαρα ασυνείδητα προκειμένου να αποκτήσω μια πρώτη εποπτεία σταθερής

παρατήρησης πριν εκτεθώ στις φρενήρεις κινούμενες εικόνες του συγκεκριμένου Μέσου, ιδίως κατά την εξίσου ορμητική χρήση του από την κοινότητα των Ρομά.

Πρόκειται για ένα μέσο κοινωνικής δικτύωσης, το οποίο δίνει στους χρήστες του τη δυνατότητα άμεσης και εύκολης δημιουργίας σύντομων βίντεο χωρίς να απαιτεί για τη χρήση του κείμενα, αιτήματα φιλίας, βαρύγδουπες εκδηλώσεις εμπιστοσύνης, διαδικτυακές ομάδες και chat — αυτές είναι πιθανότατα και οι προδιαγραφές που το καθιστούν τόσο προσιτό στα μέλη της κοινότητας Ρομά, τα οποία πλειοψηφικά το προτιμούν από άλλα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Δεδομένης της χρήσης του TikTok κυρίως ή τουλάχιστον στον πρώτο καιρό λειτουργίας του από άτομα εφηβικής ηλικίας, δεν είχα μπει στη διαδικασία να ασχοληθώ με τη συγκεκριμένη πλατφόρμα παρότι διέθετα λογαριασμό σε άλλες. Μέχρι τη στιγμή, που για τη διερεύνηση στο πλαίσιο της δουλειάς μου στην ΕΛΛΑΝ ΠΑΣΕ ενός έκτακτου περιστατικού, το οποίο αφορούσε μέλη μιας άλλης Ρομά κοινότητας στην περιοχή της Αττικής, και αναζητώντας περισσότερα στοιχεία για την καλύτερη δυνατή αντιμετώπισή του, βρέθηκα μπροστά σε έναν καινούργιο ψηφιακό τσιγγάνικο κόσμο, όπου χιλιάδες άτομα της Ρομά κοινότητας στην Ελλάδα, ανεξάρτητα από φυλή, φύλο, ηλικία, μορφωτικό επίπεδο ή τόπο διαμονής, είχαν δημιουργήσει άπειρους λογαριασμούς και αλληλοεπιδρούσαν με ρυθμούς και τρόπους εξαιρετικά εκδηλωτικούς. Η πρώτη μου κίνηση κατά την επόμενη επίσκεψή στον Δενδροπόταμο ήταν να αρχίσω να ρωτάω συνομιλητές, γνωστούς και φίλους αν κι αυτοί/ες διέθεταν λογαριασμό στην εν λόγω πλατφόρμα. Οι θετικές απαντήσεις που έλαβα στην ερώτησή μου ήταν σοκαριστικά πολλές: Είχα μόλις ανακαλύψει μια πτυχή, ίσως και μία άλλη εκδοχή, της κοινότητας που μελετούσα, για την οποία δεν είχα ιδέα μέχρι τότε και η οποία άλλαξε σημαντικά την εικόνα και τα δεδομένα για το ερευνητικό μου πεδίο. Ανάμεσα σε εκατοντάδες σύντομα βίντεο χορών και γλεντιών υπήρχαν βίντεο από επίσημες συμφωνίες μεταξύ οικογενειών, επιλύσεις διαφορών, προτάσεις γάμου, καταγγελιών και απειλών μιας ομάδας προς μια άλλη, βίντεο επίδειξης πλούτου και άλλα που παρουσίαζαν μεθοδικά και κριτικά τη γειτονιά του Δενδροποτάμου επιχειρώντας να ανατρέψουν μερικά την εικόνα του γκέτο και της επικινδυνότητας. Μεταξύ όλων των παραπάνω βρέθηκα να παρακολουθώ και βίντεο που απεικονίζουν άτομα ή ομάδες του οικισμού, ορισμένα εκ των οποίων πλέον γνώριζα, να έχουν στην κατοχή τους και να επιδεικνύουν αντικείμενα εκτός κάθε πιθανής σύλληψης της νομιμότητας. Παρότι δεν προτίθεμαι να επεκταθώ στο περιεχόμενο των τελευταίων αυτών βίντεο, η δημόσια αναπαραγωγή τους σε μια πλατφόρμα που, εκτός από εμένα, διαθέτουν πρόσβαση όλοι όσοι το επιθυμούν, μου

δημιούργησε έντονο προβληματισμό για ζητήματα, τα οποία μπορεί να μην σχετίζονται άμεσα με την παρούσα έρευνα, αλλά μαρτυρούν μια ριζικά διαφορετική αντίληψη για την (αυτό)έκθεση, τη συγκάλυψη και εν τέλει για την ίδια την αίσθηση του κινδύνου· αποτελούν αν μη τι άλλο μια σοβαρή ένδειξη για κάποια από τα δυναμικά, τις διαφορές και τους λόγους που συνέβαλαν στον διαχωρισμό εντός της κοινότητας που μελετούσα. Κοινοποιώντας σε ορισμένες/ους συνομιλήτριες/ητές μου την ανακάλυψη της πλατφόρμας αυτής, καθώς και των ευρημάτων και ερωτημάτων που μου προξένησε το περιεχόμενο, φάνηκε πως στην πλειοψηφία τους ήρθαν σε δύσκολη θέση. Όχι μόνο για τις τελευταίες, οριακές ως προς τη νομιμότητά τους, περιπτώσεις βίντεο που περιέγραφα, αλλά κυρίως για την εν γένει εικόνα και προβολή με αυτόν τον τρόπο της κοινότητας των Ρομά προς τον έξω, προς τον ψηφιακό, μπαλαμό κόσμο. Ορισμένοι και ορισμένες αστευετήκαν, παραποιώντας την ονομασία της πλατφόρμας και αποκαλώντας τη «Γύφτοκ», συμπληρώνοντας πως τα περισσότερα τσιγγάνικα βίντεο που δημοσιοποιούνται εκεί τους φαίνονταν γελοία. Πολλές και πολλοί μου εξέφρασαν την πικρία τους επειδή στο Tiktok ορισμένα άτομα παρουσιάζουν τακτικά καταστάσεις, έθιμα και συμπεριφορές που δεν τους εκφράζουν την πλειοψηφία των Ρομά, αλλά πιθανόν στο μυαλό όποιου παρακολουθήσει τα αντίστοιχα βίντεο να αποτυπωθούν ως «παραδοσιακές» και να αποδοθούν αυθαίρετα σε όλα τα μέλη της κοινότητας. Ως προς αυτό αποδείχθηκε, δυστυχώς, πως είχαν απόλυτο δίκιο.

1.8. Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥ ΔΕΝΔΡΟΠΟΤΑΜΟΥ

Ιχνηλατώντας την διαδρομή μέσω της οποίας ο Δενδροπόταμος έγινε τελικά για μένα πεδίο εκτεταμένης έρευνας και πυρήνας της παρούσας διπλωματικής, θα πρέπει να επιστέψω σε εκείνες τις πρώτες επισκέψεις και συζητήσεις που πραγματοποίησα με ορισμένα μέλη της κοινότητας (βλ. κεφ.1.4.). Συζητήσεις που δεν πήγαν όπως περίμενα ή επιθυμούσα και δεν διαφαινόταν ούτε κοινός τόπος ούτε γόνιμο έδαφος για οποιαδήποτε σύμπραξη με τους ηθικούς αλλά και κοινωνικούς όρους που είχα θέσει a priori στους συνομιλητές μου· είχα, ωστόσο, πλέον στα χέρια μου μια μικρή ματαίωση αλλά και μια υπόθεση εργασίας. Η απόφαση να τη διερευνήσω βαθύτερα ήταν ενδόμυχα ήδη ειλημμένη και από το αποτέλεσμα της επεξεργασίας θα γινόταν σαφές αν είχα πλέον και κατασταλαγμένο ερευνητικό πεδίο, το οποίο μπορούσα αρχικά να «δοκιμαστεί» στο προστατευμένο πλαίσιο μιας μεταπτυχιακής εργασίας εξαμήνου.

Ξεκίνησα αναζητώντας τις ΜΚΟ που έχουν δραστηριοποιηθεί στον Δενδροπόταμο, τους τομείς με τους οποίους ασχολήθηκαν, τις διάρκειες και τον αριθμό ωφελούμενων των προγραμμάτων αυτών, καθώς και κάθε άλλη σχετική πληροφορία που ίσως μπορούσε να φανεί χρήσιμη στη συνέχεια. Ήδη από τα πρώτα αποτελέσματα της αναζήτησης και τη σύνδεσή τους με όσα άκουσα σε εκείνες τις πληθωρικές πρώτες επισκέψεις έγινε κατανοητό ότι ο Δενδροπόταμος δεν ήταν ένας οποιοσδήποτε οικισμός Ρομά στην Ελλάδα ή μία ακόμα γκετοποιημένη γειτονιά. Εξίσου κατανοητό έγινε και το ότι στην —διαρκώς αυξανόμενη— περιέργεια αλλά και τα ευρήματά μου δεν αρκούσε ο χρόνος, η έκταση και οι περιορισμοί μιας εξαμηνιαίας εργασίας.

Η περιοχή συγκεντρώνει και απασχολεί σε σταθερή βάση πληθώρα οργανώσεων της Κοινωνίας των Πολιτών και ΜΚΟ που υλοποιούν πιλοτικά προγράμματα για την κοινωνική ένταξη των Ρομά. Οι λόγοι της υψηλής «επιλεξιμότητας» —έννοια-κλειδί, μαζί με άλλες της μεταγλώσσας των ανθρωπιστικών προγραμμάτων, όπως «παραδοτέα», «καλές πρακτικές», «ενδυνάμωση» κ.ά., οι οποίες επενεργούν άλλοτε ως πλαστελίνη και άλλοτε ως τσιμέντο στο πεδίο της πάλης για τη συμβολική κυριαρχία και την αυθεντική ερμηνεία κάθε πραγματικότητας (Bourdieu 1991)— του Δενδροποτάμου ποικίλουν και έχουν σχεδόν όλοι να κάνουν με τον τρόπο που λειτουργούν και αξιολογούνται τα ευρωπαϊκά και εθνικά προγράμματα, στο πλαίσιο των οποίων οι εμπλεκόμενες οργανώσεις λαμβάνουν τις χρηματοδοτήσεις τους. Κάποιες κρίσιμες παράμετροι είναι οι εξής: Ο μεγάλος αριθμητικά ρομά πληθυσμός που κατοικεί στον Δενδροπόταμο, το γεγονός ότι ο οικισμός βρίσκεται στη δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της Ελλάδας —άρα οι μεταφορές, οι υπηρεσίες και οι άνθρωποι που εμπλέκονται δεν χρειάζεται να μετακινούνται για μεγάλες αποστάσεις και σε πυκνή συχνότητα— και η πληθώρα υποδομών που διαθέτει (σχολεία όλων των βαθμίδων, κέντρο κοινότητας, ΚΕΠ, ΚΑΠΗ, αστυνομικό τμήμα, πάρκα, καταστήματα εστίασης και εμπορίου), ενώ, επιπλέον, οι οικιστικές συνθήκες των ρομά κατοίκων του είναι αρκετά καλές για την πλειοψηφία και άρα ο οικισμός δεν χρήζει μαζικής άμεσης αναβάθμισης σε αυτόν τον τομέα (ο οποίος, εκτός από προφορικές δράσεις «ενδυνάμωσης», απαιτεί και κάπως πιο ανελαστικές δαπάνες για πρώτες ύλες).

Όλα όσα αναφέρω παραπάνω ως αιτίες υψηλής «επιλεξιμότητας», απορρέουν από τον τρόπο που οι χρηματοδοτικοί μηχανισμοί αξιολογούν τους στόχους, τον αντίκτυπο —σε άμεση συνάρτηση με το κόστος— αλλά και το ρίσκο κάθε δράσης που

επιλέγουν να εντάξουν στην ατζέντα τους. Έτσι, εξετάζοντας τα εν λόγω δεδομένα με τους όρους πλεύσης στο «μαγικό κανάλι» των προγραμμάτων (Tvedt 1998, p.158-59)¹⁴ ο μεγάλος πληθυσμός μεταφράζεται σε υψηλά ποσοστά άμεσα και έμμεσα ωφελούμενων/ομάδας-στόχου, η τοποθεσία του Δενδροποτάμου και οι διευκολύνσεις της μεταφράζονται σε μείωση του συνολικού κόστους υλοποίησης του έργου, ενώ οι υποδομές του οικισμού διαγράφουν αμέσως από τη λίστα την ανάγκη παρεμβάσεων που σχετίζονται με τις οικιστικές συνθήκες μιας κοινότητας και της πιθανής εξασφάλισης πρόσβασής της σε βασικά αγαθά όπως το ρεύμα, το νερό και σε άλλες στοιχειώδεις αλλά κοστοβόρες υποδομές, όπως αυτή της αποχέτευσης. Τέλος, επιλύεται άμεσα και εύκολα και το ζήτημα εξεύρεσης διαθέσιμων χώρων για την πραγματοποίηση workshops, ημερίδων, σεμιναρίων και λοιπών εκδηλώσεων που περιλαμβάνονται στις παραδοτέες δράσεις των περισσότερων προγραμμάτων.

Ενώ κανείς θα πίστευε πως προτεραιότητα στις κάθε είδους ανθρωπιστικές και κοινωνικές παρεμβάσεις θα είχαν οι κοινότητες που διαβιών σε οικισμούς τύπου Ι και ΙΙ,¹⁵ δηλαδή σε άκρως επικίνδυνες συνθήκες για την υγεία και την ασφαλή διαβίωσή τους, στο σύμπαν των οργανώσεων που παρεμβαίνουν και δραστηριοποιούνται στο πεδίο των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, υποκαθιστώντας ουσιαστικά την κρατική πρόνοια, ισχύει μάλλον το αντίθετο. Η αιτία δεν είναι τόσο κακόβουλη όσο πρακτική:

¹⁴ Όπως γλαφυρά το περιγράφει και το αναλύει ο Tvedt, πρόκειται για ένα κανάλι μεικτής ροής — προκηρύξεων, αιτήσεων, εργασίας, γνώσης, χρημάτων και παραδοτέων— με τα συνήθως αδιαφανή ύδατα της λογοδοσίας, η οποία διαρκώς μετατοπίζεται, αναλόγως των προτεραιοτήτων και των ευαίσθητων ισορροπιών, από τους ωφελούμενους, στα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου ή στους χρηματοδότες ή σε κάποιο «γενικό καλό» ή και σε όλα αυτά αδιακρίτως.

¹⁵ Η συγκεκριμένη τυπολογία των οικισμών Ρομά χρησιμοποιείται από το Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων και ειδικότερα από τη Γενική Γραμματεία Αλληλεγγύης και Καταπολέμησης της Φτώχειας, η οποία είναι αρμόδια για την κοινωνική ένταξη των Ρομά στην Ελλάδα με σκοπό την αξιολόγηση και ταξινόμηση των συνθηκών διαβίωσης των κοινοτήτων Ρομά. Κατ' επέκταση, η τυπολογία αυτή, που απαντά στο εθνικό αλλά και στα τοπικά σχέδια δράσης για τους Ρομά, αναπαράγεται και σε ευρωπαϊκές αναφορές ή/και προκηρύξεις προγραμμάτων. Η χρήση αυτή της τυπολογίας οικισμών αξιοποιείται τόσο στην [Εθνική Καταγραφή του πληθυσμού Ρομά \(2021\)](#), η οποία δημοσιεύτηκε τον Σεπτέμβριο του 2022 όσο και στην [Εθνική Στρατηγική για την Κοινωνική Ένταξη των Ρομά \(ΕΣΚΕ\) 2021-2030](#), η οποία δημοσιεύτηκε τον Φεβρουάριο του 2022. Αμφότερα συντάχθηκαν από τη Γενική Γραμματεία Κοινωνικής Αλληλεγγύης και καταπολέμησης της Φτώχειας του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων. Παραθέτω την τυπολογία, όπως παρουσιάζεται στα προαναφερθέντα δημόσια έγγραφα:

Κατηγορία Τύπου 1: «Άκρως υποβαθμισμένες περιοχές» – Συνθήκες διαβίωσης μη αποδεκτές με καλύβια, παραπήγματα και απουσία βασικών υποδομών

Κατηγορία Τύπου 2: «Μικτός καταυλισμός» – Ανάμιξη σπιτιών με πρόχειρες κατασκευές (παραπήγματα, σκηνές/τσαντίρια, λυόμενες κατασκευές [container]) με μόνιμη, συνήθως, χρήση και μερική υποδομή (ύδρευσης, ηλεκτροδότησης, οδοποιίας), συνήθως στις παρυφές κατοικημένης περιοχής

Κατηγορία Τύπου 3: «Γειτονιά» σε μόνιμη χρήση, συχνά σε υποβαθμισμένες περιοχές του αστικού ιστού κυρίως σπίτια (κανονική οικοδομή – διαμερίσματα ή μονοκατοικίες) και κάποιες λυόμενες κατασκευές (container)

Επιπλέον, υπάρχει η κατηγορία *Διάσπαρτα* που περιλαμβάνει τις περιπτώσεις διαβίωσης εκτός Οικισμών. (Εθνική Καταγραφή 2021: 8).

Η στέγαση και η εξασφάλιση της πρόσβασης όλων των πολιτών σε ασφαλείς συνθήκες διαβίωσης και σε στοιχειώδη δημόσια αγαθά απαιτούν έργα μεγάλου κόστους, μακράς διάρκειας και καθιστούν αναγκαία τη συνδρομή κρατικών υπηρεσιών — άρα και της γραφειοκρατίας και κάποιας μορφής λογοδοσία. Είναι πιθανόν αυτή να είναι η συνοπτική περιγραφή ενός έργου, το οποίο είτε είναι ανέφικτο να ενταχθεί στο υφιστάμενο πλαίσιο εντός του οποίου δραστηριοποιούνται οι ΜΚΟ και εν γένει οι οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών είτε απλώς δεν το προτιμάει κανείς.

Περιοχές με συνθήκες σαν αυτές του Δενδροποτάμου είναι ιδανικές για την υλοποίηση δράσεων και προγραμμάτων που συνήθως εστιάζουν α) στην εκπαίδευση παιδιών και ενηλίκων, β) στην ενδυνάμωση γυναικών και νέων,¹⁶ γ) στην παροχή πρωτοβάθμιας υγειονομικής περίθαλψης (π.χ. εμβολιασμοί, ευαισθητοποίηση στην φροντίδα της υγείας) και δ) στην ανταλλαγή καλών πρακτικών για τα παραπάνω πεδία μεταξύ οργανώσεων από διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Λαμβάνοντας υπόψιν τη μέγιστη διάρκεια δύο ετών, που συνήθως ορίζουν οι χρηματοδοτικοί μηχανισμοί για τέτοιου είδους έργα και παρεμβάσεις, υπάρχουν δεκάδες οικισμοί Ρομά —μεταξύ των οποίων ο Δενδροπόταμος είναι εν δυνάμει ο «πρωταθλητής υλοποιημένων δράσεων»— που τουλάχιστον κατά την τελευταία δεκαετία δεν έχει περάσει ούτε ένα ημερολογιακό έτος στο οποίο να μην «τρέχει» κάποιο πρόγραμμα στην περιοχή του. Πολύ συχνά, μάλιστα, συνυπάρχουν παραπάνω από μία ΜΚΟ, οι οποίες υλοποιούν στον ίδιο χρόνο και χώρο έργα, διαμοιράζοντας έτσι το πεδίο παρέμβασης στο πλαίσιο ενός είδους πολιτισμού της διαχείρισης (management culture) και ευγενούς άμιλλας μεταξύ τους. Παρότι στην πραγματικότητα οι ΜΚΟ ανταγωνίζονται η μία την άλλη στην αγορά εργασίας, για τις περισσότερες και καλύτερες χρηματοδοτικές προκηρύξεις και για τις βέλτιστες αξιολογήσεις του έργου τους, φροντίζουν, όσο είναι δυνατόν, οι «προγραμματικοί» στόχοι και οι δράσεις τους να μην συμπίπτουν. Σε περιπτώσεις όμως όπως αυτή του Δενδροποτάμου διατίθεται ένα εξαιρετικά ευρύ πεδίο παρεμβάσεων τέτοιου τύπου, το οποίο μπορεί να χωρέσει πληθώρα ενδιαφερομένων, έστω και αν συχνά «δεν χωρά» τους ίδιους τους Ρομά, οι οποίοι διεκδικούν χώρο εντός αυτής της συνθήκης με ποικίλες πρακτικές και από διαφορετικούς δρόμους. Έτσι, πέραν της συνεργασίας, των συμπράξεων και του άτυπου ή τυπικού διαγωνισμού μεταξύ των ΜΚΟ και των λοιπών ανθρωπιστικών οργανώσεων για την εξασφάλιση

¹⁶ Το τι περιλαμβάνουν οι δράσεις «ενδυνάμωσης» συγκεκριμένων ομάδων ενός εύλωτου πληθυσμού πρόκειται να αναλυθεί περαιτέρω και να αποσαφηνιστεί στην συνέχεια της εργασίας.

καλύτερης θέσης στο πεδίο, καλλιεργείται και ένας άλλου τύπου ενδοκοινοτικός ανταγωνισμός. Πρόκειται για τον ανταγωνισμό μεταξύ των συλλόγων ή ανεξάρτητων μελών της κοινότητας του Δενδροποτάμου που διαθέτουν την επάρκεια και κατάρτιση για να συμμετέχουν και για να υλοποιήσουν εν μέρει ή ακόμη και εξ ολοκλήρου αντίστοιχα προγράμματα, μιας και πολλοί/ές εξ αυτών έχουν ωφεληθεί στο παρελθόν από αυτά και έχουν αποκτήσει σχετικές γνώσεις, ενδεχομένως και κάποια πιστοποίηση, για τις μεθόδους λειτουργίας τους.

Ένας πρώτος, κρίσιμος για την έρευνα μου, όπως αυτή σταδιακά διαμορφώθηκε, ενδοκοινοτικός διαχωρισμός προκύπτει μεταξύ εκείνων που διεκδικούν ή έχουν ήδη καταφέρει να συμπεριληφθούν και να εργαστούν σε ανθρωπιστικά και κοινωνικά προγράμματα στην περιοχή του Δενδροποτάμου και εκείνων που μένουν εκτός, είτε επειδή εναντιώνονται σε συγκεκριμένους τρόπους και στην επίδραση που έχουν τα εν λόγω προγράμματα στην κοινότητα είτε επειδή λόγω ποικίλων συνθηκών (αναλφαβητισμού, ηλικίας, δύσκολων συνθηκών διαβίωσης, ανεπαρκούς εκπαίδευσης ή ακόμα και εσωτερικών ανταγωνισμών) κρίνονται ανεπαρκείς για συμμετοχή στην υλοποίηση και παραμένουν «στάσιμες/οι» στη θέση της/του δυνητικά ωφελούμενης/ου. Ο διακριτός, ακόμα και στα μάτια μιας εξωτερικής επισκέπτριας, εσωτερικός διαχωρισμός της κοινότητας του Δενδροποτάμου, όχι πλέον μόνο σε φυλές ή φάρες ούτε μόνο υπό ένα ταξικό, ηλικιακό ή έμφυλο πρίσμα, αλλά και μεταξύ ευεργετών και ευεργετούμενων, αποτέλεσε τόσο το κλειδί για την κατανόηση και ερμηνεία της στάσης των πρώτων συνομιλητών μου απέναντι σε οποιαδήποτε δυνητική δράση ή παρέμβαση όσο και την ερευνητική βάση της παρούσας εργασίας. Στις επισκέψεις στον Δενδροπόταμο το επόμενο διάστημα σκοπός μου ήταν πλέον να μπορέσω να εντοπίσω και να συνομιλήσω με άτομα, τα οποία εργάζονται σε προγράμματα που αφορούν την ίδια τους την κοινότητα, και παράλληλα να επιχειρήσω να κατανοήσω τη θέση τους αλλά κυρίως τη σχέση τους με τα υπόλοιπα και δυνητικά ωφελούμενα μέλη — με ανθρώπους που πιθανώς μεγάλωσαν μαζί, αντιμετωπίζοντας παρόμοιες συνθήκες και δυσκολίες και βιώνοντας κοινές εμπειρίες εντός των συνόρων του γκέτο του Δενδροποτάμου.

Με αυτά τα δεδομένα, η υπόθεση εργασίας μου βασίστηκε στη σχηματιζόμενη πεποίθηση πως η διαχρονική παρουσία πληθώρας ανθρωπιστικών οργανώσεων στον Δενδροπόταμο, και η διαρκής υλοποίηση προγραμμάτων και παρεμβάσεων από αυτές, έχουν συντελέσει καταλυτικά στην αποδυνάμωση της πολιτισμικής εγγύτητας των μελών της φυλής, διογκώνοντας το —εντός κοινότητας— ταξικό χάσμα και

ενισχύοντας το παράδοξο σχήμα των ισχυρών τοπικοτήτων εντός του παγκοσμιοποιημένου σύγχρονου κόσμου. Η μελέτη των επιδράσεων και μεταβολών που έχει επιφέρει στις περιθωριοποιημένες κοινότητες Ρομά η ραγδαία ανάπτυξη του Τρίτου Τομέα και η «ΜΚΟ-ποίηση» των ανθρωπιστικών υπηρεσιών εγγράφεται και συνομιλεί διαρκώς με το πεδίο της ρομολογίας (romani studies), με τις πυκνές και διαφωτιστικές μελέτες της Α. Κότζε, της Ν. Trehan (Κότζε, Trehan 2009) (Trehan 2001, 2009) και του J. Selling, ιδρυτή του ερευνητικού δικτύου «History of Roma and Travellers in the Nordic Region (RORHIN)» (Selling 2022).¹⁷ Με τις αναπόφευκτες τροποποιήσεις και προσαρμογές κάθε εν εξελίξει έρευνας, ως βασική περίμετρος της παρούσας εργασίας αναδείχθηκε η διερεύνηση των αποτελεσμάτων που καταγράφουν και των επιπτώσεων που έχουν οι —ενίοτε αποικιακού χαρακτήρα, όπως υποστηρίζω— κατακερματισμένες ανθρωπιστικές παρεμβάσεις των οργανώσεων της Κοινωνίας των Πολιτών στις ιεραρχίες, τα συγγενικά δίκτυα και τις ηγεμονίες εντός κοινότητας. Στο πεδίο της υπό διαρκή αναδιαπραγμάτευση «κοινής» γλώσσας μεταξύ ΜΚΟ και ρομά κοινότητας, η συγκεκριμένη έρευνα εστιάζει στους τρόπους με τους οποίους ο λόγος των ανθρωπιστικών προγραμμάτων —ακόμη και εκείνων με τις πιο συμπεριληπτικές στρατηγικές— συντελεί στη σταδιακή αναδιάρθρωση του κοινωνικού. Η έρευνα μελετάει πώς έννοιες πασσαρτού, όπως «κοινωνική ένταξη», «διαμεσολάβηση», «ενδυνάμωση», «αναβάθμιση», προσλαμβάνονται από τις/τους ίδιες/ιδίους τις/τους Ρομά, πώς σταδιακά υφαίνονται —άλλοτε πειστικά και άλλοτε μηχανιστικά— στην καθημερινή τους ζωή και ενίοτε «οικονομικοποιούνται» ανά περίπτωση και ανά παρουσιαζόμενη ευκαιρία. Εν κατακλείδι, λοιπόν, η έρευνα επιχειρεί να κατανοήσει και να αποτυπώσει τα δίκτυα, τις επιτελεστικές πρακτικές και τα διακριτικά κοινωνικά αποτελέσματα της συνύπαρξης πολλαπλών κανονιστικοτήτων και ρυθμιστών μορφών εντός μιας κοινότητας. Να καταδείξει, όπως υποστηρίζω, τις αφανείς τροπικότητες των ομιλούντων υποκειμένων, όπως μεταβάλλονται —υπό την επήρεια της μεταγλώσσας των αντιφατικών και ασύνδετων προγραμμάτων— και οδηγούν στη σταδιακή αποπολιτισμικοποίηση των Ρομά, στον επαναπροσδιορισμό της φυλής —με όλες τις εσωτερικές ταξικές, μορφωτικές, ηλικιακές και έμφυλες διαιρέσεις

¹⁷ Για μια κριτική ματιά της αποικιακότητας του ελληνικού παραδείγματος ως προς τον θεσμό της διαμεσολάβησης βλ. Petraki 2020, ενώ διαφωτιστικό είναι και το άρθρο της Α. Θεοδοσίου για το παράδειγμα του Παρακαλάμου και τα ζητήματα που μπορεί να ανακύψουν σε σχέση με την (υπερ)ορατότητα και τις προβληματικές που προκύπτουν εντός ενός ευρωπαϊκού αναπτυξιακού πλαισίου (Theodosiou, 2011).

της— και, ορισμένες φορές, στην άμεση εμπορική αξιοποίηση καθαυτής της καταγωγής.

1.9. Ο ΕΑΥΤΟΣ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ: ΘΕΣΗ, ΛΕΠΤΕΣ ΙΣΟΡΡΟΠΙΕΣ ΚΑΙ ΔΙΠΛΕΣ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ

Καθ' όλο το επόμενο διάστημα μοίραζα τον χρόνο σε δύο διακριτές μορφές έρευνας: την επιτόπια στο πεδίο και τη βιβλιογραφική – απογραφική στα (εξαιρετικά ελλιπή) αρχεία, αναφορές και τις αναρτήσεις διαφόρων οργανώσεων που δραστηριοποιήθηκαν ή δραστηριοποιούνται ακόμα στον οικισμό του Δενδροποτάμου. Όσον αφορά το πεδίο και την παρουσία μου εκεί, έχοντας βρει έναν κώδικα επικοινωνίας και κατανόησης με αρκετά μέλη της κοινότητας και κερδίσει την αποδοχή κάποιων εξ αυτών, μπόρεσα με σχετική ευκολία να βρω τον χώρο μου εντός του οικισμού. Μάλιστα, λίγο καιρό μετά τις πρώτες επισκέψεις, η παρουσία μου στο πεδίο ήταν πλέον βοηθητική όχι μόνο για την έρευνά μου αλλά και για άτομα της κοινότητας που λόγω διαφόρων δυσκολιών (με κυρίαρχο ζήτημα αυτό του ελλιπούς αλφαριθμητισμού ή του αναλφαριθμητισμού) δυσκολεύονταν ή/και αδυνατούσαν να ανταποκριθούν σε γραφειοκρατικές —ως επί το πλείστον— διαδικασίες, όπως είναι, για παράδειγμα, τα ηλεκτρονικά αιτήματα για ραντεβού σε υπηρεσίες, η υποβολή δικαιολογητικών σε άλλες και οι εκδόσεις εγγράφων από τις πλατφόρμες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης. Είναι, λοιπόν, δεδομένο ότι η σχέση μας εμπλουτίστηκε και βάθυνε, στηριγμένη (και) στην αδυναμία μεγάλου μέρους της κοινότητας να αυτοεξυπηρετηθεί, ακόμα και όσον αφορά απλές γραφειοκρατικές διαδικασίες. Εξίσου δεδομένη ήταν και η δική μου θέση κύρους και προνομίου —σε σύγκριση με εκείνες/ους— ως λευκή μη ρομά γυναίκα, ως νέα επιστήμονας και κυρίως ως αρκετά αποτελεσματική στη διεκπεραίωση των συχνά χαοτικών γραφειοκρατικών εκκρεμοτήτων (συνθήκη που αναγκαστικά διαρκώς υπογράμμιζε το δικό τους εκπαιδευτικό έλλειμμα).¹⁸ Αντίστοιχα μεγάλη ωστόσο ήταν και η δική μου αδυναμία να προχωρήσω σε βάθος την έρευνα μου χωρίς την αποδοχή,

¹⁸ Η κατανόηση της θέσης μου στο πεδίο, η στάση μου απέναντι ή, ορθότερα, τριγύρω —ενίοτε δίπλα και ενίοτε σε απόσταση— από την περιθωριοποιημένη κοινότητα των Ρομά, και ο αναστοχασμός πάνω σε αυτά συνομιλούν διαρκώς με τη σημαντική επεξεργασία της Bell Hooks, μεταξύ άλλων, για τη θέση (positionality) και τη στάση (standpoint) ενός/μιας ερευνητή/τριας στο πεδίο — βλ. Hooks 1992, 2015. Η κατανόηση της προνομιακής μου θέσης, συγκρινόμενη με αυτή της κοινότητας που μελετούσα, και η σταδιακή επεξεργασία της επίδρασής της στο πρίσμα υπό το οποίο αντιλαμβάνομαι και ερμηνεύω, υπήρξε κρίσιμη για την εξέλιξη της παρούσας έρευνας — για την εύρεση τρόπων να ακούω, να παρατηρώ και να στέκομαι στο ερευνητικό μου πεδίο απαλλαγμένη, όσο είναι δυνατόν, από τα ενοχικά σύνδρομα που γεννά η βαθύτερη συνειδητοποίηση του προνομίου.

τη συμβολή και την καθοδήγησή τους. Έτσι, σταδιακά και εν μέρει ασυνείδητα, χτίστηκε μεταξύ μας ένα είδος ανταλλακτικής οικονομίας, όπου εγώ τις/τους γλύτωνα χρόνο και χρήματα για την αποπεράτωση των προαναφερθεισών διαδικασιών και εκείνοι/ες μου επέστρεφαν τον χρόνο αυτό με τη διαθεσιμότητά τους για ερωτήσεις, διευκρινίσεις και συζητήσεις σχετικές με την έρευνά μου. Αυτή η διαδικασία «μοιράσματος» δημιουργούσε —ή έτσι θέλω να πιστεύω— μια συνθήκη αμοιβαιότητας και πάντως μεγαλύτερης άνεσης μεταξύ μας και επέτρεπε σε μένα να διερευνήσω τη δυνατότητα μιας λιγότερο κανονιστικής και πιο κοινωνικής θέσης ανάμεσά τους.

Η θέση μου στο πεδίο υπέστη έναν σοβαρό μετασχηματισμό λίγο καιρό αργότερα, το καλοκαίρι του 2022, όταν ερχόμενη σε επαφή με περισσότερα μέλη της κοινότητας —ορισμένα εκ των οποίων συνδικαλιστές για τα δικαιώματα των Ρομά στην Ελλάδα— ζητήθηκε η συμβολή μου στις προσπάθειές και στις διεκδικήσεις τους. Την εθελοντική βοήθεια του πρώτου διαστήματος διαδέχθηκε η πρόσληψή μου με έμμισθη σχέση εργασίας στην Πανελλαδική Συνομοσπονδία Ελλήνων Ρομά «ΕΛΛΑΝ ΠΑΣΣΕ».¹⁹ Σε αυτό το σημείο είναι νομίζω χρήσιμη μια σύντομη αναφορά στο περίγραμμα αρμοδιοτήτων της «ΕΛΛΑΝ ΠΑΣΣΕ», ώστε να καταστεί κατανοητή η δομή, η λειτουργία της, η θέση της στον χώρο των οργανώσεων της Κοινωνίας των Πολιτών και κατ' επέκταση ο δικός μου ρόλος στο πεδίο — οι νέοι τρόποι με τους οποίους σχετίζομαι, κατόπιν της πρόσληψης, τόσο με τις ΜΚΟ και τις λοιπές οργανώσεις, που δραστηριοποιούνται στο πεδίο των Ρομά, όσο και με την ίδια την κοινότητα. Ένας γενικός ορισμός που δίνεται από την Ευρωπαϊκή Ένωση για την αρκετά ρευστή κατηγορία των οργανώσεων της Κοινωνίας των Πολιτών, την οποία επιχείρησα λίγο να εντοπίσω και λίγο να προβληματοποιήσω στην προηγούμενη ενότητα της παρούσας εργασίας, είναι ο εξής:

Μια Οργάνωση της Κοινωνίας των Πολιτών είναι μια οργανωτική δομή της οποίας τα μέλη εξυπηρετούν το γενικό συμφέρον με δημοκρατικές διαδικασίες και η οποία διαδραματίζει τον ρόλο του μεσολαβητή μεταξύ των δημόσιων αρχών και των πολιτών, συμπεριλαμβανομένων όλων των μη κρατικών, μη κερδοσκοπικών, ανεξάρτητων δομών, που αντιτίθενται σε οποιαδήποτε μορφή βίας, προωθούν και προστατεύουν τα θεμελιώδη δικαιώματα και τις αξίες βάσει των οποίων ιδρύθηκε η Ε.Ε.²⁰

¹⁹ «ΕΛΛΑΝ ΠΑΣΣΕ» στη ρομανί γλώσσα σημαίνει «Ελάτε κοντά».

²⁰ [EUR-Lex - civil society organisation - EN - EUR-Lex \(europa.eu\)](https://eur-lex.europa.eu/eur-lex-content/view.do?uri=CELEX:32013R1801:EN:EUR-Lex)

Ειδικότερα για την Ελλάδα, σύμφωνα με τους σχετικούς νόμους και διατάξεις (Ν. 4873/2021), στην Κοινωνία των Πολιτών περιλαμβάνονται Σωματεία, Αστικές Μη Κερδοσκοπικές Εταιρείες (ΑΜΚΕ), Κοινοφελή Ιδρύματα του ν. 4182/2013 και Κοινοφελή Ιδρύματα που έχουν συσταθεί με ειδικό νόμο.

Η «ΕΛΛΑΝ ΠΑΣΣΕ» αποτελεί το τριτοβάθμιο σωματείο – συνομοσπονδία εκπροσώπησης της κοινότητας των Ρομά στην Ελλάδα, μέλη της οποίας είναι τα δευτεροβάθμια περιφερειακά σωματεία – ομοσπονδίες, τα οποία με τη σειρά τους απαρτίζονται από τοπικούς συλλόγους και σωματεία. Στην πραγματικότητα αποτελεί το συνδικαλιστικό όργανο της κοινωνικής ομάδας των Ρομά στη χώρα και, παρότι νομικά και δομικά συμπεριλαμβάνεται στην ευρεία κατηγορία των οργανώσεων της Κοινωνίας των Πολιτών, υπάρχουν αρκετά κοινά αλλά και ορισμένα κρίσιμα στοιχεία που τη διαφοροποιούν από την πλειοψηφία των άλλων οργανώσεων της ίδιας κατηγορίας. Πιο συγκεκριμένα, δεν είναι εγγεγραμμένη στο μητρώο των ΜΚΟ, κύρια ενασχόλησή της δεν είναι η υλοποίηση προγραμμάτων στο πεδίο (παρότι έχει κατά καιρούς συμμετάσχει σε κάποια έργα), απαρτίζεται σε ποσοστό 90% από άμισθα μέλη — κυρίως συνδικαλιστές προερχόμενους/ες από τη ρομά κοινότητα που υπηρετούν τον κεντρικό της σκοπό, δηλαδή τη διεκδίκηση καλύτερης πρόσβασης στη στέγη, την υγεία, την εργασία και την εκπαίδευση, όπως και την καταπολέμηση των διακρίσεων και του πολύμορφου ρατσισμού που βιώνει η κοινότητα των Ρομά, προωθώντας τα αιτήματα και διαμεσολαβώντας στις αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες και φορείς. Αποτελεί, λοιπόν, περισσότερο έναν κοινωνικό εταίρο και συνομιλητή των κρατικών αρμόδιων υπηρεσιών, ο οποίος διεκδικεί από την εκάστοτε κυβέρνηση και τοπική αυτοδιοίκηση τη βελτίωση των εθνικών και τοπικών στρατηγικών και σχεδίων δράσης για την κοινωνική ένταξη και την εφαρμογή των πολιτικών που υποχρεούται η χώρα να υιοθετήσει σύμφωνα με το ενωσιακό πλαίσιο και τη χάρτα για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ένας βασικός λόγος που η «ΕΛΛΑΝ ΠΑΣΣΕ» ορθά λογίζεται ως μέρος της Κοινωνίας των Πολιτών, παρά τον πρωταρχικά συνδικαλιστικό της χαρακτήρα, είναι η διεκδίκηση των δικαιωμάτων των Ρομά υπαγόμενη στο υφιστάμενο πλαίσιο του Τρίτου Τομέα, όπως αυτό διατυπώνεται και λειτουργεί. Το εν λόγω πλαίσιο μπορεί να καθορίζεται από τα κράτη μέλη της ΕΕ, δεν θα υπήρχε, όμως, με τη μορφή που το γνωρίζουμε χωρίς την καθοριστική συμβολή των ΜΚΟ και λοιπών ανθρωπιστικών οργανώσεων, αλλά και τη διαρκή επιβεβαίωση της αναγκαιότητας του ρόλου τους στην εφαρμογή του.

Ως εργαζόμενη στην «ΕΛΛΑΝ ΠΑΣΣΕ» η σχέση μου με τις κοινότητες Ρομά, και εν προκειμένω με αυτή του Δενδροποτάμου, αφορά κυρίως την υποστήριξη σε ζητήματα που δυσχεραίνουν την καθημερινότητα και την ίση πρόσβασή τους σε αγαθά και υπηρεσίες. Βασικό αντικείμενο της δουλειάς μου είναι η παροχή βοήθειας σε γραφειοκρατικές διαδικασίες που δεν μπορούν να αποπερατώσουν, η συλλογή και προώθηση στους αρμόδιους οργανισμούς και φορείς ποιοτικών δεδομένων για τις συνθήκες και τις ιδιαιτερότητες κάθε οικισμού ή καταυλισμού, η παροχή συμβουλευτικής σε ζητήματα διακρίσεων και ρατσισμού που βιώνουν και, κατόπιν ειδικής εκπαίδευσης (από το Δίκτυο καταγραφής περιστατικών ρατσιστικής βίας της ΕΕΔΑ και από το ODIHR του OSCE),²¹ η καταγραφή περιστατικών ρατσιστικής βίας και ρητορικής μίσους που αφορούν μέλη της κοινότητας Ρομά και η εν συνεχεία σύνταξη αναφορών, εκθέσεων και καταγγελιών σχετικών με κάθε μορφής αποκλεισμό και διάκριση που υφίσταται ένα άτομο ή μια ομάδα Ρομά, όπως και αναφορικά με τις ανεπαρκείς παρεμβάσεις και πρωτοβουλιών από μεριάς του κράτους. Το παραπάνω σύνθετο πλέγμα καθηκόντων/αρμοδιοτήτων στην ομοσπονδία της κοινότητας και η επαφή μου με οργανώσεις και στελέχη της Κοινωνίας των Πολιτών, καθώς και η γνωριμία και τριβή με τις διαδικασίες λειτουργίας της, συνέβαλαν καταλυτικά στην ταχύρρυθμη απόκτηση πληρέστερης και βαθύτερης κατανόησης και αντίληψης του πλαισίου, της συνθήκης, των παραμέτρων και των αποχρώσεων που αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία δομήθηκαν τα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Παρότι το γεγονός αυτό υπήρξε εξ αρχής ιδιαίτερος βοηθητικό για την ερευνητική διαδικασία, ο αναπόφευκτος μετασχηματισμός της σχέσης με τους συνομιλητές μου και της θέσης μου στο πεδίο έφερε στην επιφάνεια την ανάγκη επαναπροσδιορισμού τους.

Η αυτοσχέδια, αλλά λειτουργική, συνθήκη αμοιβαιότητας και ανταλλαγής που περιέγραφα νωρίτερα στην εργασία και η οποία είχε υπάρξει ιδιαίτερος ωφέλιμη για την εμβάθυνση της έρευνας μου, είχε πλέον διαταραχθεί και δεν μπορούσε να σταθεί απaráλλακτη. Ταυτόχρονα όμως, εξαιτίας του προαναφερθέντος μετασχηματισμού θέσης —η διαδρομή από «τη διεκδίκηση μιας παρουσίας» στην «πραγματικότητα καθημερινής εποπτείας»—, ο αριθμός των δυνητικών πληροφορητών/τριών και ο όγκος υλικού και προσβάσεων εντός της κοινότητας αυξήθηκαν ραγδαία. Επιπλέον, ο

²¹ ΕΕΔΑ: Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, ODIHR: Office for Democratic Institutions and Human Rights, OSCE: Organization for Security and Cooperation in Europe.

κόπος και οι μικρές δοκιμασίες οικειότητας στις οποίες είχα υποβληθεί, προσπαθώντας να κερδίσω την εμπιστοσύνη όσων ατόμων συναναστρεφόμουν και συνομιλούσα στο αρχικό στάδιο της έρευνάς μου, δεν ήταν πλέον απαραίτητος, μιας και οι επαφές μου με αυτούς συχνά εκκινούσαν από τη δική μου «επίσημη» θέση — χάρη στην «πιστοποίηση» από τη δική τους Συνομοσπονδία ως κάποια που όχι μόνο αποδέχεται την ταυτότητα τους, αλλά εργάζεται και για την υποστήριξη των διεκδικήσεών τους. Δεν υπήρχε πλέον ούτε η ίδια ανάγκη να με πείσουν για το δίκιο τους σε όσα λένε ή κάνουν ούτε η προσπάθεια παρουσίασης μιας εκδοχής του εαυτού και της κοινότητας που να είναι «πιο ταιριαστή» και αποδεκτή στον κόσμο των μπαλαμών, όπως τουλάχιστον τον αντιλαμβάνονται ή/και τον φαντάζονται. Ήταν εν τέλει μια αλλαγή όχι μόνο γωνίας θέασης και πρόσληψης αλλά προοπτικής — δεν ήμουν, ασφαλώς, μέλος της κοινότητας, αλλά δεν ήμουν και μια απλή εξωτερική παρατηρήτρια με αμιγώς βολонταριστικά κίνητρα. Ήμουν σε μια επόμενη ενδιάμεση νησίδα μεικτών ρόλων, αναλήψεων και προτεραιοτήτων.

Εδώ ωστόσο πρέπει να γίνει η κρίσιμη επισήμανση για μια ομάδα ατόμων εντός της κοινότητας του Δενδροποτάμου, η οποία μετά την —επίσημη και όχι πλέον εθελοντική— έναρξη της εργασίας μου στην «ΕΛΛΑΝ ΠΑΣΣΕ» το φθινόπωρο του 2022, και σε πλήρη αντίθεση με τη συντριπτική πλειοψηφία των «απρογραμμάτιστων» μελών της κοινότητας, τροποποίησε άμεσα τη στάση της απέναντί μου από μια συνθήκη διακριτικής αδιαφορίας ή περιφρόνησης σε όλο και πιο εμφανή δείγματα καχυποψίας και δυσανεξίας: γινόταν σταδιακά σαφές ότι κάτι ή κάποια/ος —η απόφαση της συνομοσπονδίας ή απλώς εγώ;— τους είχε ενοχλήσει. Ήταν άτομα της κοινότητας, τα οποία ασχολούνταν εντατικά τα τελευταία χρόνια με την υλοποίηση προγραμμάτων και δράσεων, συνεργαζόμενα είτε με μπαλαμές ΜΚΟ είτε έχοντας ιδρύσει δικές τους οργανώσεις. Πιθανολογώ πως κύρια αιτία αυτής της τουλάχιστον επιφυλακτικής απέναντί μου στάσης ήταν η σταθερή παρουσία της «ΕΛΛΑΝ ΠΑΣΣΕ» στον Δενδροπόταμο, ενός σωματείου που, εκτός από σεβαστό εντός των περισσότερων κοινοτήτων Ρομά στη χώρα, έχει λάβει αναγνώριση από θεσμούς και κρατικούς φορείς συμμετέχοντας στις διαδικασίες τους. Η συχνή επίσης δημοσιότητα της συνομοσπονδίας στα ΜΜΕ, όταν εκπρόσωπός της καλείται να τοποθετηθεί για επίκαιρα ζητήματα που αφορούν στους Ρομά, και η σε κάθε περίπτωση αυξημένη της ορατότητα, θεσμικά και κοινωνικά, καθιστούσαν την «ΕΛΛΑΝ ΠΑΣΣΕ» έναν περίπου ιδανικό δυνητικό εταίρο για την υλοποίηση δράσεων σε κοινότητες Ρομά, αλλά, μοιραία, δεν βοηθούσαν διόλου στη δική μου «α-/υ-ποδοχή» από τη συγκεκριμένη

ομάδα. Στα δικά τους μάτια, η σταθερή παρουσία και ζύμωση με την κοινότητα του Δενδροποτάμου είχε ως βασικό, ίσως και μοναδικό, αποτέλεσμα την αύξηση του ανταγωνισμού στη διεκδίκηση πόρων και συνεργασιών και, ως εκ τούτου, τη διατάραξη της υφιστάμενης ισορροπίας.

Η αδιαμεσολάβητη —ή, ορθότερα, μεσολαβημένη μέσω της νέας ιδιότητας— και πάντως πιο απτή σχέση μου με την κοινότητα έφερε ταυτόχρονα και ορισμένες αντικειμενικές δυσκολίες. Οι γνώσεις και η κατανόησή μου για τις δομές, τα δίκτυα, τον τρόπο συνύπαρξης και τις αντιλήψεις εντός της προέρχονταν πλέον από αρκετά μεγαλύτερο αριθμό μελών της και κάλυπταν ένα σαφώς πιο εκτεταμένο εύρος γεγονότων —ενίοτε με τη σήμανση του κατεπείγοντος—, περιστάσεων, ιεραρχιών και δυναμικών. Ως εκ τούτου, για την τήρηση των, ομολογουμένως, λεπτών ισορροπιών μεταξύ της επαγγελματικής μου ιδιότητας και της ερευνητικής μου δουλειάς, από την έναρξη της συνεργασίας μου με την Συνομοσπονδία και έπειτα απέφευγα σκοπίμως συζητήσεις και τοποθετήσεις για θεματικές όπως η εγκληματικότητα, για πρακτικές όπως οι πρόωροι γάμοι, αλλά και εν γένει για όλα όσα —πραγματικά ή μη γεγονότα και περιστάσεις, κοινοτικά χαρακτηριστικά ή στερεοτυπικά μορφώματα— προσάπτονται διαχρονικά στην κοινότητα του Δενδροποτάμου, αλλά και ευρύτερα στα ρομά υποκείμενα από τα ΜΜΕ και την περίφημη «κοινή γνώμη». Η μη άμεση συνάφεια των παραπάνω με τα ερευνητικά μου ερωτήματα ήταν ο πρώτος και προφανής λόγος αυτής της σταδιακής τήρησης απόστασης και επανεκτίμησης δυνάμεων — κανείς και καμία δεν μπορεί να ανταποκριθεί σε όλα ταυτόχρονα και εγώ είχα πλέον μια σοβαρή καθημερινή ενασχόληση, τη δουλειά μου στην «ΕΛΛΑΝ ΠΑΣΕ», η οποία όμως δεν ήθελα με κανέναν τρόπο να εμποδίσει την ερευνητική μου επένδυση, η οποία ούτως ή άλλως συνόδευε κάθε σκέψη μου. Ο δεύτερος λόγος, λοιπόν, ήταν ακριβώς αυτός: Η προσπάθεια διατήρησης ουδέτερης στάσης σε συγκεκριμένους τομείς, αποφεύγοντας με συνέπεια τις διδακτικού τύπου συμβουλές για ζητήματα και εκφάνσεις του καθημερινού βίου ή/και των αντιλήψεών τους, όπως και την κριτική σε θέματα που δεν αφορούσαν άμεσα την παρουσία και τη δουλειά μου εκεί. Με αυτή τη μερική τροποποίηση πεδίων διαθεσιμότητας —μεγαλύτερη ή πλήρη σε κάποια θέματα, αλλά όχι πλέον άκριτη εμπλοκή σε ό,τι βρισκόταν στον δρόμο μου— εξασφαλιζόνταν για εκείνες/ους υπηρεσίες και παροχή βοήθειας, που όντως μπορούσα να δώσω μέσω της δουλειάς μου, χωρίς να αισθάνονται πλέον την ανάγκη της παραμικρής απολογίας, να αποκρύπτουν στοιχεία, τα οποία ενδεχομένως θα συνέβαλαν στην επίλυση του εκάστοτε προβλήματός τους, και κυρίως χωρίς να

βρίσκονται αμυνόμενοι/ες έναντι ενός σωματείου, του οποίου δυνητικά μέλη είναι όλοι και όλες οι Ρομά της χώρας. Παράλληλα, αυτή η πιο συνετή πρακτική επιλεκτικής αποφυγής βοηθούσε, και βοηθά ακόμα και σήμερα, να διατηρήσω την εντιμότητα που επιθυμώ και την ισορροπία —έστω τη μέγιστη δυνατή— που απαιτείται μεταξύ των δύο διακριτών καθηκόντων. Ως ερευνήτρια ήμουν ελεύθερη να τεντώσω την κριτική περίμετρο όσο επιθυμούσα και όσο με θεωρούσα ικανή. Ως εργαζόμενη στην συνομοσπονδία ωστόσο όφειλα —ή έστω αποφάσισα πως οφείλω— να τιμήσω τον ρόλο που μου είχε ανατεθεί, να σταθώ δίπλα στην κοινότητα —με γνώμη και μαχητική επεξήγηση, όταν χρειαζόταν— αλλά χωρίς καμία «προκατασκευασμένη» επιφύλαξη, χωρίς ίχνη αποστασιοποίησης που αναπαράγουν διάκριση ή/και κοινωνικό διαχωρισμό· να διεκδικήσω εν τέλει μέσω και της θέσης της εργαζόμενης στην συνομοσπονδία ειλικρινείς και ισότιμες σχέσεις με τις/τους συνομιλήτριες/τές μου και με όσα μέλη της κοινότητας απευθύνονται σε μένα, αναζητώντας τη συμβολή και βοήθεια της «ΕΛΛΑΝ ΠΑΣΣΕ».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

ΘΕΩΡΙΕΣ, ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΕΙΣ, ΙΕΡΑΡΧΙΕΣ: ΈΝΑ ΜΗ ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΟΥΜΕΝΟ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑ

2.1. ΟΙ ΡΟΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΜΙΑ ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα προβλήματα που αφορούν τους Ρομά εντοπίζονται ήδη στην ονοματοδοσία της εν λόγω πληθυσμιακής ομάδας και γι' αυτόν τον λόγο οφείλω να ξεκινήσω επεξηγώντας τους λόγους που χρησιμοποιούνται συγκεκριμένοι όροι στην παρούσα εργασία. «Τσιγγάνοι», «Γύφτοι», «Αθίγγανοι», «Κατσίβελοι», «Ρομά» είναι ορισμένοι μόνο από τους προσδιορισμούς που χρησιμοποιούνται για να τους/τις χαρακτηρίσουν και που αποτελούν πεδίο εντάσεων, διεκδικήσεων και διαφωνιών κατά τη χρήση τους τόσο στον κόσμο των Ρομά όσο και σε αυτόν των μπαλαμών.²² Η αυτονόητη αρχή πως κάθε άτομο έχει απόλυτο δικαίωμα στον αυτοπροσδιορισμό του δεν είναι αρκετή όταν, ελλείψει σχετικών πληροφοριών για τις επιθυμίες και τον τρόπο αυτοπροσδιορισμού ενός ή περισσότερων ατόμων προερχόμενων από τη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα, καλούμαστε εμείς να επιλέξουμε τον τρόπο και τον τόνο που αναφερόμαστε σε αυτές/αυτούς. Θεωρώ καταστατικά ορθότερη και υιοθετώ εφεξής τη χρήση του όρου Ρομ/Ρομά²³ και αιτία αυτής της επιλογής είναι το γεγονός ότι ο όρος «Ρομά» είναι εκείνος που στη συντριπτική πλειοψηφία τους χρησιμοποιούν τα ίδια τα άτομα, τα οποία ανήκουν σε αυτή την πληθυσμιακή κατηγορία για να αυτοπροσδιοριστούν στη γλώσσα τους. Πρόκειται επίσης για όρο/χαρακτηρισμό απαλλαγμένο από αρνητικές συνδηλώσεις, εν αντιθέσει προς τους άλλους διαθέσιμους στην ελληνική γλώσσα, και έχει ούτως ή άλλως διττό και εξαιρετικά ενδιαφέρον στη δισημία του περιεχόμενο, καθώς «Ρομ» στη ρομανί γλώσσα σημαίνει και «άνθρωπος». Υπάρχουν, βέβαια, ορισμένα άτομα προερχόμενα από την πληθυσμιακή ομάδα των Ρομά/Τσιγγάνων που δεν θα αποδέχονταν την ανωτέρω επιλογή μου και η ρίζα της διαφωνίας τους αφορά τη σύγχυση μεταξύ εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας. Τα άτομα αυτά υποστηρίζουν πως ο όρος «Ρομά» επιβλήθηκε στις κοινότητές τους από την

²² Εξελληνισμένη εκδοχή της λέξης «(τα) Μπαλαμέ»: στη ρομανί γλώσσα μπαλαμέ είναι μία από τις λέξεις που υπάρχουν για να περιγράψουν όποιους δεν είναι Ρομά. Ο λόγος που η λέξη βρίσκεται στο ουδέτερο γένος είναι διότι στη ρομανί γλώσσα που ομιλείται στην Ελλάδα δεν υπάρχουν γένη στον πληθυντικό αριθμό, για παράδειγμα: τα Ρομά (οι Ρομά). Άλλη λέξη που συχνά χρησιμοποιείται για να περιγράψει τους μη Ρομά είναι η λέξη «Γκατζέ».

²³ Ο Ρομ, η Ρομνί, τα Ρομά.

Ευρωπαϊκή Ένωση με απώτερο σκοπό τη δημιουργία μιας διευρωπαϊκής μειονότητας Ρομά, γεγονός που καλλιέργησε μια λανθάνουσα ανησυχία για την απώλεια της εθνικής τους ταυτότητας. Κάτι τέτοιο ωστόσο δεν φαίνεται να ευσταθεί για δύο διακριτούς λόγους. Ο πιο πρακτικός είναι ότι ανά την Ευρώπη το νομικό καθεστώς υπό το οποίο τελούν οι Ρομά ποικίλλει: Σε ορισμένες χώρες οι Ρομά αποτελούν εδώ και δεκαετίες αναγνωρισμένες μειονότητες και προστατεύονται από τους αντίστοιχους νόμους, ενώ σε άλλες αποτελούν απλώς πολίτες της εκάστοτε χώρας χωρίς αναφορά της εθνοτικής καταγωγής και πολιτισμικής τους διαφοράς σε κανένα επίσημο έγγραφο, παρέχοντάς τους ως εκ τούτου —μέσω της τουλάχιστον φαινομενικά κοινής με τους άλλους ομοεθνείς τους εμπειρίας πολιτειότητας— τη δυνατότητα να αναδείξουν ή να αποκρύψουν την πολιτισμική τους ταυτότητα.

Ο δεύτερος και καθοριστικότερος λόγος για την επιλογή του όρου Ρομ/Ρομά εκτιμώ πως αναδεικνύεται και τεκμηριώνεται με μία σύντομη αλλά κρίσιμη αναδρομή στο παρελθόν και συγκεκριμένα στο Λονδίνο του 1971. Εκεί, μεταξύ της 8ης και 12ης Απριλίου, πραγματοποιήθηκε το Α΄ Παγκόσμιο Συνέδριο Ρομά στο οποίο συμμετείχαν οργανώσεις Ρομά από τουλάχιστον είκοσι χώρες. Παρότι οι εργασίες του συνεδρίου δεν αποτελούν αντικείμενο της παρούσας εργασίας, μία εκ των αποφάσεών του αποτελεί, κατά την κρίση μου, μείζονα τομή και δυνητικά μια κάποια «λύση» στο περί ονομασιών ζήτημα και στην ορθότητα του προσδιορισμού που οφείλει να χρησιμοποιεί κάθε μη Ρομά υποκείμενο στον λόγο του για εκείνες/εκείνους. Οι οργανώσεις που συγκεντρώθηκαν στο Λονδίνο στην αρχή της δεκαετίας του '70, αντιλαμβανόμενες τόσο την ποικιλομορφία και τις διαφορές μεταξύ των φυλών όσο και την επιτακτική ανάγκη κοινού αγώνα για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους, κατέληξαν οι ίδιες στην υιοθέτηση και χρήση του όρου «Ρομά» ως όρου-ομπρέλα που χωρά εντός του το πλήρες φάσμα των ομάδων και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, ενώ ταυτοχρόνως οι ρίζες της λέξης προέρχονται από την δική τους γλώσσα και άρα δεν αποτελούν «φορεμένους» έξωθεν ή άνωθεν προσδιορισμούς (Liégeois 1976, Χάνκοκ 2020).

Επιστρέφοντας στον τίτλο του παρόντος κεφαλαίου και στους Ρομά της Ελλάδας, εκτιμώ ότι για να γίνουν επαρκέστερα κατανοητά οι υποθέσεις, τα ευρήματα και τα συμπεράσματα της επιτόπιας έρευνας στην οποία βασίζεται η παρούσα διπλωματική εργασία, είναι σημαντικό να προηγηθεί μια σύντομη αλλά αναγκαία

«χαρτογραφική» προσέγγιση της εν λόγω πολυπληθέστατης πληθυσμιακής ομάδας²⁴ — ιδίως των διαιρέσεών της και των ταξικών, φυλετικών, πολιτικών, πολιτισμικών και κοινωνικών αντιθέσεων που συνυπάρχουν και ενίοτε συγκρούονται εντός της. Να επιχειρηθεί δηλαδή μια ενεργητική εθνογραφική επισκόπηση του πεδίου, στον βαθμό που το επιτρέπει η παρούσα έρευνα, και όχι μια απολογητική ή αμιγώς θεωρητική σταχυολόγηση των κοινώς αποδεκτών λόγων και πορισμάτων επ' αυτού (κατά τη χαρακτηριστική διατύπωση του Geertz [1973: 311]). Εξίσου διαυγαστική θεωρώ πως είναι και η αναφορά στις σημαντικές διαφορές του ρευστού νομικού καθεστώτος υπό το οποίο τελούν οι Ρομά εντός των ελληνικών συνόρων, καθώς και στις ποικίλες συνθήκες στέγασης και διαβίωσής τους. Βασική παράμετρος και αιτία αυτής της απόπειρας αποσαφήνισης είναι η εξής: Η κοινωνική αλλά και χωρική περιθωριοποίηση που διαχρονικά υφίστανται οι Ρομά στην Ελλάδα, τα περιστατικά και οι εικόνες που αναπαράγουν τα ΜΜΕ (αποσπάσματα σκηνών εξαθλίωσης, παραγκουπόλεις πνιγμένες στα σκουπίδια παράλληλα με πλούσιο αστυνομικό ρεπορτάζ περί της εγκληματικής δραστηριότητας των Ρομά) και κυρίως οι προκαταλήψεις και η παγιωμένη καχυποψία του μεγαλύτερου μέρους της κοινωνίας, διαιωνίζουν και αποκρυσταλλώνουν μια παραποιημένη εντύπωση για την καθημερινότητα και για την ποικιλομορφία της εν λόγω κοινότητας. Η —προς τα κάτω— εξισωτική, συχνά ισοπεδωτική, αναπαράσταση των συνθηκών που οι Ρομά διαβιούν ανά την επικράτεια, η αβασάνιστη θεώρηση ότι πρόκειται περί μιας ομοιογενούς ομάδας με κοινές πρακτικές, καταβολές, πολιτισμικά και γλωσσικά χαρακτηριστικά, συνδυαζόμενη με την άγνοια ως προς την εθνική τους ταυτότητα και την πολιτογράφησή τους (ή μη) συνθέτουν την προαναφερθείσα εικόνα και αντίληψη που η κοινωνία έχει σχηματίσει για αυτούς.

Ως εκ τούτου, μου φαίνεται μείζον να αναφερθώ επιγραμματικά στις τρεις διαφορετικές νομικές κατηγοριοποιήσεις που συναντάμε στην Ελλάδα για τα άτομα

²⁴ Η εξειδικευμένη ελληνόφωνη βιβλιογραφία, ακαδημαϊκών αξιώσεων και επιστημονικής εγκυρότητας, για τις κοινότητες των Ρομά στην Ελλάδα είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Αναφέρω τις εξής ως, κατά την κρίση μου, πλέον χαρακτηριστικές:

-Για μελέτες σχετικές με τον πολιτισμό και την ιστορία των ελλήνων Ρομά βλ: Έξαρχος 2007, Τερζοπούλου, Γεωργίου, 1996.

-Για μελέτες σχετικές με την κατάσταση, τη θέση και τις διακρίσεις των Ρομά βλ.: Ντούσας, 1997, 2020, Τρουμπέτα (επιμ.) 2008,.

-Για μελέτες σχετικές με την εκπαίδευση των Ρομά και τις κοινωνικές της προεκτάσεις βλ. ενδεικτικά: Κογκίδου, Τρέσσου-Μυλωνά, Τσιάκαλος: 1997 και Χατζηνικολάου 2005.

Επίσης, ως εμβληματικές ξενόγλωσσες μελέτες για τους Ρομά στον κόσμο, οι οποίες, όταν εκδόθηκαν, ήταν καθοριστικές για τον προσδιορισμό του πεδίου έρευνας και παραμένουν ασφαλώς το ίδιο επιδραστικές και σήμερα, αναφέρονται ενδεικτικά οι κάτωθι: Liégeois 1976, 1994, Okely, 1983, Χάνκοκ, 2020.

Ρομά: οι ημεδαποί ή έλληνες Ρομά, οι αλλοδαποί Ρομά και οι ανιθαγενείς Ρομά. Στην ουσία, πρόκειται α) για άτομα που φέρουν ελληνική ιθαγένεια και διαθέτουν ελληνική ταυτότητα ή/και διαβατήριο, β) για άτομα που φέρουν αλλοδαπή ιθαγένεια και ταυτότητα ή/και διαβατήριο άλλου κράτους και γ) για άτομα που δεν διαθέτουν ταυτοποιητικά έγγραφα καμίας εθνικής αρχής και πρακτικά παραμένουν νομικά και γραφειοκρατικά αόρατα. Με δεδομένη τη μη αναγνώριση μειονότητας Ρομά στην Ελλάδα, ο προσδιορισμός της ρόμικης καταγωγής —από το 1978 και έκτοτε— πραγματοποιείται κατόπιν αυτοπροσδιορισμού του φέροντα την εν λόγω ταυτότητα. Ως το 1955 οι Ρομά στην Ελλάδα δεν ήταν πολιτογραφημένοι, ενώ τότε, κατόπιν του σχετικού νομοθετικού διατάγματος (Ν.Δ. 3370/55), αναγνωρίστηκαν ως αλλοδαποί πολίτες αθιγγανικής καταγωγής, φέροντας ειδικό δελτίο ταυτότητας. Η οριζόντια πολιτογράφησή τους ήρθε τελικά δύο δεκαετίες αργότερα, το 1978, κατόπιν των διαταγών υπ' αρ. 69468/212/20.10.1978 «Τακτοποίηση από απόψεως ιθαγενείας των διαβιούντων στη χώρα μας Αθιγγάνων» και υπ' αρ. 16701/51/12.3.1979 «Περί της εγγραφής των αδήλωτων Αθιγγάνων» του Υπουργείου Εσωτερικών.²⁵ Σήμερα, και σε ορισμένες μόνο περιπτώσεις,²⁶ η ρόμικη καταγωγή τους πιστοποιείται μέσω μιας μικτής διαδικασίας αυτοπροσδιορισμού και ετεροπροσδιορισμού είτε από άλλα μέλη, οργανώσεις και συλλόγους της κοινότητας είτε από τις δημοτικές αρχές του τόπου κατοικίας του ατόμου, οι οποίες παρέχουν βεβαίωση μόνιμης κατοικίας σε οικισμό/καταυλισμό Ρομά — γεγονός πάντως που για την ελληνική γραφειοκρατία αποτελεί επαρκές τεκμήριο «εξακρίβωσης» της εν λόγω καταγωγής. Εξαιρέση στα παραπάνω συνιστούν μόνο ορισμένες κοινότητες Ρομά στην περιοχή της Θράκης, οι οποίες αποτελούν μέρος της Μουσουλμανικής Μειονότητας και στα επίσημα έγγραφα ανάλυσης του μειονοτικού πληθυσμού καταγράφονται ως «Αθίγγανοι» ή «Τσιγγάνοι», αποτελώντας μία από τις πληθυσμιακές ομάδες-μέλη της εν λόγω αναγνωρισμένης Μειονότητας.

²⁵ [Ελληνική Νομοθεσία: Ηλεκτρονική πλατφόρμα διαβούλευσης της Ειδικής Γραμματείας Κοινωνικής Ένταξης των Ρομά](#)

²⁶ Οι περιπτώσεις αυτές αφορούν τους διαγωνισμούς του δημοσίου για τη δημιουργία θέσεων εργασίας για Ρομά (διαμεσολαβητές/τριες σε δήμους και κέντρα κοινότητας, θετικές διακρίσεις στο πλαίσιο της υλοποίησης της εθνικής στρατηγικής για την κοινωνική ένταξη των Ρομά κ.ά.), τη χορήγηση κρατικών υποτροφιών όπου ορισμένες κοινωνικές ομάδες, μεταξύ των οποίων και οι Ρομά, λαμβάνουν επιπλέον μοριοδότηση. Η ισχύουσα διαδικασία ορίζει πως συλλογικοί φορείς των Ρομά (Πανελλαδική Συνομοσπονδία Ελλήνων Ρομά «ΕΛΛΑΝ ΠΑΣΣΕ», Ένωση Ρομά διαμεσολαβητών και συνεργατών) συγκροτούν εξεταστικές επιτροπές και πιστοποιούν πως κάθε υποψήφιος για τα παραπάνω προέρχεται από την κοινότητα Ρομά και είναι γνώστης των κοινωνικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών και της Ρομανί Γλώσσας. Ενδεικτικά, παραθέτω την [πρόσκληση υποβολής αιτήσεων υποτροφιών του ΙΚΥ](#), σελίδα 3, Κεφάλαιο Ε', άρθρο 8.2.

Ως προς την προαναφερθείσα ποικιλομορφία της πληθυσμιακής ομάδας των Ρομά, λοιπόν, διαπιστώνεται τόσο από τα λεγόμενα των ίδιων των Ρομά υποκειμένων όσο και από ότι στην Ελλάδα κατοικούν τουλάχιστον εννιά διαφορετικές φυλές²⁷, οι οποίες μοιράζονται αρκετά κοινά, αλλά έχουν και σημαίνουσες διαφορές, που αφορούν τόσο έθιμα και πολιτισμικές πρακτικές, γλωσσικές διαφοροποιήσεις και διαλέκτους όσο και ενός είδους καταγωγική ή/και ταξική διαστρωμάτωση, συμπεριλαμβανομένων στερεοτυπικών προτύπων και αναφορών. Στην προσπάθειά μου να καταλάβω, να καταγράψω και να αποσαφηνίσω πληροφορίες και ονομασίες για κάθε φυλή, κατά το διάστημα της έρευνάς μου στην περιοχή του Δενδροποτάμου, ομολογώ πως αντί να καταφέρω κάπως να ξεκαθαρίσω το τοπίο, βρέθηκα αρχικά μπροστά σε ένα ακόμα πιο χαοτικό ψηφιδωτό από αυτό που φανταζόμουν. Μια βασική αιτία της παραπάνω σύγχυσης είναι πως κάθε φυλή ονομάζει διαφορετικά τις υπόλοιπες και διαθέτει/καλλιεργεί ή/και διασπείρει διαφορετικές πληροφορίες για εκείνες αναλόγως της εγγύτητας, της δικής της θέσης —ισχύος ή αδυναμίας— στη διαστρωμάτωση μεταξύ των φυλών και των πιθανών ανταγωνισμών που προκύπτουν από τη συμβίωση δύο ή παραπάνω φυλών στον ίδιο οικισμό. Εστιάζοντας, λοιπόν, στον Δενδροπόταμο, ο οποίος αποτελεί και το κύριο ερευνητικό μου πεδίο, σκοπός μου είναι να περιγράψω με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη επάρκεια και σαφήνεια το κοινοτικό, κοινωνικό, ταξικό, φυλετικό και ιεραρχικό πλαίσιο εντός του οποίου διενεργήθηκε και το οποίο διερευνά εθνογραφικά η παρούσα εργασία.

Εστιάζοντας στο παράδειγμα του Δενδροποτάμου, η κύρια επιδίωξή μου είναι να αποφύγω της συνήθεις γενικεύσεις και να μην αναπαράξω την οριζόντια και παραπλανητική πρόσληψη των κοινοτήτων Ρομά, η οποία αγνοεί επιδεικτικά την πολυφωνία και τη διαφορετικότητα τόσο μεταξύ των κοινοτήτων όσο και μεταξύ υποκειμένων που φέρουν την εν λόγω πολιτισμική ταυτότητα. Γιατί είναι μία υπόθεση

²⁷ Η πληροφορία αυτή προέρχεται πρωτίστως από τα ίδια τα Ρομά υποκείμενα με τα οποία έχω συνομιλήσει κατά το διάστημα της έρευνας μου αλλά και στο πλαίσιο της δουλειάς μου. Ακολούθως, σε διάφορες (επιστημονικές και μη) απόπειρες καταγράφονται ονομασίες των φυλών που κατοικούν στην Ελλάδα και συνήθως ο αριθμός τους αν και όχι πάντα ακριβής (9) δεν έχει μεγάλη απόκλιση. Ίσως η πιο πλήρης (υπό την έννοια της συμφωνίας με όσα υποστηρίζουν τα ίδια τα ρομά υποκείμενα για την φυλή τους) καταγραφή των ονομασιών των φυλών της Ελλάδας, είναι αυτή του Έξαρχου (2007: 32-36), όπου παρουσιάζονται φυλές αλλά και ορισμένες υποδιαίρεσεις αυτών. Τέλος, εξαιρετικό ενδιαφέρον έχει το εξής γεγονός: η πλειοψηφία των ρομά ατόμων με τα οποία έχω συζητήσει τα ζητήματα περί φυλών, έχει αναφέρει ότι στην Ελλάδα έχουμε «τουλάχιστον 9 φυλές». Όταν ζητούσα όμως να τις κατονομάσουν για να μπορέσω να τις καταγράψω και να συγκρίνω τα ευρήματά μου, κανείς/καμία δεν γνώριζε και τις 9, αναφέροντάς μου 4-5 ονομασίες. Παρά την επίμονη προσπάθειά μου να βρω την πηγή αυτής της αριθμητικής πληροφορίας με την εντυπωσιακή διασπορά εντός κοινοτήτων Ρομά, μέχρι στιγμής δεν έχω καταφέρει να την εντοπίσω. Παραμένει ωστόσο μια εν εξελίξει αναζήτηση.

(εργασίας) να διαπιστώνει κανείς αρκετά και μείζονα κοινά πολιτισμικά στοιχεία μεταξύ των κοινοτήτων Ρομά που διαβιούν στην Ελλάδα, και είναι τελείως διαφορετική υπόθεση (ταξινόμησης ή/και εκμετάλλευσης) το να μιλάμε ή να γράφουμε απλουστευτικά για αυτούς/ες, εντάσσοντάς τους αυθαίρετα σε κατασκευασμένες από τρίτους κατηγορίες και νόρμες — ως μια ομοιογενή και ενιαία οντότητα, παραβλέποντας οποιοδήποτε άλλο στοιχείο πέραν του πολιτισμικού τους ανήκειν. Αυτή η δεύτερη, κατά την κρίση μου καθοριστική, ροπή του Λόγου στερεί στους φορείς του το δικαίωμα του ουσιαστικού αυτοπροσδιορισμού και αποτελεί πρακτική η οποία παραπέμπει ευθέως στη μακρά αποικιακή γενεαλογία²⁸ ως τρόπου θέασης και προσέγγισης οποιασδήποτε μη οικείας κοινότητας ή ομάδας: εν τέλει εγγράφεται ως ένας ακόμη «τρόπος με τον οποίο εδραιώνεται η κοινή μήτρα αποικιακότητας, μέσα από ένα παλίμψηστο κυριαρχιών, ελέγχου, επιτήρησης, αποκλεισμών, εθνικής εκπαίδευσης (στην Ιστορία, την αρχαιολογία και την λαογραφία), αλλά και συμμόρφωσης στις επιτελέσεις της ελληνικής εθνοκοσμοσύνης» (Τσιμπιρίδου 2023: 67).

2.2. ΟΙ ΡΟΜΑ ΤΟΥ ΔΕΝΔΡΟΠΟΤΑΜΟΥ: ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΦΑΝΤΑΣΙΑ²⁹ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΜΕΝΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

Το πλαίσιο αναφοράς για τα ερωτήματα και τα συμπεράσματα που προκύπτουν και δοκιμάζονται στην παρούσα έρευνα είναι η κοινότητα Ρομά του Δενδροποτάμου Θεσσαλονίκης, εντός της οποίας συμβιώνουν τρεις φυλές: τα Καλπαζάνια (ή Καλπαζάια), τα Φιλλμπιτσιόρα³⁰ και τα Φιτσιρία (ή Φιτσιρά). Μια σημαντική μεθοδολογική επισήμανση είναι ότι οι πληροφορίες που παρατίθενται στο συγκεκριμένο κεφάλαιο δεν αντλούνται από την κριτική ανασκόπηση της —ούτως ή

²⁸ Για μια κριτική επισκόπηση των «αποικιακών γενεαλογιών που πυροδοτούν τα φαινόμενα ξενοφοβίας, ρατσισμού, σεξισμού, οριενταλισμού και βαλκανισμού, τα οποία διατυπώνονται στο όνομα της εθνικής καθαρότητας», των «διαδικασιών ένταξης της ελληνικής κοινωνίας (και διασποράς) στην παγκόσμια δομή της λευκής υπεροχής – όπως και των αντιστάσεων απέναντί της» βλ. εισαγωγή της συλλογής *Decolonize Hellas* (2023: 7-27). Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εργασίας και του πεδίου αναφοράς της, ιδιαίτερα γόνιμες ερμηνευτικά και μεθοδολογικά είναι οι έννοιες της «φυλετικοποίησης» (Θεοδοσίου 2023: 81-98) και του «παλίμψηστου κυριαρχιών» (Τσιμπιρίδου 2023: 65-80).

²⁹ «Ακόμη και τα καλύτερα εθνογραφικά κείμενα —σοβαρές, αληθινές φαντασίες— είναι συστήματα ή οικονομίες αλήθειας. Η εξουσία και η ιστορία λειτουργούν μέσα από αυτά, με τρόπους που οι συγγραφείς τους δεν μπορούν να ελέγξουν πλήρως» (Clifford, Marcus 1986: 7).

³⁰ Σχετικά με την ορθογραφία και την χρήση του διπλού «λ», με αυτόν τον τρόπο γράφτηκε κατ'επανάληψη από συνομιλητές μέλη της εν λόγω φυλής. Δεν μπορώ να την αιτιολογήσω ούτε και να ανιχνεύσω τον λόγο της χρήσης του, μιας και δεν πρόκειται για κάποιου είδους μεταγραφή δεδομένης της αποκλειστικά προφορικής εκδοχής της ρομανι γλώσσας. Επιλέγω έτσι να την χρησιμοποιήσω με τον τρόπο που μου δόθηκε από τα μέλη της.

άλλως περιορισμένης— βιβλιογραφίας για την περιοχή, αλλά σε μείζονα βαθμό από όσα κατέγραφα και όσα μου είπαν οι ίδιοι οι Ρομά κάτοικοι του Δενδροποτάμου. Αν και αρχική μου πρόθεση ήταν η πλαisiώση των λεγομένων των πληροφορητών μου με καταγραφές άλλων ερευνητ(ρι)ών, που έχουν ασχοληθεί με την περίπτωση του Δενδροποτάμου, τα αποτελέσματα της βιβλιογραφικής έρευνας για τις φυλές, τα έθιμα, τις πρακτικές και τις γλωσσικές διαφοροποιήσεις των Ρομά στην Ελλάδα ανέδειξαν υλικό, το οποίο, καίτοι πληθωρικό και ενδιαφέρον, εμφανίζει σειρά αντιφάσεων και στις περιγραφές και στα ευρήματα. Για την ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης και ιδιαίτερα για τον Δενδροπόταμο υπάρχουν διαθέσιμες κάποιες απόπειρες «χαρτογράφησης» ή εστιασμένης καταγραφής, προερχόμενες από ποικίλους επιστημονικούς και μη κλάδους, οι οποίες ωστόσο δεν συγκλίνουν ούτε καν στις ονομασίες, πόσο μάλλον στην περιγραφή των ιδιαιτεροτήτων κάθε μίας από τις φυλές της κοινότητας.³¹ Αυτοί ήταν οι λόγοι που με οδήγησαν να αποφύγω μια σχολαστική

³¹ Βλ. Καρυοφύλλη (2019 -2020: 122).

[...] Με βάση μία φυλετική ομαδοποίηση των Ρομά του Δενδροποτάμου έχει τρία κοινωνικά στρώματα. Είναι οι γνήσιοι, που αναφέρεται στους πιο εύπορους πλούσιους και επιμελής Ρομά, οι καουμπόηδες ή ινδιάνοι που πήραν το όνομα τους γιατί οι πρόγονοί τους είχαν άλογα, και τέλος είναι οι γύφτοι ή Φιτζήρια όπου είναι το κατώτερο κοινωνικά στρώμα και μένουν σε τσαντίρια και παραπήγματα. Στο Δενδροπόταμο μπορεί κάποιος να συναντήσει τα Χαντούρια, πουλούν κυρίως σίδερα και χαλκό, τα Καλπαζάνια, κάτοικοι που έχουν έρθει από τη Κωνσταντινούπολη, τα Αλίορα, που φυτεύουν και πουλούν χασίσι και τέλος τα Φιτζήρια, διακινητές όπλων και ναρκωτικών, άτομα με εξαρτήσεις και ψυχικά νοσήματα. Σημαντικό είναι να σημειωθεί ότι οι πρώτες τρεις φυλές αυτοαποκαλούνται τσιγγάνοι ή Ρόμα και αποκαλούν με υποτιμητικό χαρακτήρα ως Γύφτους την τελευταία φυλή. [...]

Εδώ εντοπίζεται η συνήθης παρανόηση σχετικά με τη χρήση της ονομασίας «Αλίορα» και την καταγραφή της ως διαφορετική φυλή, και η αναφορά στα «Χαντούρια», η οποία είναι υπαρκτή φυλή μεταξύ των ελλήνων Ρομά, αλλά δεν έχει διαμείνει ποτέ ομαδικά στον Δενδροπόταμο, ενώ κατοικεί σε άλλους οικισμούς/καταυλισμούς της Θεσσαλονίκης. Επιπλέον, ασχολίαστη δεν μπορεί να μείνει η απόδοση ψυχικών νοσημάτων και ουσιοεξαρτήσεων (μεταξύ όλων των υπόλοιπων «επαγγελματικών» στερεοτύπων) σε μια ολόκληρη φυλή.

Βλ. Τσιτιρίδης Γ. (2020: 72-73):

Ο βασικός διαχωρισμός που επικρατεί σήμερα στην περιοχή του Δενδροποτάμου είναι σε Ελπιτζιόρα ή Καλπατζιόρα και Φιτσίρα. Η ονομασία που έδινε η μία ομάδα για την άλλη είχε απαξιωτικό χαρακτήρα και δεν γινόταν αποδεκτή με ενθουσιασμό, με τα χρόνια όμως σε πολλές περιπτώσεις επικράτησε ως επίσημη ονομασία. Αν και η αρχική τους σημασία είναι εντελώς διαφορετική από ό,τι σήμερα, στις μέρες μας Ερλιά λένε τον μόνιμα εγκατεστημένο χριστιανό ορθόδοξο και Φιτσίρι τον περιπλανώμενο σκηνίτη, κάτοικο παράγκας ή αυτόν που δεν ακολουθεί πάντα το χριστιανικό δόγμα και δεν είναι τόσο ενταγμένος και αφομοιωμένος με τους υπόλοιπους Έλληνες, κρατώντας τα παλιά πατροπαράδοτα έθιμα. Αρχικά, Ερλιά ονομάζονταν οι Τσιγγάνοι, οι οποίοι μετακινήθηκαν από την Τουρκία στα Βαλκάνια και αργότερα κατέβηκαν από τα σημερινά Σκόπια [σ.σ.: sic] και την Βουλγαρία στην Ελλάδα. Φιτσίρα ονομάζονταν οι Τσιγγάνοι που κατασκεύαζαν χτένες για αργαλειούς και έλεγαν ότι η καταγωγή τους ήταν από την Οθωμανική Τουρκία και κυρίως από την Σμύρνη. Στην καθομιλουμένη, συχνά κάποιος μπορεί να πει «αυτός είναι διαφορετικός από εμάς, είναι φιτσίρι - δηλαδή γύφτος, για να τα δώσει με αυτό τον τρόπο σε μια λέξη όλα τα στερεότυπα της λέξης από γύφτος στα Φιτσίρια». Οι Αρλίορα αρχικά όταν αναφέρονταν σε κάποιον και έλεγαν ότι είναι Φιτσίρι εννοούσαν ότι φοράει τσιγγάνικα ρούχα, μιλάει βαριά τσιγγάνικη διάλεκτο και δεν είναι χριστιανός. Αντίθετα τα

επισκόπηση αξιολόγησης των ανωτέρω αναφορών στο παρόν κεφάλαιο και να αξιοποιήσω τις πληροφορίες περί φυλών και πρακτικών, όπως μου μεταφέρθηκαν από τους/τις κατοίκους της περιοχής με τους οποίους συνομιλώ αδιαλείπτως τα σχεδόν δύο χρόνια της ερευνητικής μου παρουσίας στον Δενδροπόταμο. Η απορία μου για τους λόγους και τη μεθοδολογία που έδωσαν τόσο ετερόκλητες μεταξύ τους πληροφορίες για τον εν λόγω πληθυσμό παραμένει, και παρότι καθεμία και καθείς μπορεί να κάνει εύλογες εικασίες, με βάση τα εθνογραφικά δεδομένα που προέκυψαν από τη δική της/του παρατήρηση, εκτιμώ ότι το φαινόμενο χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

Όταν σταδιακά άρχισαν να εγκαθίστανται σχέσεις αμοιβαίας εμπιστοσύνης με κάποιες/κάποιους από τους συνομιλητές/τριές μου, αποπειράθηκα να ρωτήσω και κυρίως να ακούσω τη δική τους γνώμη για τις ασυνέχειες, αντιφάσεις και ανακρίβειες που εντόπιζα όλο και περισσότερο στις καταγραφές. Κάποιες από τις διατυπώσεις τους, ως συνήθως οι πιο ευθείς και άφοβες, έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον:

- *Πολλές φορές τα Ρομά δεν καταλαβαίνουν την ερώτηση ή δεν ξέρουν να απαντήσουν και απλώς λένε διάφορες ιστορίες με ό,τι τους κατέβει για να φύγουν από το κεφάλι τους [σ.σ.: οι μπαλαμοί που ρωτάνε και καταγράφουν τις απαντήσεις].*
- *Με αναφορά σε συγκεκριμένη δημοσιευμένη μελέτη: Αυτός έκατσε και έγραψε μια δική του ιστορία, χωρίς καν να μας ρωτήσει.*

Μια μεθοδολογικά χρήσιμη διάκριση στην περιγραφόμενη συνθήκη είναι μεταξύ ερευνών που πραγματοποιήθηκαν κατά τις δεκαετίες του '70 και '80 και εκείνων του 21ου αιώνα. Οι παλιότερες μελέτες (βλ. ενδεικτικά Γερατσίδου 1986) αναφέρονται όντως σε έναν άλλο Δενδροπόταμο, με άλλου τύπου κοινοτική οργάνωση, με διαφορετικές συνθήκες διαβίωσης, εργασίας, εκπαίδευσης του ρομά πληθυσμού και πολύ πιο διακριτές τις διαφορές μεταξύ των φυλών. Επιπλέον, οι συγκεκριμένες

Φιτσίρια όταν λέγανε ότι κάποιος είναι Αρλίορα, εννοούσαν ότι είναι Χριστιανός, φοράει μοντέρνα ρούχα και συμπεριφέρεται σαν μπαλαμός.

Σε αυτή την περίπτωση, πρωτίστως και ως προς τις καταγραφές των φυλών του Δενδροπόταμου, πάλι υπάρχει ασυμφωνία συγκριτικά με τα δικά μου ευρήματα, ενώ προβληματισμό μου γεννά και η βεβαιότητα στην παρουσίαση των διασυνωριακών διαδρομών και των τόπων καταγωγής ορισμένων εκ των φυλών όπως και η απουσία παραπομπών σε σχετικά με αυτές τεκμήρια ή μελέτες. Δευτερευόντως, δεν μπορώ να παραβλέψω την επιλογή του συγγραφέα να καταγράψει την Βόρεια Μακεδονία, χρησιμοποιώντας την ονομασία της πρωτεύουσάς της (Σκόπια), πρακτική που τόσο πριν όσο και μετά τη Συμφωνία των Πρεσπών συμπυκνώνει τον καλά χωνεμένο ελληνικό εθνικισμό απέναντι στην γειτονική μας χώρα και που προσωπικά μου φέρνει στο νου, τις εναπομείνουσες ταμπέλες αντιδραστικής «αντίστασης» που συναντά κανείς στην εθνική οδό, πλησιάζοντας τα σύνορα.

μελέτες αποτυπώνουν μια περίοδο που ακόμα στην Ελλάδα συναντάμε τους λεγόμενους «σκηνίτες» Ρομά, άτομα δηλαδή που μετακινούνται από τόπο σε τόπο λόγω της εργασίας τους, γεγονός που αιτιολογεί εν μέρει την αναφορά σε φυλές, όπως είναι τα «Μπατσόρια» ή τα «Χαντούρια», οι οποίες ωστόσο ποτέ δεν διέμεναν μόνιμα στην περιοχή του Δενδροποτάμου. Ως προς τις συγκαταρκινές μας μελέτες (βλ. ενδεικτικά Τσιτιρίδης 2020, Καρυοφύλλη 2019-2020), βέβαια, η επικρατέστερη υπόθεση εργασίας για την εμφάνιση αναφορών σε φυλές υπαρκτές μεν, αλλά απύσες από τον οικισμό του Δενδροποτάμου, είναι η ενδεχόμενη αξιοποίηση και οικειοποίηση καταγραφών άλλων οικισμών και φυλών Ρομά ανά την Ελλάδα. Αυτή όμως είναι μια αρκετά «εξωτερική» αιτιολόγηση, σχολαστικού τύπου, η οποία ενδεχομένως κυοφορεί ή έστω μερικώς αναπαράγει την αναγνωρίσιμη οριενταλιστική ερμηνευτική, καθώς, όπως πλέον όλες και όλοι ξέρουμε, «Οριενταλισμός δεν είναι ένα απλό πολιτικό αντικείμενο ή πεδίο που αντανακλάται παθητικά από την κουλτούρα, τη διανόηση ή τους θεσμούς [...] είναι η επεξεργασία όχι μόνο μιας βασικής διάκρισης, αλλά και μιας ολόκληρης σειράς από συμφέροντα [...] είναι μάλλον, παρά εκφράζει, μια ορισμένη βούληση ή πρόθεση να κατανοήσει, να ελέγξει, να ενσωματώσει...» (Said 1996α: 23-24). Και μια τέτοια, συνειδητή ή ασυνειδητή, μεθοδολογία είναι, ασφαλώς, πολύ πιο εύκολα εφαρμόσιμη σε πληθυσμούς που, αν δεν αναγνωρίζονται ως αναλώσιμοι, παραμένουν πάντως ταξινομημένοι ως «δευτερεύουσας σημασίας» και άρα ευεπίφοροι σε κάθε αυθαίρετη γενίκευση — «οι άνθρωποι έχουν σκούρα πρόσωπα — και υπάρχουν τόσα πολλά απ' αυτά! Είναι στ' αλήθεια ίδια σάρκα με τη δικιά σου; Έχουνε καν ονόματα;» (Orwell «Marrakech» όπως παρατίθεται στο Said 1996α: 304).

Αναφορικά, λοιπόν, με τις φυλές που όντως —σύμφωνα με τα ευρήματά μου— διαβιούν στην περιοχή του Δενδροποτάμου, επισημαίνω πως η σειρά με την οποία τις παρουσιάζω αποτελεί τρόπον τινά και την ιεραρχική τους θέση στην ταξική και καταγωγική πυραμίδα εντός της κοινότητας. Τα «Καλπαζάνια» λογίζονται ως η υψηλότερη φυλή της περιοχής και έχουν (σύμφωνα με τα ίδια τα άτομα της φυλής) μικρασιατική καταγωγή, γεγονός εξαιρετικά σημαντικό για τους/τις ίδιους/ες, καθώς οι ρίζες αυτές επιβεβαιώνουν την «ελληνικότητά» τους. Πρόκειται για άτομα, τα οποία, παρότι διαβιούν σε οικισμό Ρομά, είναι κατά κύριο λόγο είτε εύπορα είτε τουλάχιστον δεν αντιμετωπίζουν συνθήκες φτώχειας όπως οι πλειοψηφία των Ρομά, έχουν φοιτήσει στο σχολείο, εργάζονται σε πληθώρα επαγγελματικών κλάδων και παραδοσιακά σχετίστηκαν με το εμπόριο υφασμάτων, λευκών ειδών και χαλιών, ενώ παλαιότερα υπήρξαν εξαιρετικοί τεχνίτες σιδήρου. Τα μέλη αυτής της φυλής αν και γνωρίζουν τη

ρομανί γλώσσα και κατά βάση αυτή χρησιμοποιούν όταν μιλούν μεταξύ τους, τηρώντας ταυτόχρονα ορισμένα από τα παραδοσιακά έθιμα των Ρομά, επιθυμούν ωστόσο να διαχωρίζονται από τις υπόλοιπες φυλές τονίζοντας ότι οι ίδιοι είναι ενταγμένοι και «κανονικοί» πολίτες. Επίσης, συνήθως προτιμούν και χρησιμοποιούν για τους ίδιους τον όρο «έλληνες Τσιγγάνοι», χωρίς ωστόσο στην πλειοψηφία τους να αντιδρούν, σπεύδοντας να διορθώσουν, στη χρήση του όρου «Ρομά». Μία ακόμη φυλή, η οποία βρίσκεται εξίσου ψηλά στην ταξική και καταγωγική πυραμίδα, είναι τα «Φιλλμπιτιόρα». Τα «Φιλλμπιτιόρα» (ή και Φιλιππιτζία) έχουν και εκείνα μικρασιατικές ρίζες, εγκαταστάθηκαν σε μόνιμες κατοικίες αρκετά νωρίς και εν γένει μοιράζονται αρκετά κοινά με τα «Καλπαζάνια», σε βαθμό που συχνά δεν αναφέρονται ως μέλη διακριτής φύλης, καθώς ενίοτε λογίζονται και αυτά ως ανήκοντα στα «Καλπαζάνια». Ως προς τον τρόπο που αυτοπροσδιορίζονται, φαίνεται να χρησιμοποιούν εξίσου τον όρο «Τσιγγάνοι» και «Ρομά» και λιγότερο συχνά, σε σχέση με τα «Καλπαζάνια», τον όρο «έλληνες Τσιγγάνοι». Ως προς τα επαγγέλματα που ασκούσαν παραδοσιακά, και αυτοί ασχολήθηκαν τόσο με την τέχνη του γανώματος και το εμπόριο, ενώ ακόμη και σήμερα αρκετοί εξ αυτών είναι γυρολόγοι.

Η τρίτη φυλή της κοινότητας, τα «Φιτιόρα» (στην εξελληνισμένη εκδοχή της ονομασίας «Φιτιρία»), βρίσκεται στη βάση της πυραμίδας τόσο στον Δενδροπόταμο όσο και πανελλαδικά. Τα μέλη της ζουν στην άκρη του οικισμού και είναι τα μόνα που ακόμα και σήμερα μένουν σε παραπήγματα και παράγκες στην περιοχή, δεν συμμετέχουν παρά σε ελάχιστο ποσοστό στην εκπαίδευση, μιλούν μια διακριτά διαφορετική διάλεκτο και είναι σαφώς πιο δυσκολεμένα στις περισσότερες πτυχές της διαβίωσης με κύρια ζητήματα αυτό της στέγασης και της εργασίας. Η διάδραση των άλλων δύο φυλών με τα «Φιτιόρα» είναι περιορισμένη, καθώς τα αποφεύγουν θεωρώντας τα διαφορετικά, παραβατικά ακόμη και βρώμικα. Τα «Φιτιόρα», από τη μεριά τους, γνωρίζουν και έχουν μερικώς εσωτερικεύσει τη συνθήκη αποκλεισμού και ως εκ τούτου δεν διεκδικούν σχέσεις εγγύτητας με τους υπόλοιπους Ρομά του Δενδροποτάμου. Όπως μου είπε ευθύβολα και αυτοσαρκαστικά ένας συνομιλητής μου από τον καταυλισμό «Τσαΐρια» της Θεσσαλονίκης, που ανήκει στην εν λόγω φυλή: *«Εμείς είμαστε οι γύφτοι των γύφτων»*. Τα μέλη αυτής της φυλής, λοιπόν, παραμένουν διπλά γκετοποιημένα, εισπράττοντας καθημερινό πληθωρικό ρατσισμό τόσο από τους μπαλαμούς όσο και από άλλους Ρομά και κινούμενα διαρκώς και επικινδύνως σε μια λεπτή νησίδα εντός και εκτός της κοινότητας —κουβαλώντας μια *sui generis* ταυτότητα ξένου και για τους δύο κόσμους—, η οποία ανακαλεί το τελετουργικό

μεταιχμιακό στάδιο (liminal stage) της επεξεργασίας του Turner (Turner, 1969: 94-130). Ως προς την καταγωγή, τα «Φιτσίρα» είναι η μοναδική φυλή που δεν αγωνιά να αποδείξει την εθνική της ταυτότητα και συχνά στην ερώτηση περί του αν είναι Έλληνες ή προέρχονται από άλλες χώρες απαντούν «είμαστε Ρομά». Υπάρχουν διάφορες και αντιφατικές υποθέσεις προέλευσης, τις οποίες τα ίδια τα «Φιτσίρα» ούτε επιβεβαιώνουν ούτε αρνούνται, αλλά η δεσπόζουσα ερευνητική εκτίμηση είναι πως τα «Φιτσίρια» (φυλή που συναντάται με αυτήν την ονομασία σε όλη σχεδόν τη χώρα) είναι Ρομά από άλλες χώρες των Βαλκανίων που ήρθαν στην Ελλάδα την δεκαετία του '90 και εγκαταστάθηκαν σε προϋφιστάμενους οικισμούς και καταυλισμούς, ενώ οι περισσότεροι άλλοι/άλλες Ρομά τοποθετούν την κοιτίδα της συγκεκριμένης φυλής είτε στην Αλβανία είτε στο Κόσσοβο εξαιτίας της μουσουλμανικής πίστης αρκετών εξ αυτών. Ωστόσο το να θεωρηθούν όλα τα «Φιτσίρα» ανά την Ελλάδα κοινής εθνικής καταγωγής δεν μοιάζει ασφαλής και επιστημονικά τεκμηριωμένη υπόθεση, καθώς ο αριθμός των μουσουλμάνων Ρομά που ανήκουν στα «Φιτσίρια» και όχι στα «Χοραχανέ» (φυλή Ρομά της Θράκης που συμπεριλαμβάνεται στη Μουσουλμανική Μειονότητα) είναι μικρός, ενώ μια άλλη εκδοχή —που συντείνει τη σύγχυση για τη συγκεκριμένη φυλή, αλλά αντανάκλα τη συνθετότητα και την ποικιλομορφία των κοινοτήτων Ρομά— θέλει τα «Φιτσίρα» να προέρχονται από την Αίγυπτο και πιθανότατα βασίζεται στο πιο σκούρο χρώμα του δέρματός τους³². Είναι επίσης σημαντικό να αναφερθεί ότι τα «Φιτσίρα» συχνά-πυκνά αποκαλούνται από τους υπόλοιπους Ρομά «γύφτοι» ή «τσαντιρόγυφτοι», όροι τους οποίους εγώ μπορεί να αποποιούμαι αλλά από τη θέση της ερευνήτριας είμαι υποχρεωμένη —ίσως και για ακριβώς αυτόν τον λόγο— να επισημάνω. Οι ανωτέρω απαξιωτικοί χαρακτηρισμοί —γιατί ως τέτοιοι απευθύνονται στα «Φιτσίρα»— έχουν αποτελέσει λόγο και τρόπο διαχρονικής διάκρισης εντός των ίδιων των κοινοτήτων Ρομά, ιδίως από τους εδραίους³³ και πιο «ενταγμένους» Ρομά, οι οποίοι διαφυλάσσουν για τον εαυτό τους τον χαρακτηρισμό «αυθεντικοί τσιγγάνοι/ρομά» και αποκαλούν «γύφτους» τα μέλη των ομάδων που διαμένουν σε παράγκες και τσαντίρια (κυρίως τα «Φιτσίρα») ή που

³² Πατέρας της εν λόγω θεωρίας καταγωγής είναι ο Κ. Μπίρης. Στην μελέτη του διαχωρίζει τους Τσιγγάνους από τους Γύφτους, υποστηρίζοντας πως οι δεύτεροι, «οι μελαμψοί κάτοικοι της Ευρώπης είναι αυτόχθονες κάτοικοι της Αιγύπτου» και δεν σχετίζονται καταγωγικά με τους πρώτους που προέρχονται από την Ινδία. (1942: 43). Με δεδομένο ότι αρκετές φορές τα Φιτσίρια αυτοπροδιορίζονται αλλά και ετεροπροσδιορίζονται από άλλους Ρομά και μπαλαμούς ως «γύφτοι», τους αποδίδεται η προαναφερθείσα μη τεκμηριωμένη καταγωγή.

³³ «Εδραίοι» Ρομά ονομάζονται εκείνοι/ες που έχουν σταθερή έδρα/διαμονή εν αντιθέσει με τους περιπλανώμενους πληθυσμούς, που σχεδόν έχουν εκλείψει στις μέρες μας.

είναι σκραπατζήδες και παλιατζήδες, που κλέβουν ή καπνίζουν χασίς κ.λπ. Παρότι ο όρος «Φιτσίρι» είναι ρατσιστικός και προσβλητικός εντός των κοινοτήτων Ρομά — πολλές φορές χρησιμοποιείται κατ' αντιστοιχία με τον όρο «γύφτος» και «γυφτιά» της ελληνικής γλώσσας, φέροντας τις ίδιες αρνητικές συνδηλώσεις—, φαίνεται πως τα ίδια μέλη της φυλής δεν προσπαθούν ιδιαίτερα να τον αντιπαλέψουν και να τον ακυρώσουν ούτε προτείνουν κάποια εναλλακτική ονομασία. Τόσο στον Δενδροπόταμο όσο και σε άλλες κοινότητες Ρομά απαντά και ένας ακόμα ενδιαφέρον όρος υποτίμησης αντίστροφης φοράς —επιβεβαιώνοντας την ένταση σε όλο το μήκος της πυραμίδας, από τη βάση ως την κορυφή—, τον οποίο με τη σειρά τους χρησιμοποιούν τα «Φιτσίρα» ενάντια στις «υψηλότερες» φυλές. Είναι ο όρος «Αρλίόρα» ή «Αλίόρα» ή «Αρλία», ο οποίος λανθασμένα έχει καταγραφεί αρκετές φορές σε έρευνες ως ονομασία μίας εκ των φυλών του Δενδροποτάμου, ενώ στην πραγματικότητα είναι ο τρόπος που τα «Φιτσίρα» αποκαλούν απαξιωτικά τόσο τα «Καλαζάνια» όσο και τα «Φιλλμπιτσίορα», κοροϊδεύοντας το μοντέρνο ντύσιμο και κυρίως τον μιμητισμό του τρόπου ζωής των μπαλαμών.

Στον Δενδροπόταμο συναντάμε ένα ακόμη ενδιαφέρον και όχι τόσο συχνό φαινόμενο όσον αφορά τις φυλές και την ταξική διαστρωμάτωσή τους, καθώς απουσιάζουν εντελώς οι «μεσαίες» φυλές της κοινωνικής πυραμίδας και στον οικισμό διαμένουν αποκλειστικά φυλές που ανήκουν είτε στην κορυφή είτε στη βάση της. Ως «μεσαίες» λογίζονται οι φυλές Ρομά (π.χ. «Χαντούρια», «Μπατσόρια»), οι οποίες μπορεί να μην είναι πλήρως «ενταγμένες», αλλά βρίσκονται σε μια παρατεταμένη μεταιχμιακή κατάσταση τόσο κοινωνικά όσο οικιστικά και επαγγελματικά. Τα μέλη των εν λόγω φυλών λειτουργούν πιο παραδοσιακά όσον αφορά την τήρηση των εθίμων, την κοινοτική οργάνωση βάσει συγγενικών δικτύων και τα επαγγέλματα που ασκούν (παλιοσίδερα, πλανόδιες μαναβικές), παράλληλα όμως δεν ζουν εντελώς αποκομμένα από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Και αυτές οι φυλές ωστόσο επιλέγουν σταθερά να διαχωρίζονται από τα «Φιτσίρα», ενώ ως προς τον αυτοπροσδιορισμό τους χρησιμοποιούν μεν κυρίως τον όρο «Ρομά», προσθέτουν δε συχνά και το διευκρινιστικό «Ελληνες» (σ.σ.: «έλληνες Ρομά»). Παρότι γλωσσικά υπάρχουν διαφοροποιήσεις και υπο-διάλεκτοι, ανάλογα τόσο με την φυλή όσο και με τον τόπο κατοικίας και τα τοπικά ιδιώματα, οι ομιλητές και ομιλήτριες όλων εν γένει των διαλέκτων της ρομανί γλώσσας στην Ελλάδα μπορούν να γίνουν απολύτως κατανοητοί μεταξύ τους και οι προαναφερθείσες διάλεκτοι λειτουργούν κυρίως αναγνωριστικά. Σε μία συνειδητή γενίκευση, όσον αφορά το γλωσσικό περιβάλλον, οι Ρομά στην

πλειοψηφία τους είναι τυπικά δίγλωσσοι, μιλώντας αφενός τη ρομανί, η οποία αποτελεί την πρώτη γλώσσα που λογίζεται ως μητρική, και μαθαίνοντας εν συνεχεία την ελληνική. Για το γλωσσικό καθεστώς στην πράξη μού φαίνεται χρήσιμος ο όρος της «ημιγλωσσίας», δηλαδή της μερικής γνώσης και στις δύο γλώσσες, μορφή διγλωσσίας που συναντάται κυρίως σε παιδιά περιθωριακών πληθυσμών (Αθανασίου, Γκότοβος, 2002). Η μείζονα διαφορά, βέβαια, σε σχέση με άλλους πληθυσμούς στους οποίους επίσης συναντάμε το προαναφερθέν καθεστώς ημιγλωσσίας, είναι ότι σε μεγάλο μέρος του ρομά πληθυσμού το φαινόμενο συχνά δεν υποχωρεί ή θεραπεύεται, καθώς η περιθωριοποίηση, η ελλιπής σχολική φοίτηση και ο κοινωνικός αποκλεισμός το ανατροφοδοτούν και το εδραιώνουν. Τα παραπάνω δεδομένα είναι ασφαλώς άρρηκτα συνδεδεμένα με το βιοτικό επίπεδο και κυρίως με τις στεγαστικές συνθήκες που υφίστανται είτε σε ολόκληρη την κοινότητα (σε περιπτώσεις που αυτές είναι κοινές για όλο τον πληθυσμό της) είτε σε συγκεκριμένες περιθωριοποιημένες ομάδες εντός του ίδιου οικισμού — π.χ. σε περιπτώσεις σαν του Δενδροποτάμου, όπου υφίσταται μια μεικτή στεγαστική συνθήκη, αποτελούμενη κυρίως από κατοικίες με τις βασικές παροχές (ρεύμα, νερό, αποχέτευση) αλλά και από ορισμένες παράγκες και παραπήγματα. Η περαιτέρω εξήγηση είναι ίσως αυταπόδεικτη, καθώς σχετίζεται με τις άμεσες δυνατότητες, τις ευκαιρίες και τις προσβάσεις των ατόμων στις ανάγκες και τις φροντίδες της καθημερινότητας (προσωπική υγιεινή, φως, θέρμανση κ.λπ.), πριν τεθούν ευρύτερες ή πιο μακροπρόθεσμες αξιώσεις (π.χ. εκπαίδευση, επαγγελματική κατάρτιση κ.ά). Τέλος, μια ακόμη ενδιαφέρουσα εξαίρεση στο ευρύτερο περιγραφόμενο γλωσσικό καθεστώς αποτελούν οι εξής δύο περιπτώσεις: Η φυλή των χαλκιδαίων Ρομά και οι ομάδες Ρομά που αποκαλούνται από τους υπόλοιπους ως «μπαλαμανέ Ρομά» —το οποίο θα μπορούσε να μεταφραστεί ως «μπαλαμότροποι Ρομά»— που διαμένουν κυρίως στην ευρύτερη περιοχή της Βοιωτίας, αλλά και σε άλλα σημεία της Ελλάδας, και αμφότεροι μιλούν μόνο την ελληνική γλώσσα ως μητρική χωρίς επαρκή ή και καθόλου κατανόηση της ρομανί γλώσσας. Καμία από τις δύο αυτές φυλές ωστόσο δεν κατοικεί στον οικισμό του Δενδροποτάμου, οπότε δεν είχα άμεση ερευνητική τριβή μαζί τους.

2.3. Η ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ: ΔΟΜΕΣ, ΙΕΡΑΡΧΙΕΣ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ

2.3.1. Η «ΕΝΤΑΓΜΕΝΗ» ΕΜΦΥΛΗ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΣ

Όπως είδαμε παραπάνω, για την κατανόηση της κοινοτικής πραγματικότητας των Ρομά του Δενδροποτάμου —του τρόπου οργάνωσης και (αυτό)ρύθμισης της κοινότητας και των ιεραρχιών εντός της— είναι σημαντική —πρωτίστως για τα ίδια τα Ρομά υποκείμενα— η φυλετική παράμετρος, η οποία έως έναν βαθμό επικαθορίζει και την ταξική διάσταση. Εξίσου θεμελιώδες και καθοριστικό ωστόσο αναδεικνύεται και το πατριαρχικό μοντέλο της ανδρικής κυριαρχίας επί των γυναικείων σωμάτων πέρα από τα στενά όρια της πυρηνικής οικογένειας — ιδωμένο ως ένα είδος παλίμψηστου πρακτικών, συμβολικών πράξεων και ιδεολογιών, αφορά μια σαφώς πιο περίπλοκη συνθήκη ανδρικής κυριαρχίας (Tsibiridou 2022: 2-3), σχετική με πληθώρα κοινωνικών, πολιτισμικών, βιολογικών και γενεαλογικών αφορμών που νομιμοποιούν την εγκαθίδρυση και τη διαιώνισή της. Όσο πιο «προχωρημένος»³⁴ είναι ο εκάστοτε οικισμός, οι κοινοτικές αυτές ιεραρχίες μοιάζουν —σε ένα πρώτο, πιο επιδερμικό, επίπεδο— αμβλυμμένες και λιγότερο επιβλητικές. Ωστόσο, αρκεί λίγος χρόνος για να γίνει κατανοητό ότι το μοντέλο αυτό παραμένει ισχυρό και δεν έχει διαρραγεί στη βάση του, ιδίως όσον αφορά την απόφαση/παρέμβαση σε καθοριστικά γεγονότα και συμβάντα της ζωής ενός ατόμου όπως είναι ο γάμος και η δημιουργία οικογένειας ή το δικαίωμα στην επιλογή του τόπου και τρόπου διαβίωσης.

Ως προς τη θέση και υπόσταση των γυναικών, πρόκειται για μια περίπτωση πολλαπλών καταπιέσεων και μια συνθήκη διπλά υπεξούσιων σωμάτων τόσο λόγω φυλής όσο και λόγω φύλου. Ακόμα και σήμερα συναντάμε τόσο το φαινόμενο των πρώιμων γάμων —γάμων δηλαδή στην προεφηβική και εφηβική ηλικία— όσο και της επακόλουθης αυτών τεκνοποιίας στις αντίστοιχες ηλικίες. Επιπλέον, ένα μεγάλο μέρος των γάμων αυτών πραγματοποιείται κατόπιν προξενιού με τη σύμφωνη γνώμη των γονέων, κυρίως εκείνων της νύφης, και αποτελεί προϋπόθεση για την πραγματοποίηση ενός γάμου αποδεκτού από την κοινότητα. Η «φυσική» συνέχεια των παραπάνω φαινομένων είναι, δυστυχώς, είτε η εξαρχής αποχή από την εκπαιδευτική διαδικασία είτε η πρόωρη εγκατάλειψή της, με αποτέλεσμα ένας αρκετά μεγάλος πληθυσμός γυναικών Ρομά να παραμένει ακόμα και στις μέρες μας είτε πλήρως αναλφάβητος είτε ελλιπώς αλφαβητισμένος. Η ηλικία και η συνεπαγόμενη αυτής εμπειρία και γνώση

³⁴ Όρος που χρησιμοποιούν αρκετοί Ρομά εντός και εκτός Δενδροποτάμου, για να χαρακτηρίσουν τον εν λόγω οικισμό.

απομένουν, έτσι, ως οι μόνες «διέξοδοι» ή διαδρομές άντλησης κύρους —σχεδόν αμιγώς εντός της κοινότητας— για τα συγκεκριμένα έμφυλα υποκείμενα. Πρακτικά, λοιπόν, οι Ρομνές βρίσκονται, στη συντριπτική πλειοψηφία τους, εγκλωβισμένες σε ένα πολύ συγκεκριμένο σενάριο ζωής, από το οποίο, ακόμη και αν το επιθυμήσουν, είναι πολύ δύσκολο να «εξαιρεθούν» ή «να δραπετεύσουν εκ των υστέρων» εξαιτίας της έλλειψης βασικών δεξιοτήτων (αλφαριθμητισμού, κοινωνικής εμπειρίας), η οποία τις αποκλείει από τις περισσότερες μορφές εργασίας και διεκδίκησης της αυτονομία τους — τόσο ως γυναίκες όσο και ως πολίτες.

Χρήσιμη ως προς την υπόσταση και την καταπίεση των γυναικών Ρομά εντός της κοινότητάς τους και εντός της ανδρικής ηγεμονίας, είναι η συμβολή της Angéla Kóczé και ο ενδιαφέρων προβληματισμός για τη λευκή φεμινιστική ματιά και τον τρόπο που αναγνωρίζει και κατανοεί φαινόμενα, τα οποία καταγράφει ως «ζητήματα των γυναικών Ρομά». Δίνοντας έμφαση στο φαινόμενο των προώρων γάμων, διερευνά τα λεπτά και συχνά δυσδιάκριτα όρια μεταξύ καταδίκης μιας πρακτικής ή καταδίκης ενός ολόκληρου (άλλου) πολιτισμού και άρα της μεθοδευμένης συγκρότησης προϋποθέσεων για κάθε «υποχρεωτική» λευκή παρέμβαση (Kóczé 2009: 135-158). Κατά την κρίση μου, παρά την εύστοχη κριτική της ως προς την ευκολία ή την τεχνολογία εμφάνισης εξ ουρανού δυτικών σωτήρων που παρεμβαίνουν και εκπολιτίζουν —κριτική που άλλωστε βρίσκεται στον πυρήνα της παρούσας εργασίας—, στο σχετικιστικό της επιχείρημα και στην απόπειρα αποδυνάμωσης μιας τέτοιας σκοπιάς και προοπτικής ελλοχεύει τελικά ο κίνδυνος της αποσιώπησης. Αντί δηλαδή να αποπολιτισμικοποιηθούν κακοποιητικά περιστατικά, όπως είναι οι πρόωροι γάμοι, και να εξεταστούν μεθοδικά αλλά κριτικά εντός ενός πλαισίου κατανόησης της μακράς περιθωριοποίησης των Ρομά —ιδανικά να αποδομηθούν ως πρακτική μέχρι την εξάλειψή τους— κινδυνεύουν να εξωτικοποιηθούν —έστω εν μέρει— και να «διαφυλαχθούν» ως δήθεν πολιτισμική πρακτική μιας ολόκληρης φυλής και όχι ως άμεση απειλή για τη θέση, την υπόσταση και την υγεία των ρομά γυναικών. Σε αυτό το σημείο, λοιπόν, συντάσσομαι με τη θέση της Schepers-Hughes που υποστηρίζει ότι η ανθρωπολογία, αν επιδιώκει να διαδραματίσει οποιοδήποτε ρόλο στον κριτικό αναστοχασμό, αναγκαστικά εμπλέκεται και λαμβάνει θέση (Schepers-Hughes 1995: 420). Στις περιπτώσεις των ανήλικων γάμων και ιδίως της ανήλικης τεκνοποίησης, δικαιούται κανείς να προσπελάσει τις κατηγορίες της «διάκρισης» και να μιλήσει ανοιχτά για απτή άσκηση βίας, ακόμα ή ίσως ιδίως στην περίπτωση όπου το θύμα συναινεί και όταν θύτης και θύμα δυνητικά ταυτίζονται σε ένα πλέγμα παραδοσιακών

και συμβολικών πρακτικών. Βρισκόμαστε εδώ σε μία ούτως ή άλλως δυσπρόσιτη ερευνητική περιοχή — όχι πλέον στη μεμβράνη του δέρματος αλλά πέραν αυτής· σε μια ανθρωπολογία της βίας «απαλλαγμένη από το νομικής προέλευσης *προβάδισμα της σωματικής βλάβης*, όπου το σώμα δεν θεωρείται μόνο ως αντικείμενο ή αποδέκτης της βίας αλλά ως ένα είδος προσωπικού αρχείου [...] όπου η βία [...] χαράσσεται μεταβάλλεται και αντανακλάται σε διαφορετικές επιλογές και σε διαφορετικές περιόδους» (Λούντζης 2008: 213) της ζωής κάθε ατόμου. Οι εννοιολογικές διακρίσεις του συμβολικού και του πραγματικού, η παραμετροποίηση της συγχρονικότητας του τραύματος και της απώθησής του, βοηθούν μερικώς να εξηγήσουμε κάποια δεδομένα παρατήρησης, αλλά δεν δίνουν απαντήσεις για όσα ματαιώθηκαν — για δυνατότητες που ασφυκτιούν και κάποτε εξαφανίζονται υπό την κρατούσα τάξη των πραγμάτων.

Είναι ενδιαφέρον ότι και σε περιπτώσεις όπως αυτή του Δενδροποτάμου, που αναγνωρίζεται ως κατεξοχήν περίπτωση «ενταγμένων Ρομά»,³⁵ δεν μπορεί να γίνει λόγος για χειραφετημένες και ανεξάρτητες γυναίκες που μοιράζονται μια κοινή μοίρα, κοινές ευκαιρίες και ελευθερία με τα αρσενικά μέλη της κοινότητας. Ακόμα και σε αυτές τις μορφές κοινοτικής οργάνωσης, οι περισσότερες γυναίκες δεν θα εργαστούν ποτέ και θα γίνουν από νωρίς πολύτεκνες μητέρες, περνώντας το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους εντός της οικείας τους, φροντίζοντας το νοικοκυριό, τα παιδιά και τους ηλικιωμένους, με εξαιρετικά περιορισμένη κοινωνική ζωή εκτός αυτού του πλαισίου. Αυτή η στενή διαδρομή και οι πάγιοι συσχετισμοί της συντηρούν αδιαπραγμάτευτη την αντίληψη ότι οι Ρομνές γυναίκες οφείλουν να λογοδοτούν ή/και «ανήκουν» στον πατέρα και αργότερα στον σύζυγό τους, από τους οποίους είναι οικονομικά και κοινωνικά εξαρτημένες, και αναπαράγουν γενιές αποδυναμωμένων γυναικών που στερούνται βασικών δικαιωμάτων. Υπάρχουν, φυσικά, και εξαιρέσεις ρομά γυναικών, οι οποίες διεκδίκησαν διαφορετικά σενάρια ζωής και τη δυνατότητα επιλογών για μια ισότιμη θέση εντός και εκτός κοινότητας. Οι περιπτώσεις αυτές, ωστόσο, μάλλον

³⁵ Η χρήση του όρου ενταγμένος/η «ανήκει» στη γλώσσα των προγραμμάτων και των ανθρωπιστικών και κοινωνικών υπηρεσιών, απορρέοντας από την ευρέως διαδεδομένη έννοια της «κοινωνικής ένταξης», η οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις κοινότητες Ρομά και τις παρεμβάσεις σε αυτές. Παρόλα αυτά, ο όρος χρησιμοποιείται πλέον ευρέως και από τις/τους Ρομά είτε για να αυτοπροσδιοριστούν και να διαχωρίσουν την θέση τους από κοινότητες και ομάδες που οι συνθήκες διαβίωσης είναι πολύ χειρότερες και βρίσκονται ολοκληρωτικά εκτός κοινωνικού συνόλου. Σε μια ακόμη ενδιαφέρουσα αντιστροφή, ο ίδιος όρος, «ενταγμένοι Ρομά», χρησιμοποιείται —σαν να είναι δίκωπος— από περιθωριοποιημένα υποκείμενα εντός της κοινότητας, τα οποία τον επικαλούνται με ειρωνική χροιά για να περιγράψουν Ρομά άτομα που βρίσκονται ψηλότερα στην ταξική πυραμίδα, ζουν σε γειτονιές μαζί με μπαλαμούς, έχουν κάνει περιουσίες κ.λπ. (π.χ. ο όρος χρησιμοποιείται κατά κόρον από μέλη υποβαθμισμένων κοινοτήτων Ρομά για να προσδιορίσει τους Ρομά του Δενδροποτάμου και της Αγίας Βαρβάρας).

επιβεβαιώνουν τον κανόνα, αν αναλογιστούμε τον ελάχιστο αριθμό ρομά γυναικών στην Ελλάδα, οι οποίες ενδεχομένως να αποτελούν παράδειγμα άξιο θαυμασμού ή έστω να αναγνωρίζονται ως ισότιμες στον κόσμο των μπαλαμών. Ακόμη όμως και όταν μια Ρομνί καταφέρει να πραγματοποιήσει αυτό το «άλμα ανατοποθέτησης», βρίσκεται αντιμέτωπη με μία ακόμη αιχμηρή ενδοκοινοτική αντίφαση. Συγκεκριμένα, εντός των κοινοτήτων Ρομά οι ελάχιστες αυτές γυναίκες που διεκδίκησαν και πέτυχαν όρους πραγματικού κοινωνικού και βιοτικού αυτοπροσδιορισμού —εδώ ίσως να ταιριάζει στην πιο κυριολεκτική μορφή του το ουσιαστικό «ανεξαρτησία»— δεν χαίρουν ιδιαίτερης εκτίμησης και αποδοχής από μεγάλο μέρος της κοινότητας, το οποίο προσλαμβάνει τις επιλογές ζωής των γυναικών αυτών ως απόρριψη και απαξίωση των δικών τους. Το γεγονός αυτό —και ο πληθυντικός απωθημένος φόβος αλλαγής υποδείγματος και αποδιοργάνωσης— οδηγεί συχνά τις γυναίκες αυτές σε ένα σταυροδρόμι, όπου είτε πρέπει να θυσιάσουν κάτι απ' ό,τι διεκδίκησαν για να αποκτήσουν ξανά μια θέση στην κοινότητά τους είτε να αποκοπούν.

Η ένταση των ανωτέρω φαινομένων και οι οριζόντιες συνέπειές τους —ιδίως για τα θηλυκά μέλη μιας κοινότητας Ρομά— είναι ωστόσο άρρηκτα συνδεδεμένες με τον βαθμό περιθωριοποίησης και τις συνθήκες διαβίωσης και κοινωνικοποίησης της κοινότητας εν γένει και κάθε μέλους της επί προσωπικού. Όλα όσα συμβαίνουν εντός κοινότητας συμβαίνουν βέβαια και εντός Ιστορίας, εντός του ίδιου ρευστού πρωτογενούς υλικού που καθιστά —εκ των υστέρων— κάθε συναίνεση και κάθε αντίδραση αναπόδραστες, λανθάνοντα μέρη του ίδιου συνεχούς. Η κανονιστική και διαχρονική τυπολογία δομικής διάκρισης εις βάρος των κοινοτήτων Ρομά έχει αργά αλλά μεθοδικά υφάνει συγκεκριμένα ιδιόλεκτα μειονεξίας και απόσυρσης, απρόβλεπτα μοντέλα —ή έστω ανεξήγητα για εμάς— εναλλαγής αμυντικής και επιθετικής συμπεριφοράς. Όσο βαθαινούν και εσωτερικεύονται, λειτουργούν διαβρωτικά για την ατομική συνείδηση και διασπορικά στις καθημερινές πρακτικές της κοινότητας —υπεισέρχονται στα πιο κρυφά και στα πιο προφανή σημεία. Γίνονται φοβίες, καταμερισμός εργασίας, κοινωνική τελετουργία, μιμητισμός, έμφυλη αντίληψη, αντιφατικές οργανωτικές δομές, εθισμοί που διασφαλίζουν τη «μακροζωία» τους αλλάζοντας όνομα ή/και τοπικούς συσχετισμούς. Γιατί κάθε φορά που θέλησα να επισημάνω ένα νήμα, το οποίο να διατρέχει τη γενεαλογία διακρίσεων εις βάρος (άρα από το κράτος και τους μπαλαμούς προς τις/τους Ρομά) αλλά και εντός των κοινοτήτων Ρομά (άρα από μέλη της κοινότητας προς άλλα μέλη ή/και φαινόμενα αυτοϋπονόμευσης) —εκείνη τη δυσδιάκριτη βία υπό τη μορφή συστημικής

επισφάλειας και παγιωμένης δυσπιστίας— κατέληγα, ξανά και ξανά, στην παντοδυναμία της λόγω ακριβώς μη εντοπισμού, σε ό,τι (δεν) συμβαίνει σε συνθήκες μόνιμης διακινδύνευσης και αποκλεισμού. Οι διακρίσεις για την κοινότητα των Ρομά είναι ο αυτόματος κανόνας και όχι η εξαίρεση — ελλείπει δε κάποιου πειστικού αντίθετου παραδείγματος ή έστω μίας μακρινής, χρονικά ή τοπικά, αντίρροπης αφήγησης, έχει αποκρυσταλλωθεί ως κάποιου είδους φυσική συνθήκη τόσο στον κόσμο των μπαλαμών όσο και στον εξαιρούμενο κόσμο.

2.3.2. Η ΚΟΥΡΣΑ ΤΗΣ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗΣ

Ένα ακόμη σημαίνον φαινόμενο στις περισσότερες κοινότητες Ρομά είναι αυτό της ύπαρξης του (πολύ σπάνια έως ποτέ «της») εκπροσώπου μιας κοινότητας, ο οποίος λειτουργεί τόσο ως ρυθμιστής εντός, για οποιοδήποτε ζήτημα προκύψει μεταξύ οικείων, όσο και ως διαμεσολαβητής εκτός, επιχειρώντας να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ της εκάστοτε κοινότητας Ρομά και της υπόλοιπης κοινωνίας, των υπηρεσιών και των φορέων της. Το πρόσωπο αυτό σχεδόν πάντα αυτοπροσδιορίζεται αλλά και αποκαλείται από τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητάς του ως «Πρόεδρος», ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή μη τοπικού συλλόγου, σωματείου, συλλογικότητας ή κάποιας άλλης εκδοχής αυτών — άρα και της νομικής υπόστασης της θέσης του προέδρου ενός διοικητικού συμβουλίου, όπως ορίζει ο ελληνικός αστικός κώδικας. Το παραπάνω δεδομένο έχει ως αποτέλεσμα την ύπαρξη εκατοντάδων, μπορεί και χιλιάδων, ρομά προέδρων ανά την Ελλάδα, μιας και πρόκειται για τίτλο που, εάν κανείς λάβει, μπορεί να τον «συντηρήσει» ως status εφ' όρου ζωής ανεξάρτητα από το εάν ο εν ενεργεία πρόεδρος ενός τοπικού συλλόγου ή ενός οικισμού είναι άλλος. Είθισται ο εν δυνάμει πρόεδρος, για να μπορέσει να λάβει τυπικά ή άτυπα αυτό το αξίωμα, να διαθέτει ήδη πρόδηλο κύρος ή δύναμη εντός της κοινότητας. Τα αναγκαία εφόδια «υποψηφιότητας» του προσδίδονται είτε επειδή προέρχεται από «υψηλότερη» φυλή είτε επειδή η ιστορία ή/και η μακρόχρονη παρουσία της οικογένειάς του σε έναν οικισμό «νομιμοποιεί» την εν λόγω επιλογή είτε και επειδή η προσωπική οικονομική του κατάσταση ή/και ενδεχομένως ο μεγάλος αριθμός της οικογένειας/φάρας³⁶ του προεξοφλούν μια αναντίρρητη θέση προνομίου και ισχύος εντός της κοινότητας. Όταν σε έναν εκπρόσωπο συνδυάζονται χαρακτηριστικά από περισσότερες «αντικειμενικές» πηγές άντλησης κύρους, ισχυροποιείται σημαντικά η επίδραση του εντός μιας κοινότητας σε

³⁶ Η λέξη φάρα χρησιμοποιείται εδώ με την έννοια της διευρυμένης οικογένειας, του πλήρους σογιού.

ένα σχήμα που μοιάζει να σχολιάζει με ενδιαφέροντα περιοριστικό τρόπο τη γνωστή ανάλυση της βεμπεριανής «χαρισματικής αυθεντίας [...] που γνωρίζει μόνο εσωτερική αποφασιστικότητα και εσωτερική αυτοσυγκράτηση» (Weber, 1970: 246). Είναι, ίσως, και αυτό ένα ακόμη δείγμα επιβίωσης και αντίστασης προγενέστερων δομικών σχημάτων ιεραρχίας στους κόλπους μιας κοινότητας, που με όλες τις διαφορές και τις παραλλαγές στο εσωτερικό της μοιάζει να ταλαντεύεται και να διαπραγματεύεται διαρκώς την ετερότητα και την ταυτότητα εντός του ίδιου *διυποκειμενικού παραδείγματος* (Fabian, 2002) η οποία στον αγώνα *αυτονομιμοποίησης* (Greenhouse, 1996: 7) δονείται ταυτόχρονα από δύο διαφορετικούς ρυθμούς χρονικότητας και κανονιστικότητας — τον ενδοκοινοτικό και των μπαλαμών τριγύρω τους.

Στην περίπτωση του Δενδροποτάμου συναντάμε ένα ακόμα ιδιαίτερο φαινόμενο που διαφοροποιεί τον οικισμό από άλλες κοινότητες. Συγκεκριμένα, δεν υπάρχει εδώ και πολλά χρόνια ένας ενιαίος τοπικός σύλλογος ή σωματείο στον Δενδροπόταμο και κατ' επέκταση δεν υπάρχει ένας πρόεδρος ή έστω εκπρόσωπος του οικισμού προς τα έξω. Οι αιτίες για αυτή την ιδιαίτερη συνθήκη είναι αρκετές και σχετίζονται άμεσα με τα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας διπλωματικής εργασίας, δηλαδή την μακρόχρονη παρουσία των ΜΚΟ και την πληθώρα προγραμμάτων και δράσεων που έχουν υλοποιηθεί στην περιοχή τις τελευταίες δεκαετίες. Πριν όμως εστιάσουμε στα επόμενα κεφάλια στον εξωγενή παράγοντα της παρουσίας των ΜΚΟ και της επενέργειας του τρόπου παρέμβασής τους στον Δενδροπόταμο, είναι απαραίτητο να κάνουμε και ορισμένες «ενδοκοινοτικές» υποθέσεις για την ανυπαρξία συλλογικότητας που να εκφράζει το πλήρες σώμα των ρομά κατοίκων της συγκεκριμένης κοινότητάς, Συγκεκριμένα, η συνύπαρξη στον Δενδροπόταμο δύο «υψηλών» φυλών και αρκετών οικογενειών με κύρος ή δύναμη έχει πιθανότατα λειτουργήσει ανασταλτικά —ενδεχομένως υπό τον φόβο μιας αμφίροπης αναμέτρησης— στην ανάδειξη μιας ηγεμονικής και ρυθμιστικής φυσιογνωμίας, πόσο μάλλον στην εδραίωση σταθερής και ενιαίας «αρχής», η οποία θα εκπροσωπεί την κοινότητα προς τα έξω. Μια ακόμη σημαντική και πιθανότατα επιδραστική ιδιαιτερότητα, η οποία πρακτικά διχοτομεί τον οικισμό, είναι η συνύπαρξη στο εσωτερικό του νομοταγών και εγκληματικών οικογενειών. Στο σημείο, αυτό, πρέπει να γίνει ένας κρίσιμος διαχωρισμός μεταξύ παραβατικότητας και εγκληματικότητας, ιδιοτήτων που αμφότερες προσάπτονται κατακλυσμιαία από τα ΜΜΕ αλλά και από τις κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις σε όλους τους Ρομά και οι οποίες διαφέρουν εννοιολογικά τόσο στις αφετηρίες όσο και στις πρακτικές τους. Η σχέση των Ρομά με

την παραβατικότητα, δηλαδή με τις χαμηλής κλίμακας έκνομες ενέργειες, όπως είναι για παράδειγμα η ρευματοκλοπή, οι μικροκλοπές και η παράνομη συλλογή οικοδομικών υλικών και σιδηρικών με σκοπό τη μεταπώληση ή την ανακύκλωσή τους, εκκινεί από την ανάγκη και την καθημερινή αγωνία εξασφάλισης έστω των απολύτως απαραίτητων αγαθών για την επιβίωση μιας οικογένειας, και, όντως, είναι σε έναν βαθμό διαδεδομένη ή —υπό μια άλλη θεώρηση— από τα πράγματα επιβεβλημένη. Οι επικίνδυνες και συχνά αόρητες συνθήκες διαβίωσης, ο εκτεταμένος αναλφαβητισμός, ο συστημικός και συστηματικός κοινωνικός αποκλεισμός, η —ενίοτε ακραία— περιθωριοποίηση και ο απροκάλυπτος ρατσισμός που βιώνουν τα μέλη της πληθυσμιακής αυτής ομάδας καθιστούν για αρκετούς/ές την επιλογή της παραβατικότητας μικρής κλίμακας ως μονόδρομο επιβίωσης.

Ως προς τη μαζική και αβασάνιστη αναπαράσταση —από τα ΜΜΕ μέχρι τις καθημερινές κουβέντες στα ψηφιακά και στα πραγματικά καφενεία— της δήθεν οργανικής ή αυτόματης σχέσης των Ρομά με την εγκληματικότητα θα πρέπει εξαρχής να αναφέρω ότι, κατά την κρίση μου, πρόκειται για μία μεροληπτική, μεθοδική, βολική και ως εκ τούτου διόλου αθώα ή τυχαία «κατασκευή» — εν κατακλείδι για μια χαρακτηριστική περίπτωση ρατσιστικού λόγου. Ωστόσο, όσο και αν εργαστούμε για να αποσταθεροποιήσουμε τα εύπεπτα στερεότυπα και όσο αμερόληπτα και αν προσεγγίσουμε την εγκληματικότητα χωρίς εθνικά, πολιτισμικά ή άλλα ταυτοτικά συγκείμενα, θα ήταν εσφαλμένο να μην την εξετάσουμε συνδυαστικά με τις γκετοποιημένες ομάδες που παραμένουν στο περιθώριο — σε κάθε κοινωνία, σε κάθε οικισμό, άρα και σε εκείνους των Ρομά. Ως εκ τούτου, δεν θα υποστηρίξω ότι σε ολόκληρη την περιοχή του Δενδροποτάμου δεν υφίστανται συμμορίες, οι οποίες ενδεχομένως «πωλούν» προστασία, διακινούν ναρκωτικές ουσίες και όπλα ή ό,τι άλλο, ούτε, ασφαλώς, θα προσπαθήσω να δικαιολογήσω τις πρακτικές αυτές. Παρόλα αυτά, έχοντας βρεθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα και με διαφορετικές ιδιότητες στην περιοχή, έμαθα σταδιακά να αναγνωρίζω τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενός γκέτο και πώς μια τέτοια συνθήκη διαβίωσης όχι απλώς ευνοεί αλλά συχνά ωθεί τα μέλη της σε εγκληματικές ενέργειες. Με ποιους τρόπους δηλαδή η διαχρονική περιθωριοποίηση, η μεροληπτική και μισαλλόδοξη μεταχείριση από τις αρχές και το κράτος εν γένει, η διάχυτη αίσθηση πολίτη δεύτερης κατηγορίας, η αυθαίρετη στέρηση θεμελιωδών δικαιωμάτων ή βασικών υπηρεσιών (όπως μια απλή εγγραφή στα δημοτολόγια που σταθερά παρεμποδίζεται για μέλη κάποιων οικισμών Ρομά — όχι του Δενδροποτάμου) και ο θυμός που συνοδεύει όλα τα ανωτέρω επενεργούν υπόγεια, συνολικά διαβρωτικά,

αλλά και εξατομικευμένα τραυματικά στα υποκείμενα της κοινότητας. Είναι μάλλον αναμενόμενο ότι ορισμένα άτομα ή και κάποιες ομάδες ανθρώπων γαλουχούνται, προσαρμόζονται και εν τέλει ενεργούν με κινητήριο δύναμη όχι την κατάρριψη των στερεοτύπων κοινωνικού αποκλεισμού, αλλά ακριβώς τη δόμηση ενός προφίλ στηριγμένου σε αυτά. Με πιο απλά λόγια, ελλείπει απτών εναλλακτικών ή/και βούλησης για ανατροπή όλων των συσχετισμών σε μία ζωή και μόνο, οι «πολλαπλές ταμπέλες του περιθωρίου» είθισται να προσεγγίζονται και ως εργαλείο άμεσου και εύκολου πλουτισμού· κάποιοι απ' όσους ούτως ή άλλως τις φέρουν στην πλάτη λόγω της τσιγγάνικης καταγωγής τους είναι προφανές ότι θα τις «αξιοποιήσουν» και θα τις επιβεβαιώσουν μέσω της τέλεσης σοβαρότερων αδικημάτων, επιτελώντας την ταμπέλα που τους φορέθηκε. Το γεγονός ότι πρόκειται περί ορισμένων μόνο ατόμων ή/και ομάδων (ίσως όχι και τόσο αγνώστων στο επιβλητικό αστυνομικό μέγαρο που δεσπόζει και εποπτεύει τον οικισμό) μεταξύ των χιλιάδων κατοίκων του Δενδροποτάμου δεν εμπόδισε ποτέ τον στερεοτυπικό λόγο, τους ανήσυχους πολίτες και την επικαιρότητα που διψά για συγκινήσεις (και για διαφημίσεις) να απλώσουν και να επικυρώσουν το στίγμα σε όλα τα μέλη της κοινότητας. Οι νομοταγείς πολίτες του Δενδροποτάμου, παράλληλα με την καθημερινή φροντίδα βιοπορισμού, είναι ταυτόχρονα αναγκασμένοι να αγωνίζονται, ώστε να αποσυνδεθούν από τις ομάδες αυτές και τη φήμη που ακολουθεί τους πάντες στον οικισμό — επειδή, όπως λέει το δημοφιλές αφήγημα, δεν μπόρεσαν οι ίδιοι να «καθαρίσουν» την υπόληψή τους. Οφείλουν, λοιπόν, να βρουν έναν τρόπο να ζήσουν με τον τρόπο που εκείνες/εκείνοι επιλέγουν εντός των νοητών αλλά και χωροταξικά υπαρκτών συνόρων ενός οικισμού, του Δενδροποτάμου, που αποκαλείται ευρύτατα —από πληθώρα ΜΜΕ αλλά ακόμη και από ανθρώπους που κατά καιρούς απασχολούνται σε ανθρωπιστικές δράσεις εντός του οικισμού— ως το «μεγαλύτερο γκέτο της Βορείου Ελλάδος». Ακούγεται, όπως και να το κάνουμε, μια κάπως υπονομευμένη ή έστω πολύπλοκη αποστολή αυτοπροσδιορισμού.

2.4. ΑΠΟΙΚΙΑΚΟΤΗΤΕΣ: ΡΗΤΟΡΙΚΗ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Η θέση αυθεντίας που προϋποτίθεται σε κάθε συμβουλευτική διαδικασία είναι ένα νοερό σύνορο, το οποίο αφενός συχνά έχει πολύ πραγματικές συνέπειες, αφετέρου για κάποιες και κάποιους είναι διαχρονικά απροσπέλαστο. Οι προκάτ εξωτερικές νουθεσίες προς μια κοινότητα για τον τρόπο ρύθμισης των εσωτερικών της δυναμικών

είναι μια σκληρή κλιμάκωση· ενισχύουν το καθεστώς διαχωρισμού μεταξύ των μελών της και των «άλλων» — ως μόνιμων αξιολογητών, κριτών, «πολιορκητών», αναπαράγουν προβληματικές πρακτικές, που στην πλειοψηφία τους εγγράφονται στη μακρά αποικιακή γενεαλογία, με όλες τις παραλλαγές και επικαιροποιήσεις των τεχνολογιών της, και διαιωνίζουν μοτίβα όπως αυτά του σωτήρα – απειλούμενου, του κυρίαρχου – υπεξούσιου, του πλειονοτικού – μειονοτικού, του οικείου – ξένου. Είναι τέλος μια μορφή εξουσίας και ελέγχου της καθημερινή ζωής μέσω μιας τεχνικής ταξινόμησης των ατόμων σε κατηγορίες, μέσω της προσκόλλησής τους στην ταυτότητά τους που τελικά μετασχηματίζει τα άτομα σε υποκείμενα είτε με την μορφή της υποταγής στον άλλο μέσω του ελέγχου και της εξάρτησης είτε μέσω της συνείδησης ή της αυτογνωσίας. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις η διαδικασία αυτή καθιστά το υποκείμενο αυτό υπεξούσιο. (Φουκώ 1991: 81) Η διαδρομή επεξεργασίας σε αυτή την εργασία δεν αντιμετωπίζει τις πολιτιστικές ταυτότητες ως *υποστασιοποιήσεις* και δεν εκκινεί, ούτε καν με σκοπό να τις αποδομήσει, από νοερές ή πραγματικές διχοτομήσεις που λειτουργούν στην επιφάνεια και στο υπέδαφος της ρευστής επικαιρότητας και της στερεότυπης, «τρυφερής» κοινής γνώμης — «αν δεν κάτσεις καλά, θα σε δώσω στους γύφτους»! Επιμένει να τις προσεγγίζει εξ αρχής διαλεκτικά ως *αντιστικτικά σύνολα*, τα οποία οφείλουμε να ιστορικοποιήσουμε και να κατανοήσουμε σε κάθε παρόν (και) με τον τρόπο του Edward Said (1996β).³⁷

Υπόθεση εργασίας παρέμεινε η ανάγκη εμφάθυνσης και κριτικής ανάλυσης της διείσδυσης, των μεθόδων και εν τέλει της γνώσης και της τροπικότητας που έχουν παράξει η πληθώρα προγραμμάτων «διαχείρισης» ή «ανασυγκρότησης» των ΜΚΟ, κατά τις τελευταίες δεκαετίες διαρκούς παρουσίας και «ανθρωπιστικής» παρέμβασης στις ρομά κοινότητες. Όσο η έρευνα προχωρούσε αναδείκνυε σημεία εστίασης και προβληματισμού για πρακτικές που, ανεξαρτήτως προθέσεων και διακηρυγμένων στόχων, (ανα)παρήγαγαν κριτήρια διαχωρισμού και ταξινόμησης των «ευάλωτων» πολιτών, που προσιδίαζαν περισσότερο με εκπολιτιστικές αποστολές και λιγότερο με δράσεις κοινωνικής μέριμνας, που αρχικά αξιοποιούσαν και κατά τη διάρκειά τους επιβεβαίωναν το αναγκαίο καθεστώς εξαίρεσης — για να βρίσκουν λόγο ύπαρξης και

³⁷ «Κατά μια σημαντική έννοια, ασχολούμαστε με τη διαμόρφωση πολιτιστικών ταυτοτήτων που έγιναν κατανοητές όχι ως υποστασιοποιήσεις (καίτοι μέρος της αμείωτης απήχησής τους είναι ότι δείχνουν και θεωρούνται υποστασιοποιήσεις) αλλά ως αντιστικτικά σύνολα, γιατί το θέμα είναι ότι καμία ταυτότητα δε μπορεί να υπάρξει ποτέ αφ' εαυτής και χωρίς μια σειρά αντιθέτων, αρνητικών πόλων, αντιθέσεων: Οι Έλληνες πάντοτε χρειάζονται βαρβάρους και οι Ευρωπαίοι Αφρικανούς, Ανατολίτες κ.τ.λ. Ασφαλώς ισχύει εξίσου και το αντίθετο» (Said 1996β: 52).

να πολλαπλασιάζονται αυτού του τύπου τα προγράμματα και οι κατακερματισμένες και ιδιωτικοποιημένες παρεμβάσεις, τις οποίες θα πρότεινα να ονομάσουμε «ανακύκλωση ανθρωπιστικών υπηρεσιών πρώτης βοήθειας».

Η εδραίωση τα τελευταία χρόνια της ηγεμονίας των νεοφιλελεύθερων πολιτικών και της εταιρικής διαχείρισης στην Ευρώπη τροφοδότησε την εγκαθίδρυση και τους περιορισμούς του συγκαιρινού θεσμικού, νομικού και κοινωνικού πλαισίου για τις μειονότητες και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Απότοκο αυτών των μετασχηματισμών και της σταδιακής αποκρατικοποίησης και «ΜΚΟ-ποίησης» των παρεμβάσεων στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι οποίες σταδιακά υποκαθιστούν τις οριζόντιες πολιτικές και το κοινωνικό κράτος, ήταν η αυξανόμενη περιθωριοποίηση και εξαθλίωση των ομάδων εκείνων που για διάφορους λόγους δεν «ταιριάζουν» με το νέο κοινωνικοοικονομικό καθεστώς (Sigona, Trehnan 2009: 1-22). Η ταξινόμηση του βαθμού και του είδους της ευάλωτότητας και της εξαθλίωσης μιας ομάδας, δεν ήταν πλέον ζητούμενο αλλά προϋπόθεση για την αντίστοιχη δημιουργία πλάνων, έργων, παρεμβάσεων, τοπικών, εθνικών και ευρωπαϊκών σχεδίων δράσης που εστιάζουν στην τμηματική αντιμετώπιση των προβλημάτων κάθε καταγραφής και κάθε τέτοιας ομάδας — και έτσι έγινε πράξη, είτε ήταν δίκαιο είτε όχι. Αυτό το «σύστημα συνυπολογισμού (κόστους)» των ευάλωτων πληθυσμών, παρότι αποδεικνύεται εξαιρετικά δυσλειτουργικό για την ολιστική βοήθεια των ομάδων αυτών —κρίνοντας από την αποκαρδιωτική πρόοδο που έχει γίνει σε κρίσιμους τομείς παρέμβασης και κυρίως από το φαινόμενο «διαρκούς επαναφοράς» στο σημείο εκκίνησης μετά το πέρας τους—, είναι ωστόσο λειτουργικό ως προς τη ρυθμική και ρυθμισμένη κατανομή των διαθέσιμων πόρων στις οργανώσεις. Είναι ένα εργαλείο διασποράς και μοιρασιάς που εποπτεύει τους κανόνες της ανθρωπιστικής αγοράς και καλύπτει εκ των προτέρων τις ρωγμές κριτικής σε έναν ούτως ή άλλως κλειστό διάλογο εντός οργανογράμματος και διαρθρωτικής διαδικασίας. Είναι πολλαπλά εξακριβωμένο ότι αφενός η αξιολόγηση των ωφελούμενων μιας παρέμβασης —ακόμη και όταν αυτή καταγράφεται με εντιμότητα και αμοιβαία ειλικρίνεια— δεν συμπίπτει απαραίτητα με τη φωνή της πλειοψηφίας όσων την έχουν ανάγκη, αφετέρου, και κυρίως, ότι οι άνθρωποι στη βάση κάθε πυραμίδας, όσες και όσοι ζουν σε συνθήκες παγιωμένης φτώχειας, δεν είναι μόνο πιο ευάλωτες/οι στο να υποφέρουν, αλλά είναι και πολύ πιο πιθανό να αποσιωπηθεί ο πόνος τους (Farmer 1997).

Αυτός ο μηχανισμός ταξινόμησης (υποκειμένων που χρήζουν βοήθειας) και διανομής (πόρων σε οργανισμούς που την παρέχουν) —προφανώς και με σοβαρές έρευνες τεκμηρίωσης στη δεξαμενή υποστήριξής του— έχει και μία δεύτερη σημαντική, ας την πούμε πιο ανθρωπολογική, λειτουργία, η οποία αφορά την καταπολέμηση της δυτικής/λευκής ενοχής των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων απέναντι στις ευάλωτες. Η δεδομένη ασυμμετρία δύναμης, διατύπωσης γνώμης ή/και ελέγχου επί των αποτελεσμάτων —η de facto έλλειψη ισοτιμίας— αντισταθμίζεται ή έστω αμβλύνεται από την επίφαση επιστημονικής τεκμηρίωσης (όλων) των επιλογών στην παροχή βοήθειας. Η εν λόγω ενοχή, βέβαια, ενίοτε επιμένει και εκφράζεται στις παρυφές του οικοδομήματος των ανθρωπιστικών προγραμμάτων, αλλά συνήθως αφορά είτε το προπαρασκευαστικό στάδιο του προσδιορισμού πυλώνων και πεδίων δράσης είτε το επιδερμικό παιχνίδι λέξεων και ορισμών χωρίς σχεδόν ποτέ να εστιάζει στις αιτίες ευαλωτοποίησης αυτών των ομάδων. Η μη ανάληψη ευθύνης για τις οξυμένες κοινωνικές ανισότητες από την εκάστοτε κυρίαρχη ομάδα, οι κληρονομημένες αποικιακές αντιλήψεις και πρακτικές ως προς την κοσμοθέαση των «άλλων», μαζί με ένα αυστηρά κανονιστικό γλωσσικό φίλτρο φυλετικής, χρωματικής, έμφυλης και θρησκευτικής μεροληψίας —το οποίο, όσο οξύμωρο και αν είναι, αποσκοπεί στην ορατότητα και τη συμπερίληψη—, αποτελούν το μοτίβο αντιφάσεων που αναπαράγουν την ξеноφοβία και τροφοδοτούν τον ρατσισμό ως πράξη υπό το πρίσμα μιας *λευκής* [ευρωπαϊκής] *αθωότητας* (Wekker 2016). Η απροθυμία των θεσμών να χρησιμοποιήσουν όρους όπως «φυλή», «ρατσισμός» ή «μισαλλοδοξία», και η αντικατάστασή τους με όρους που δεν καταδεικνύουν διαχωρισμό με βάση την εθνική, πολιτισμική, θρησκευτική ή έμφυλη ταυτότητα ενός ατόμου και μιας ομάδας, όπως για παράδειγμα «ευάλωτες ομάδες», «κοινωνικές ανισότητες», «κοινωνική ένταξη», επιχειρεί να αποσυνδέσει οποιαδήποτε προσέγγιση και παρέμβαση από τη διαδικασία αποτίμησης και επεξεργασίας της αποικιακής εμπειρίας και «της τελετουργικής διάστασης των τεχνολογιών αποικιακότητάς» (Θεοδοσίου 2023:92) στον τρόπο θέασης, κατανόησης και δράσης. Είναι μια μεθοδική γλωσσική επιτέλεση για την επίτευξη μιας καθοριστικής μετατόπισης — συγκεκριμένα, της επιχείρησης να καταδειχθεί ότι ο «κυρίαρχος κόσμος» έχει πλέον «θεραπεύσει» τέτοιου τύπου ρατσιστικά αντανάκλαστικά, και ως εκ τούτου η ευθύνη για την αναπαραγωγή του κοινωνικού διαχωρισμού και της ανισότητας βαρύνει πλέον τους «άλλους», δηλαδή όσες και όσους βιώνουν τις διακρίσεις σε πολλαπλές εκφάνσεις του βίου τους.

Η ανωτέρω ερμηνευτική είναι, κατά την κρίση μου, γόνιμη και για την ανατομία του σύγχρονου ελληνικού παραδείγματος όσον αφορά τη σχέση κρατους, ανθρωπιστικών οργανώσεων αλλά και ευρύτερα των μηχανισμών διαμόρφωσης της κοινής γνώμης για την πολυπληθέστατη κοινότητα των Ρομά στην Ελλάδα. Η Ελλάδα δεν είναι ακριβώς ο ισχυρότερος εταίρος, ώστε να υπαγορεύει την ευρωπαϊκή πολιτική ούτε στον οικονομικό – αναπτυξιακό τομέα αλλά ούτε σε αυτόν των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Παρότι, λοιπόν, συχνά λειτουργεί περισσότερο ως ένας αργοπορημένος δορυφόρος στα παραπάνω πεδία —βάσει δοσμένων κατευθύνσεων, διαδικασιών και πρακτικών—, όχι μόνο έχει το δικό της μερίδιο στο συνεχές της λευκής – ευρωπαϊκής αθωότητας, αλλά επιπλέον οι εφαρμοστές πολιτικές —με την αναβάθμιση της μέριμνας πρωτίστως για την επικοινωνία— δείχνουν ενίοτε να την εργαλειοποιούν, ώστε να αναδειχθεί η προσήλωση και η συνέπεια (αναγκαστικής) συμμόρφωσης με τις οδηγίες από τα αρμόδια συμβούλια και επιτροπές της Ευρώπης.

Η μετατόπιση του επίσημου αφηγήματος προς αυτή την «αθώα» κατεύθυνση είναι διακριτή σχεδόν σε κάθε πλαίσιο και ένα από γλωσσικό παράδειγμα είναι η αποφυγή των προαναφερθέντων εννοιών —οι οποίες υπογραμμίζουν διαφοροποιήσεις φαινομενικά ίσων μεταξύ τους πολιτών—, για να προσδιοριστούν οι κοινότητες των Ρομά. Αντιθέτως, εδώ και κάποια χρόνια επιλέγεται σχεδόν αποκλειστικά η αποκαθαρμένη «θετική ή πριμοδοτημένη ορολογία» —άλλος ένας ενδιαφέρων ευφημισμός στο «μαγικό κανάλι»— κατά την περιγραφή και τη διατυπωμένη μεθοδολογία των σχετικών προγραμμάτων και παρεμβάσεων³⁸. Γλωσσοδέτες και

³⁸ Πέραν της χρήσης του όρου «ενδυνάμωση» (στον οποίο έχω αναφερθεί πιο διεξοδικά νωρίτερα στην εργασία) που εκτός από εξαιρετικά ασαφής ως προς τις πρακτικές του εφαρμογές διέπει σχεδόν κάθε δράση ή έργο που υλοποιείται στο πεδίο, ενδιαφέρον έχει η υιοθέτηση ενός ενιαίου όρου – ομπρέλας, ο οποίος απαλλάσσει κράτος και οργανώσεις από την χρήση περαιτέρω όρων για τον προσδιορισμό μιας ομάδας αλλά κυρίως για την αναφορά στις αιτίες που μια πληθυσμιακή ομάδα μπορεί να είναι περιθωριοποιημένη, να βιώνει ανισότητες κλπ. Ο όρος αυτός δεν είναι άλλος από τις «ευάλωτες κοινωνικές ομάδες»:

Ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, ευπαθείς ή ομάδες υψηλού κινδύνου ονομάζονται εκείνες οι ομάδες του πληθυσμού που έχουν περιορισμένη ή καθόλου πρόσβαση σε κοινωνικά και δημόσια αγαθά και δυσκολεύονται ή αδυνατούν σε πολλά επίπεδα και σε διάφορους τομείς να έχουν ποιότητα ζωής (π.χ. στέγη, εργασία, ικανοποιητικό εισόδημα, εκπαίδευση, ιατρική περίθαλψη, κοινωνική ασφάλιση κ.ά.). Πρόκειται κυρίως για αστέγους, ανέργους/μακροχρόνια άνεργους, άτομα με αναπηρία (ΑμεΑ), πάσχοντες (σοβαρά παθολογικά προβλήματα, ψυχικές ασθένειες), αποφυλακισμένους, χρήστες και πρώην χρήστες εξαρτησιογόνων ουσιών, οροθετικούς, άτομα από θρησκευτικές ή πολιτισμικές μειονότητες, ρομά / τσιγγάνους, μονογονεϊκές οικογένειες, ανήλικους παραβάτες, κακοποιημένες γυναίκες, θύματα εμπορίας (trafficking), πρόσφυγες, μετανάστες, παλιννοστούντες, πληγέντες από θεομηνίες και φυσικές καταστροφές (πυρόπληκτοι, σεισμοπαθείς, πλημμυροπαθείς) ([Συνήγορος του Πολίτη για τις Ευάλωτες Κοινωνικές Ομάδες](#))

λεξιπλασίες μοιάζει να είναι τα νέα μέσα που μας επιτρέπουν να μην λέμε τα πράγματα με το όνομά τους και να χανόμαστε διαρκώς σε αποκωδικοποιήσεις και μεταφράσεις όρων που μετατρέπουν την ανεργία σε «περιορισμένη πρόσβαση στην αγορά εργασίας» και την αντιμετώπιση αυτής σε «ανάπτυξη στοχευμένων δράσεων στο πεδίο της απασχολησιμότητας» ([Ελλάδα 2.0](#)).

Θεμελιώδης κατάφαση αυτής της νέας γλώσσας και ορολογίας «θετικοποίησης», όπως και εν γένει της σύλληψης των «καλών πρακτικών» για την κοινωνική ένταξη, την αντιμετώπιση της κοινωνικής ανισότητας και του αποκλεισμού, είναι ότι η «θεραπεία» των ανωτέρω, όπως και να το κάνουμε κάπως προβληματικών, φαινομένων βρίσκεται στην αποτελεσματική αντιμετώπιση του γραφειοκρατικοποιημένου περιβάλλοντος. Ακόμη και αν είναι αυτό το ίδιο περιβάλλον των εθνικών και τοπικών σχεδίων δράσης που διασφαλίζει την άνθιση της «εργολαβικής» κοινωνικής πρόνοιας —με αφετηρία τους ευρωπαϊκούς θεσμούς, ενδιάμεσο σταθμό το κράτος και προνομιακούς αποδέκτες τις οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών, τις ΜΚΟ και άλλους φορείς «εξειδικευμένους» σε προγράμματα για ομάδες με υψηλούς δείκτες ευαλωτότητας—, είναι αναπόδραστο πως όσο αυξάνεται η επιρροή των εν λόγω οργανώσεων τόσο κλιμακώνουν τη διεκδίκηση καλύτερων όρων εκκίνησης (το περιβόητο «πλασάρισμα») στη διαδικασία. Φέρνει αυτή η θετική σκέψη μία, αν μη τι άλλο, εντυπωσιακή και διττή μετατόπιση των σημείων εστίασης και κριτικής — από τις αιτίες της δομικής ανισότητας προς τους ίδιους τους αποδέκτες της, οι οποίοι την αναπαράγουν, και από την κοινωνική ανάγκη αναδιανομής, έστω μέσω της κρατικής πρόνοιας, προς τη βελτιστοποίηση (fine-tuning) του τρόπου κατανομής πόρων στην ιδιωτική ανθρωπιστική επιχειρηματικότητα.

Η ορολογία αυτή, τέλος, υπηρετεί και τη βολική φαντασίωση ότι επιβαλλόμενη μηχανιστικά —ανεπεξέργαστη και άκριτα σαν να είναι μάρκα— στον δημόσιο λόγο και στα ΜΜΕ ως αδιαμφισβήτητο μοντέλο συμπερίληψης, θα οδηγήσει —πάλι με έναν αυτόματο τρόπο— στην αλλαγή συνειδήσεων· ότι θα καταπολεμήσει σε επίπεδο κοινωνικής διάδρασης κάθε τι που διαιωνίζει τις διακρίσεις και τους διαχωρισμούς και

Η προβληματική συμπεριληπτικότητα του παραπάνω ορισμού, καταφέρει να εξισώνει τους ανέργους ή τους πλημμυροπαθείς (μια προσωρινή κατάσταση), με τους χρόνια πάσχοντες (εξαιρουμένων των οροθετικών που φαίνεται πως χρήζουν ειδικής αναφοράς) αλλά και με θρησκευτικές ή πολιτισμικές μειονότητες (με γνωστή αλλά αποσιωπημένη την αιτία που συμπεριλαμβάνονται στην κατηγορία αυτή). Η ρομά/τσιγγάνοι (όπως και οι οροθετικοί) φαίνεται, όσο αντιφατικό κι αν είναι, πως χρειάζονται ειδική μνεία εντός αυτής της οριζόντιας ταξινόμησης των πληθυσμιακών ομάδων. Τελικά όμως, αρκεί κανείς να χαρακτηριστεί ευάλωτος για να μπορέσει να βοηθηθεί.

ταυτόχρονα θα απομονώσει τα αντιδραστικά υποκείμενα που εμμένουν στην αναπαραγωγή στερεοτύπων και ρατσισμού. Όσο επιπόλαιο όμως είναι να υποτιμήσει κανείς την επιτελεστική επίδραση κάθε γλωσσικού ενεργήματος —ακόμα και της πιο ήπιας ανασκευής—, άλλο τόσο ανεδαφικό είναι να επενδύσει στην αλλαγή κοινωνικών πρακτικών με την οραματική κατασκευή μιας υποτιθέμενα «ενιαίας γλώσσας» χωρίς ιδεολογικές εννοιολογήσεις και χωρίς οριοθετήσεις από πλήθος αντιφατικών κοινωνικών πεποιθήσεων (Bakhtin 1981), σαν να ήταν κάποιο μυθικό ή απολύτως αφηρημένο κλειστό κύκλωμα. Το γεγονός δε ότι η συγκεκριμένη «θετικοποιημένη» γλώσσα αποποιείται την ευθύνη ακόμη και να ονομάσει οποιαδήποτε αιχμηρή γωνία των βιωμάτων ή την αγωνία των αόρατων και περιθωριοποιημένων πληθυσμών, προσδιορίζει και τα στενά όρια της συγκεκριμένης αυτοεκπληρούμενης προφητείας.

2.5. Η «ΓΕΝΙΑ ΤΩΝ ΤΣΙΓΓΑΝΟΠΑΙΔΩΝ»: ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ, ΗΓΕΜΟΝΙΕΣ³⁹ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΞΑ

Διαρκώς εντεινόμενο φαινόμενο, και απόρροια των προαναφερθέντων είναι η υιοθέτηση αυτής της «θετικής στάσης» και λόγου και η ταυτόχρονη επένδυση στις δράσεις και τα προγράμματα των ΜΚΟ από ένα μέρος των ίδιων των υπεξουσίων σωμάτων, που υφίστανται τόσο τις διακρίσεις όσο και την αορατότητα. Στην περίπτωση των Ρομά, συγκεκριμένα των Ρομά του Δενδροποτάμου —εθνογραφικού πεδίου της παρούσας εργασίας—, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, πρόκειται για γυναίκες και άνδρες μεταξύ 25 και 35 ετών, οι οποίες/οι σε νεαρότερη ηλικία (συνήθως στα μαθητικά τους χρόνια) υπήρξαν ωφελούμενοι/ες των προγραμμάτων επιμόρφωσης, ενδυνάμωσης και κατάρτισης που έλαβαν χώρα στον Δενδροπόταμο. Τα άτομα αυτά αποτελούν πλέον ένα είδος εκκολαπηρίου δυνητικών συνεργατών – μελών της κοινότητας, καθώς διαθέτουν βασικές δεξιότητες και εν δυνάμει επάρκεια στην υλοποίηση δράσεων και πρότζεκτ, συγκροτώντας εν τέλει μια ελίτ εντός της κοινότητάς τους (Κότζε, Trehan, 2009: 56) (Τσιμπιρίδου, 2013: 229-231). Οι ενδυναμωμένοι αυτοί υπεξούσιοι Ρομά, λοιπόν, «αξιοποιούνται» από τις ΜΚΟ και τις λοιπές ανθρωπιστικές οργανώσεις, καθώς μπορούν να τους παρέχουν α) καλύτερη πρόσβαση στην κοινότητα που επιθυμούν να παρέμβουν και β) να επιλύσουν με τη

³⁹ Η έννοια της *ηγεμονίας* στην παρούσα εργασία προσεγγίζεται υπό το γκραμισιανό σχήμα, την επεξεργασία του από τους Γκρούππι και Άντερσον, καθώς και από την εμβληματική συνομιλία των Λακλάου και Μουφ με την γκραμισιανή ανάλυση της ηγεμονίας και την εξέλιξη και επαναπρόσληψη της έννοιας της *συναίνεσης*. Βλ. Gramsci 1971, Γκρούππι 1972, Άντερσον 1978, Laclau, Mouffe, 2013.

συμμετοχή και συνεργασία τους το ζήτημα της συμπερίληψης της κοινότητας-στόχου στον σχεδιασμό και στην υλοποίηση δράσεων που πλέον αποτελεί βασική κριτική ως προς την αποικιακότητα στις πρακτικές και τον τρόπο παρέμβασης, η οποία έχει ασκηθεί έντονα στη δράση των ΜΚΟ σε συνάρτηση και με τις νέες ευρωπαϊκές ορίζουσες που αξιολογούν και αποτιμούν τη συμπερίληψη ως κρίσιμη παράμετρο για τη βιωσιμότητα κάθε έργου. Ταυτοχρόνως, η συμμετοχή ορισμένων μελών της κοινότητας σε αυτό το πλαίσιο εξασφαλίζει σε νέους και νέες Ρομά καλές απολαβές αλλά και προοπτικές για μελλοντικές συμπράξεις και ευκαιρίες, την ίδια στιγμή που ακόμα και μέλη της κοινότητας, τα οποία έχουν ολοκληρώσει τη σχολική φοίτηση και ενδεχομένως έχουν συνεχίσει σε ΑΕΙ ή τεχνικές σχολές, δυσκολεύονται (και) λόγω καταγωγής να βρουν σταθερή εργασία στον τομέα τους και συχνά οδηγούνται στην αναγκαστική επιστροφή στα «χαμηλότερα» επαγγέλματα που η κοινωνία μας «αποδέχεται» να ασκούνται από Ρομά. Πολλά από τα άτομα που εργάζονται σε αυτό το πεδίο έχουν εδραιώσει την πεποίθηση πως η απόκτηση ιδιοτήτων τέτοιου τύπου συμβάλλει σημαντικά στην ενίσχυση του κύρους τους και καταπολεμά στην πράξη τις ταξινομήσεις και κατηγοριοποιήσεις που θέλουν τα ρομά υποκείμενα να ανήκουν και να εντάσσονται σε χαμηλότερες επαγγελματικές και εκπαιδευτικές κατηγορίες και βαθμίδες. «Διαμεσολαβητές/ριες», «εκπαιδευτές/ριες στην ενδυνάμωση κοινοτήτων, γυναικών και νέων», «συντονιστές/ριες σε προγράμματα κοινωνικής ένταξης για Ρομά», «ειδικοί σύμβουλοι σε θέματα Ρομά» είναι μερικοί από τους επαγγελματικούς τίτλους/ιδιότητες που έχουν εφευρεθεί στο πλαίσιο της υλοποίησης κάθε λογής προγράμματος από τις ΜΚΟ και τους οποίους οικειοποιούνται και χρησιμοποιούν τα περισσότερα ρομά άτομα που ανήκουν σε αυτή την ομάδα. Ένα φαινόμενο άξιο αναφοράς σχετικά με την απόκτηση αυτών των ιδιοτήτων είναι ο τρόπος που πιστοποιούνται. Ελλείψει κάποιας σχολής ή κέντρου κατάρτισης, τα οποία να εκπαιδεύουν με δομημένο, σταθερό και αξιόπιστο τρόπο (προαπαιτούμενα, πρόγραμμα σπουδών, προσδιορισμένη διάρκεια) στη διαπολιτισμική διαμεσολάβηση ή στην επάρκεια κάποιας/ου να ενδυναμώνει τρίτους —ό,τι και αν σημαίνει αυτό χωρίς ειδικό αντικείμενο αναφοράς—, εναπόκειται στις ΜΚΟ, ακριβέστερα στην κρίση κάθε ΜΚΟ σε κάθε συγκεκριμένο πρόγραμμα και εκπαιδευτική δράση, να επιλέξει το σχήμα, το περιεχόμενο και να παρέχει «πιστοποιήσεις» και ας στέκονται δύσκολα στο χαρτί χωρίς εισαγωγικά στην εκάστοτε ομάδα ρομά που απασχολούν στις παρεμβάσεις τους.

Η ομάδα αυτή των νεαρών ρομά υποκειμένων, την οποία εφεξής ονομάζω «Γενιά των Τσιγγανοπαίδων» —χρησιμοποιώντας τον εν μέρει λογοκριμένο όρο, προερχόμενο από τον τίτλο των εκπαιδευτικών προγραμμάτων παρελθόντων ετών («Εκπαίδευση Τσιγγανοπαίδων⁴⁰») και που σήμερα έχει (ως όρος) αντικατασταθεί από τον ανοιχτά πατερναλιστικό προσδιορισμό «παιδιά Ρομά»— δεν αποτελεί συμπαγή ομάδα ούτε όσον αφορά τη θέση και τις αντιλήψεις της ούτε τις επιμέρους πρακτικές της. Εκτός από την αναμενόμενη, σε μια διαδικασία τόσο μεγάλης διάρκειας και τόσων πολλών εμπλεκομένων, πολυφωνία, είναι έκδηλος στο εσωτερικό της και ένας κλιμακούμενος ανταγωνισμός. Υπάρχουν εκείνοι και εκείνες που είτε όντως πιστεύουν στον τύπο παρεμβάσεων των ΜΚΟ είτε, ακόμα και αν έχουν ορισμένες ενστάσεις, τείνουν να τις προσπερνούν, έχοντας εξασφαλίσει αξιοπρεπείς όρους εργασίας μέσω αυτών. Θεωρούν, ή τουλάχιστον αυτό υποστηρίζουν στον δημόσιο λόγο τους, πως τα προγράμματα που υλοποιούνται, αν δεν επαρκούν, είναι πάντα χρήσιμα για την κοινότητα και παρέχουν στα μέλη της ευκαιρίες και δυνατότητες που δεν θα μπορούσαν να λάβουν, εάν, για παράδειγμα, στον Δενδροπόταμο «επιχειρούσε» μια κρατική δομή ή υπηρεσία.

Μεταξύ αυτών των ατόμων, είναι χαρακτηριστική μια κάπως αόριστη και μάλλον εξιδανικευτική προσέγγιση ως προς την ιδέα της Ευρώπης. Για παράδειγμα σε αρκετές συζητήσεις μου με αυτή την «τάση» διαπίστωσα πως, μιλώντας για «ευρωπαϊκές χώρες», δεν συμπεριλαμβάνουν την Ελλάδα, θεωρώντας πως «έχει μείνει έτη φωτός» πίσω στους τομείς που τους απασχολούν. Κάνουν συχνά λόγο για ευρωπαϊκά πρότυπα, δικαιώματα και θεσμούς ή ακόμα για πρακτικές, μεθοδολογία και νόμους που έχουν αλλάξει καθοριστικά και για πάντα τη ζωή των Ρομά «εκεί [σ.σ.: στην Ευρώπη]». Στην ερώτηση εάν έχουν επισκεφθεί κάποια τέτοια χώρα της Ευρώπης ή αν έχουν ίδια πληροφόρηση από ενδοκοινοτικά δίκτυα για τις συνθήκες που διαβιούν οι Ρομά σε αυτές, τις περισσότερες φορές η απάντηση που έδιναν ήταν είτε ενοχλημένα αρνητική είτε απλώς άλλαζαν τη συζήτηση. Διαπίστωσα, λοιπόν, πως η πρόσληψη της

⁴⁰ Ενδεικτικά: Εγκύκλιος Δ/σης Σπουδών Π.Ε. του ΥΠΕΠΘ (4.4.1987) – Η εκπαίδευση των παιδιών των Τσιγγάνων, Εγκύκλιος Δ/σης Σπουδών Π.Ε. του ΥΠΕΠΘ (16.9.1992) - Αλφαριθμητισμός Τσιγγανοπαίδων, Εγκύκλιος της Δ/σης Σπουδών Π.Ε. του ΥΠΕΠΘ (22.8.1995) - Εγγραφή και φοίτηση Τσιγγανοπαίδων στο νηπιαγωγείο και στο δημοτικό σχολείο, Υπουργική Απόφαση Φ 4/155/Γ 1/1257/11.9.1996 - Καθιέρωση κάρτας φοίτησης Τσιγγανοπαίδων, Εγκύκλιος της Δ/σης Σπουδών Π.Ε. του ΥΠΕΠΘ (1.9.1999) - Φοίτηση Τσιγγανοπαίδων, Εγκύκλιος της Δ/σης Σπουδών Π.Ε. του ΥΠΕΠΘ (17.9.2003) Εφαρμογή προγράμματος «Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο σχολείο», Εκπαίδευση Τσιγγανοπαίδων του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1997 – 2004, «Εκπαίδευση Τσιγγανοπαίδων» (ΕΠΕΑΕΚ II) του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, 2006 – 2008. Βλ. αναλυτικά στην Πλατφόρμα Ενημέρωσης και Διαβούλευσης και θέματα Ρομά στο [«Ελληνική Νομοθεσία»](#) 21/08/2018

Ευρώπης από εκείνες και εκείνους έχει κυρίως στηριχθεί στη γνωριμία τους με εργαζομένους, Ρομά ή μπαλαμούς, από αντίστοιχα προγράμματα άλλων ευρωπαϊκών οργανώσεων μέσω της δημοφιλούς διαδικασίας «ανταλλαγής καλών πρακτικών». Ως προς τη σχέση τους με την κοινότητα προέλευσης ή/και διαβίωσής τους, υποστηρίζω ότι εντοπίζεται μια ευδιάκριτη κίνηση αποστασιοποίησης και αποδυνάμωσης των δεσμών όσο περισσότερο εκείνοι και εκείνες εμπλέκονται σε δράσεις και προγράμματα (ας είναι και προγράμματα «ενδυνάμωσης»). Μια προφανής αιτία είναι ότι πλέον δεν βρίσκονται στην ίδια θέση, καθώς η μεν κοινότητα παραμένει στην κατηγορία των έμμεσα ή άμεσα ωφελούμενων από τις οργανώσεις και τα προγράμματα, ενώ τα μέλη της «Γενιάς των Τσιγγανοπαίδων» αναβαθμίζονται σε συνεργάτες ή και εταίρους των οργανώσεων προσφέροντας ωφέληματα στους δικούς τους «άλλους».

Δημιουργείται, λοιπόν, μια νέα ρευστότητα των κοινοτικών αλλά και των διευρυμένων συγγενικών ιεραρχιών, στο πλαίσιο της οποίας άνθρωποι που μπορεί να κάθονταν σε διπλανά θρανία ή να έμεναν σε απέναντι σπίτια —κυρίως άνθρωποι που μοιράζονταν κοινά βιώματα, δυσκολίες, προσπάθειες και αδιέξοδα— πλέον καλούνται να επαναπροσδιορίσουν ριζικά τη σχέση τους. Αυτή η αναγκαστική αναθεώρηση στάσεων, λόγω αλλαγής των συσχετισμών, γεννά συχνά αμηχανία, παράγει ηγεμονίες —ή τη φαντασίωσή τους— και ενίοτε αμεταβόλιση οργή και στις δύο άκρες του εκκρεμούς. Στη μεριά των «Τσιγγανοπαίδων», για παράδειγμα, υπάρχει συσσωρευμένος θυμός προς την υπόλοιπη κοινότητα, ο οποίος σχετίζεται με την απροθυμία της να συνεργαστεί ή να συμμετέχει συστηματικά σε δράσεις, όπως και με την αχαριστία που της προσάπτουν —και ας μην εκφράζεται με ευκολία— λέγοντας, ενίοτε με κάποια δόση ειρωνείας, ότι δεν τους αρκεί που κάποιοι προσπαθούν να κάνουν «το καλό» παρά μόνο γκρινιάζουν επειδή δεν πληρώνονται και αυτοί.

Μια πιο «ριζοσπαστική τάση» αυτής της γενιάς είναι εκείνη των ατόμων που δεν επιλέγουν πλέον να εργάζονται σε υφιστάμενες μπαλαμές ανθρωπιστικές οργανώσεις, κατηγορώντας τις μάλιστα πως για χρόνια έχουν κατασπαταλήσει πόρους που προορίζονταν για τους Ρομά «και έχουν θησαυρίσει». Έτσι, ιδρύουν δικές τους — με συμμετοχή αμιγώς ρομά ατόμων— οργανώσεις, διεκδικώντας, όπως πολλοί από αυτούς λένε, «κομμάτι από την πίτα». Αυτή η ομάδα, είναι εκείνη με την οποία έχω ως και σήμερα τη μικρότερη επαφή, καθώς όσες φορές προσπάθησα να τους προσεγγίσω, εκτός ενός τυπικού εργασιακού πλαισίου, ομολογώ πως δεν βρήκα πρόσφορο έδαφος για συζήτηση — πιθανότατα διότι για εκείνες και εκείνους το γεγονός ότι εργάζομαι σε ένα δικό τους σωματείο, χωρίς να φέρω το αντίστοιχο πολιτισμικό φορτίο, είναι

μεμπτό. Σε αυτό το σημείο, πρέπει να αναφέρω πως αυτή τη δυσκολία στην επαφή και την επικοινωνία την έχω αντιμετωπίσει κατά βάση με οργανώσεις, οι οποίες διαγωνίζονται στον στίβο των προγραμμάτων και των χρηματοδοτήσεων. Στον αντίποδα αυτού, τις περισσότερες φορές που έχω προσεγγίσει, τόσο ερευνητικά όσο κυρίως μέσω της δουλειάς μου, τοπικούς συλλόγους και ομοσπονδίες Ρομά συνάντησα μια εντελώς διαφορετική συνθήκη, κατά την οποία ήμουν απολύτως ευπρόσδεκτη. Τα μέλη τέτοιων συλλόγων εκδηλώνουν με κάθε ευκαιρία την πρόθεση ή και απαίτησή τους για συνεργασίες με τοπικούς, περιφερειακούς και εθνικούς φορείς στην προσπάθεια αναβάθμισης της ζωής και των συνθηκών τους, έχοντας την πεποίθηση πως μόνο μέσω κρατικών δομών —και η ομοσπονδία ενέχει στη συνείδηση των Ρομά θέση επίσημου συνομιλητή με το κράτος— υπάρχει πιθανότητα κάποιας μόνιμης βελτίωσης του βιοτικού τους επιπέδου. Η δική τους θέση απέναντι στις ανθρωπιστικές οργανώσεις Τρίτου Τομέα χαρακτηρίζεται μάλλον από διακριτική επιφυλακτικότητα — μια στάση αναμονής και αποφυγής των συζητήσεων από αυτές χωρίς όμως να εκφράζονται ρητά κατηγορίες ή δυσαρέσκεια.

Πολυπληθέστερη, βέβαια, αν και ελέγχεται πόσο επιδραστική είναι σε σχέση με τις άλλες δύο, παραμένει η ομάδα των μη εμπλεκόμενων στις προαναφερθείσες διαδικασίες ή παρεμβάσεις. Η ευρεία αυτή ομάδα, αναμενόμενα, χαρακτηρίζεται από πολυμορφία και αντιθέσεις, καθώς συμπεριλαμβάνει εκείνους και εκείνες που λόγω δύσκολων συνθηκών —κυρίως φτώχειας, αδυναμίας ολοκλήρωσης της βασικής εκπαίδευσης, οικογενειακών προβλημάτων, ανεργίας κ.ά.— παραμένουν εγκλωβισμένοι και εγκλωβισμένες στο στάδιο των ωφελούμενων, μην διαθέτοντας κατάρτιση και επάρκεια ούτε για να εργαστούν στα προγράμματα ούτε για να μπορέσουν να ιδρύσουν έναν σύλλογο ή οργάνωση που θα μπορούσε να διεκδικήσει χώρο εντός της κοινότητας και χρηματοδότηση για παρεμβάσεις στο πεδίο. Η αντίχρεωση δεκάδων συλλογών – φαντασμάτων, οι οποίοι το μόνο που άφησαν πίσω τους είναι ένα καταστατικό στο πλησιέστερο πρωτοδικείο, αποδεικνύει τη δυσκολία ανταπόκρισης μελών της κοινότητας ακόμα και στις σχετικά απλούστερες γραφειοκρατικές διαδικασίες ενός σωματείου του αστικού κώδικα. Μια άλλη περίπτωση ατόμων, τα οποία συμπεριλαμβάνονται σε αυτή την ομάδα, είναι εκείνοι και εκείνες που —ανεξάρτητα από την επάρκεια ή την ανεπάρκεια τους να ενταχθούν στις προαναφερθείσες διαδικασίες— αρνούνται από θέση να λάβουν μέρος τόσο στον κόσμο των συλλόγων όσο και σε αυτόν των προγραμμάτων είτε ως ωφελούμενοι είτε ως εργαζόμενοι ή/και δυνητικοί διαχειριστές. Οι αιτίες που οδήγησαν την ομάδα αυτή

στη συγκρότηση και τήρηση μιας διττά αρνητικής στάσης, ακόμα και όταν πρόκειται για οποιοδήποτε είδος βοήθειας μπορούν να λάβουν από τη βαθμίδα του ωφελούμενου, ποικίλλουν και συχνά δεν σχετίζονται άμεσα μεταξύ τους. Ως προς την άρνηση ενεργής συμμετοχής σε τοπικούς συλλόγους και σωματεία, απαρτιζόμενα από μέλη της δικής τους κοινότητας, συνάντησα κυρίως τη διατύπωση ζωνής διαμαρτυρίας σχετικά με την αποδοτικότητα των παρεμβάσεων και την εν γένει στόχευσή τους: «Τόσα χρόνια τίποτα δεν έχουν κάνει», «την καρέκλα θέλουν μόνο, για να λένε ότι είναι πρόεδροι» — και λοιπές αντίστοιχου τύπου κατηγορίες. Ένας ακόμη λόγος είναι οι εσωτερικοί ανταγωνισμοί, οι διαμάχες ή ακόμα και οι διαχρονικές έχθρες μεταξύ οικογενειών που αποτρέπουν οποιαδήποτε συνύπαρξη εντός ενός συλλογικού, διεκδικητικού πλαισίου. Όπως έχω περιγράψει αναλυτικότερα στο κεφάλαιο 2.3.2, το κύρος ή/και η δύναμη μιας οικογένειας ή φάρας αποτελεί καθοριστική παράμετρο στη διαμόρφωση των συσχετισμών και της ιεραρχίας εντός ενός συλλόγου, ενώ αρκετά συχνά αυτή η άτυπη αναμέτρηση αποτελεί την κύρια αιτία είτε για την αποχή είτε, αντιστρόφως, για την ίδρυση δύο ή περισσότερων συλλόγων στην ίδια περιοχή και κοινότητα. Ως προς την άρνηση της συμμετοχής τους, ακόμη και ως ωφελούμενοι/ες σε προγράμματα και παρεμβάσεις των ΜΚΟ στην περιοχή, προκύπτει ότι συχνά την αντιλαμβάνονται ως ευθεία εκμετάλλευση, τονίζοντας πως τόσα χρόνια «μας έχουν τρελάνει στα προγράμματα και τις ενημερώσεις, αλλά η κατάσταση παραμένει ίδια και χειρότερη για μας, ενώ αυτοί βγάλαν εκατομμύρια από τα Ρομά». Αναρωτιούνται γλαφυρά και φωναχτά «πού είναι το κράτος», του οποίου είναι και αυτοί πολίτες, «πού είναι οι εκλεγμένοι» της Βουλής, του Δήμου και της Περιφέρειας, οι οποίες/οι τους θυμούνται μόνο πριν τις εκλογές. Απαιτούν από «εκεί» μια απτή ένδειξη πλαισίωσης και βοήθειας, υποστηρίζοντας ή απλώς διαισθανόμενοι ότι η κρατική παρέμβαση εκτός από μεγαλύτερο κύρος διαθέτει και μεγαλύτερη φερεγγυότητα ή έστω διάρκεια — άλλη μια κρίσιμη και μάλλον πικρή μεταβλητή για τις παρεμβάσεις στο συγκεκριμένο πεδίο.

Ανάμεσα στα άτομα που απαρτίζουν την τελευταία αυτή πολυπληθή ομάδα, την οποία επιχειρώ να περιγράψω, βρίσκονται και κάποιοι/ες σχετιζόμενοι/ες άμεσα ή έμμεσα με δραστηριότητες, οι οποίες εμπíπτουν στο φάσμα της εγκληματικότητας που προσάπτεται σε τεράστιο βαθμό και υφίσταται σε σημαντικά μικρότερο στην κοινότητα του Δενδροποτάμου. Πρόκειται για περιπτώσεις ατόμων που δεν ενδιαφέρονται αλλά ούτε ενδιαφέρουν τις ΜΚΟ, μιας και η ενασχόλησή τους με δραστηριότητες εκτός των ορίων της νομιμότητας τους προδίδει διαφορετική θέση

στην κοινότητα και άλλο οικονομικό status. Επιπλέον, είναι σημαντικό να αποτυπωθεί η ιδιαιτέρως τεταμένη —ενίοτε οριακή— συνύπαρξη μεταξύ αυτών των ατόμων και της υπόλοιπης κοινότητας, η οποία καταπιέζεται και στοχοποιείται εξ αιτίας των πρώτων. Αντιλαμβάνεται κανείς γρήγορα τον θυμό που —δικαιολογημένα και κατά τη δική μου εξωτερική κρίση— έχει συσσωρευθεί απέναντί τους, καθώς η κοινότητα τους κατηγορεί —όσο ανοιχτά μπορεί και τολμά— ότι για πολλά από τα δεινά που υφίστανται (ρατσισμό, ειδική μεταχείριση από τις αρχές, δυσκολία στην κοινωνική συναναστροφή με τους «έξω» κ.ά.) φταίνε (και) οι πράξεις και επιλογές των ατόμων αυτών.

Η συνύπαρξη των προαναφερθεισών ομάδων έμοιαζε, ήδη από τα αρχικά στάδια της επιτόπιας έρευνάς μου, οριακά λειτουργική, σταθερά τεταμένη και η όποια ισορροπία ήταν σε άμεση εξάρτηση με τις ούτως ή άλλως ρευστές ιεραρχίες της κοινότητας, που με τη σειρά τους μεταβάλλονταν ανάλογα με την εκάστοτε συγκυρία. Με μια σαφέστερη πλέον εικόνα για τις δομές και τα δίκτυα εντός του Δενδροποτάμου, άρχισα σταδιακά να επεξεργάζομαι τις σκέψεις και το υλικό μου κάπως συγκριτολογικά, έχοντας πλέον γνωρίσει, λόγω της εργασίας μου στην συνομοσπονδία, και άλλες κοινότητες Ρομά της Θεσσαλονίκης. Αναφέρομαι, συγκεκριμένα στον οικισμό «Αγία Σοφία», στην περιοχή των Διαβατών, και στον καταυλισμό «Τσαΐρια», στην περιοχή της Περαίας, εντός των οποίων συνάντησα μια σημαντικά διαφορετική κατάσταση όσον αφορά τις συλλογικές διεκδικήσεις και κυρίως τους κοινοτικούς δεσμούς — το ισχυρό για τα μέλη της κοινότητας αίσθημα του ανήκειν στην πολιτισμική τους διαφορετικότητα ή/και δέσμευσης σε μία κοινή μοίρα. Αποφάσισα, λοιπόν, να αναζητήσω πιθανές αιτίες και πέραν της αυτονόητης έντασης που δημιουργούν οι διαφορετικές συνθήκες διαβίωσης εντός μιας κοινότητας, οι οποίες αδιαμφισβήτητα τροφοδοτούν και ενισχύουν τους εσωτερικούς κοινοτικούς μετασχηματισμούς. Ξεκίνησα συγκεντρώνοντας στοιχεία για παρεμβάσεις, δράσεις και προγράμματα που έχουν υλοποιηθεί ανά περιοχή — τον αριθμό, τη συχνότητα, τους τομείς και τις θεματικές τους, τα παραδοτέα και τις τελικές αναφορές τους. Τα αποτελέσματα αυτής της εστιασμένης αναζήτησης (όσο ελλιπή και ακατάστατα και αν είναι τα σχετικά στατιστικά, τα οποία οφείλει κανείς να εξάγει από τις δημοσιεύσεις κάθε μεμονωμένης ΜΚΟ) εκτιμώ πως συνέβαλαν σε μια πληρέστερη εξήγηση, συμπληρωματικά και συνδυαστικά με εκείνη των συνθηκών διαβίωσης κάθε οικιστικής κοινότητας, ως προς την εξαιρετικά έντονη επίδραση της παρουσίας των ΜΚΟ στους κοινοτικούς δεσμούς και στις ιεραρχίες, τουλάχιστον για την περίπτωση

του Δενδροποτάμου. Με βοήθησε αφενός να καταλάβω καλύτερα την αρνητική στάση ενός σημαντικού μέρους της κοινότητας απέναντι στις οργανώσεις, αλλά και εν γένει απέναντι στη σταδιακή απόσυρση του κράτους —άρα στην έμμεση ή άμεση ΜΚΟποίηση του πεδίου— από τη διακυβέρνηση της διαχείρισης ανθρωπιστικών κρίσεων ή ακόμα και από τις τακτικές υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας και μέριμνας.

Η υπόθεση εργασίας μου στηρίζεται στην διαπίστωση ότι η καχυποψία και η απροθυμία παρουσιάζουν αυξητική τάση σε αναλογία με την ποσότητα των προγραμμάτων που έχουν υλοποιηθεί, σε βάθος χρόνου, σε έναν οικισμό ή κοινότητα, και τα οποία στις πλείστες περιπτώσεις δεν έχουν καταφέρει να συμβάλουν καταλυτικά στην αντιμετώπιση των ζητημάτων με τα οποία καταπιάνονται. Η αναξιπιστία — σημειώνω σε ένα από τα μικρά τετράδια της έρευνας— αποδεικνύεται από μια διαπολιτισμικά ανθεκτική ερμηνευτική. Εστιάζοντας στην περίπτωση του Δενδροποτάμου, θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει τα εξής: Η άνθιση των προγραμμάτων για την αντιμετώπιση της σχολικής διαρροής και η υλοποίηση πληθώρας εκπαιδευτικών και επιμορφωτικών δράσεων, εδώ και τουλάχιστον δύο δεκαετίες⁴¹, η πιο πρόσφατη υπερενασχόληση με τη σεμιναριακή «ενδυνάμωση» γυναικών και νέων⁴², ελλείπει άλλων κρατικών παρεμβάσεων που να δίνουν πιο απτές διεξόδους (π.χ. επαγγελματικής προοπτικής), αποτελούν μια συνήθεια —που ξεκίνησε ως χρονικά προσδιορισμένη συνθήκη—, την οποία όλο και περισσότεροι κάτοικοι της κοινότητας προσλαμβάνουν ως έμμεση εκμετάλλευση. Οι οργανώσεις διαχειρίζονται πόρους και τρέχουν (όλο και πιο παρόμοια) προγράμματα, τα οποία τελικά δεν βελτιώνουν καθόλου τον τομέα με το οποίον καταπιάνονται — «αντί για όλη αυτή τη σπατάλη, καλύτερα να μας έδιναν τα χρήματα χεράτα να ζήσουμε λίγο καλύτερα». Η παραπάνω συχνή επωδός αγανάκτησης επισημαίνει τη στρεβλή εντύπωση, η οποία προφανώς απορρέει από την ελλιπή κατανόηση του πλαισίου λειτουργίας της Κοινωνίας των Πολιτών, ότι οι χρηματοδοτήσεις που δίνονται στις ΜΚΟ για την υλοποίηση αποτελεσματικών ή μη δράσεων είναι πόροι των οποίων τελικοί δικαιούχοι είναι τα μέλη των κοινοτήτων Ρομά. Στην πραγματικότητα, βέβαια, οι ευρωπαϊκοί αλλά και εθνικοί πόροι που προορίζονται για την αναβάθμιση των συνθηκών υπό τις οποίες διαβιών οι Ρομά και την κοινωνική τους ένταξη μπορούν να εισπραχθούν

⁴¹ Βλ. υποσημείωση 1

⁴² Βλ. υποσημείωση 3

αποκλειστικά από νομικά πρόσωπα ιδιωτικού ή δημοσίου δικαίου και όχι από φυσικά πρόσωπα.

Η παρανόηση από μεριάς αρκετών μελών της κοινότητας ότι τα χρήματα αυτά θα μπορούσαν να ληφθούν απευθείας από εκείνους/ες εντείνει τη ματαίωση —ενίοτε βιωμένη με αρκετά ενσώματο τρόπο (ζητήματα υγιεινής, περίθαλψης κ.λπ.)— από τις συνθήκες της καθημερινότητάς τους και πυροδοτεί τη σποραδική οργή τους για τις ανώφελες και αποσυναρμολογημένες παρεμβάσεις των ΜΚΟ. Προφανώς, τα μέλη της κοινότητας, με ελάχιστες συγκεκριμένες εξαιρέσεις, δεν μιλούν για «ΜΚΟ-ποίηση» των κοινωνικών παρεμβάσεων ή για νεοφιλελευθεροποίηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά αρκετά από αυτά φωνάζουν ότι «αυτό που γίνεται δεν λειτουργεί».

Παρότι τα κίνητρα για τη (συν)εργασία στην υλοποίηση παρεμβάσεων και προγραμμάτων τέτοιου τύπου είναι κατά βάση βιοποριστικά, αποτελεί σύνηθες φαινόμενο να μετασηματίζονται στην πορεία σε κάτι πιο ριζικό και εν μέρει οντολογικό, όταν το προαναφερθέν «πλεονέκτημα» γίνεται αντιληπτό σε όλο το εύρος του από τα άτομα που το φέρουν. Είναι δηλαδή πιθανόν η ανάληψη θέσης «διαχειριστή προγραμμάτων» και «επόπτη πληθυσμών και διαδικασιών» εντός της κοινότητας να πυροδοτήσει για το συγκεκριμένο μέλος μια μακρά —θεωρητική, ψυχολογική αλλά κυρίως πρακτική— διαδικασία *αποτσιγγανοποίησης*.⁴³ Η διαδρομή αυτή —με αρκετά κοινά χαρακτηριστικά, ώστε να είναι αναγνωρίσιμη αλλά πάντοτε συνυφασμένη και με την προσωπικότητα και το σενάριο ζωής κάθε μέλους— σχετίζεται με τη συστηματική αποδυνάμωση και τελικά την απάρνηση των ιδιαίτερων πολιτισμικών χαρακτηριστικών και πρακτικών της φυλής, την ενίσχυση της ελληνικής πολιτειότητας αντιπαραθετικά στο πολιτισμικό ανήκειν, διαδικασία που είναι ίσως εν μέρει αναπόφευκτη για τα άτομα αυτά, από τη στιγμή που εγκαταλείπουν τη βαθμίδα του ωφελούμενου και αμείβονται για να «διαχειριστούν εξωτερικά» το εσωτερικό της δικής τους κοινότητας. Μοιραία μοιάζει, επίσης, και η σταδιακή αποσύνδεση από τα τσιγγάνικα δίκτυα κοινωνικοποίησης, καθώς η σταδιακή «εργαλειοποίηση», όχι πάντα συνειδητά, του πολιτισμικού πλεονεκτήματος—στοιχείου ταυτότητάς που στο μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους είχε υπάρξει αφορμή διακρίσεων, ρατσισμού και αιτία

⁴³ Τον όρο έχω συναντήσει σε μελέτες χωροταξίας που αφορούν στη μετεγκατάσταση ή τον σχεδιασμό της οικιστικής ένταξης ομάδων Ρομά/Τσιγγάνων. Ενώ αναφέρεται στη συνθήκη αποπολιτισμικοποίησης και αφομοίωσης των Ρομά από την κυρίαρχη ομάδα των ιθαγενών Ελλήνων, δεν χρησιμοποιείται ευρύτερα για την περιγραφή τέτοιων διαδικασιών, παρότι κατά τη γνώμη μου ο όρος είναι εξαιρετικά χρήσιμος και περιεκτικός.

για την άνιση μεταχείρισή τους— δημιουργεί αντιπάθειες και ορατές ή νοερές αντιπαλότητες κατά την πορεία ανάδειξης και ανέλιξης των ατόμων αυτών.

Η «αξιοποίηση» αυτή προϋποθέτει τις περισσότερες φορές τη θέαση και κατανόηση των βιωμάτων τους, αλλά και του ίδιου του περιβάλλοντος της κοινότητας, ως πρόβλημα που χρήζει αντιμετώπισης — άρα τη νομιμοποίηση της ρητορικής ή ακόμα και των στερεοτύπων που οι μη ρομά αναμορφωτές αναπαράγουν, αποσκοπώντας στην αιτιολόγηση τους ρόλου τους και των «αποστολών επιλογής (των άξιων) προς εκκένωση» του τοξικού περιβάλλοντος. Αυτή η διαδικασία «σωτηρίας» —που συντονίζεται με το σχήμα και τους συμβολισμούς φαντασίωσης του Φάρου (καταμεσής του πελάγους), — εκκινεί από την παρουσίαση του Δενδροποτάμου (ή του εκάστοτε οικισμού) ως καμένης γης και των συγγενικών και κοινοτικών τσιγγάνικων δικτύων ως ένα σύμπαν, το οποίο, ακόμα και όταν δεν παράγει άμεσα καταστροφικότητα, ευθύνεται ωστόσο καθαυτό για τον αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση των μελών του. Σύμφωνα με τα παραπάνω, εναπόκειται πλέον στους φωτισμένους και πολιτισμένους μπαλαμούς να επιλέξουν όσους/ες χωράνε μαζί τους στο «αεροπλάνο» για να τους τραβήξουν ψηλά, μακριά από τη «δική μας Αφρική». Η επιτυχία των επιλέκτων, βέβαια, δηλαδή της «Γενιάς των Τσιγγανοπαίδων» λειτουργεί τελικά αντιπαραθετικά —ενίοτε και πολεμικά— προς τη φυλή, αποτελώντας τη «ζωντανή απόδειξη» πως εάν κάποιος αποκοπεί επαρκώς από τα τσιγγάνικα δίκτυα, συμμορφωθεί στις κοινωνικές ορίζουσες και εκπολιτιστεί, μπορεί ακόμα και να φτάσει στο επίπεδο των σωτήρων και ευεργετών του.

Παρότι η μετααποικιακή κριτική αποτελεί εξαιρετικά χρήσιμη και διαφωτιστική ερμηνευτική για τις βιοπολιτικές και τις τεχνολογίες του κράτους, της Κοινωνίας των Πολιτών και του τρόπου με τον οποίον αντιλαμβάνονται, παρεμβαίνουν, αντιμετωπίζουν και σχηματίζουν αντιλήψεις για τις κοινότητες Ρομά αλλά και εντός αυτών (Trehan 2009: 53-56), δεν απαντά ωστόσο πλήρως στον τρόπο που τα ίδια τα ρομά υποκείμενα κατανοούν τις παραπάνω διαδικασίες. Η μακρά εμπειρία και γνώση που έχουν αποκομίσει ως αποικιοποιημένα υποκείμενα —και η αναγκαιότητα να αλλάζουν προσωπεία, κατά το σχήμα του Fanon (Fanon 1952), για να επιβιώσουν στις διαρκώς μεταλλασσόμενες συνθήκες και πολιτικές «εκπολιτισμού» τους— έχει δημιουργήσει όλες αυτές τις προϋποθέσεις/τρύπες, τις οποίες έρχεται να γεμίσει ο κόσμος των ΜΚΟ και των προγραμμάτων των μπαλαμών υπό το ευρυγώνιο πρίσμα μεταξύ ανθρωπιστικής παρέμβασης «πρώτων βοηθειών» και οριστικής σωτηρίας — με μόνη σταθερά την ανάγκη ακούσιας υποταγής των ίδιων των Ρομά. Ο

τρόπος που τα υποκείμενα προσλαμβάνουν τις εν λόγω παρεμβάσεις, είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την πολύπλευρη βία που βιώνεται από τα μέλη της φυλής και της οποίας ο διαχρονικά δύσκολος μεταβολισμός τα έχει οδηγήσει στο να λογίζονται ακόμα και τα ίδια τους εαυτούς τους ως πολίτες ειδικής κατηγορίας — ένας παράδοξος και ασφυκτικός συνδυασμός της αναβίωσης των κυκλικών συλλογισμών για «ρίζες (του κακού) και (χαμηλές) καταγωγές» (Bowman, 2001: 44) με τη μοντερνιστική επίδραση της συμβολικής βίας που θεμελιώνει ιδέες νομιμότητας πάνω σε πολιτισμικές αξιολογήσεις.

Αυτή η ανθεκτική αντίληψη «αντικειμενικής» υστέρησης αποτελεί μέχρις ενός σημείου τον κοινό τόπο των μπαλαμών σωτήρων και μιας σημαντικής μερίδας των ωφελούμενων ή μη Ρομά. Η κριτική των ωφελούμενων ή εμπλεκόμενων ρομά υποκειμένων περιορίζεται ως εκ τούτου και δομείται σχεδόν αποκλειστικά στη διεκδίκηση «ιδιοκτησίας» της εκάστοτε αποστολής εκκένωσης — γιατί αυτή να υλοποιείται μόνο από μπαλαμούς από την στιγμή που μπορούν και οι ίδιοι να την αναλάβουν ή έστω να «πάρουν μέρος της πίτας»; Με αυτόν τον τρόπο τα δεδομένα και οι ορίζουσες των υφιστάμενων παρεμβάσεων, σχεδιασμένες για αυτούς χωρίς αυτούς, σπανίως αμφισβητούνται στον πυρήνα τους και μένει μόνο το εφήμερο αίτημα αντικατάστασης του φορέα υλοποίησης ή των εκάστοτε υπευθύνων από μπαλαμούς σε Ρομά. Η ελίτ των επικοινωνιακών και επιτυχημένων Ρομά, που επιστρέφουν για να διεκδικήσουν τις θέσεις εκείνων που τους έχουν «ωφελήσει», μοιάζει έτσι μια πιθανή απάντηση σε ένα ούτως ή άλλως «πειθαρχικό» ερώτημα: αποδεικνύεται πειστική για όσες και όσους ανήκουν στην εν λόγω ελίτ, ανεπαρκής έως και επιθετική για όσες/όσους παραμένουν στη δεξαμενή των ωφελούμενων. Αυτό είναι, κατά την κρίση μου, το σημείο τομής για τη διαμόρφωση και τη διαπάλη των ρευστών ιεραρχιών εντός κοινότητας — σχηματικά η λεπτή νησίδα, όπου μια σειρά «σωτήρων και ευεργετών», Ρομά ή μπαλαμών, ντύνονται, φέρονται, μιλούν και ανταγωνίζονται ο ένας τον άλλο/η μία την άλλη για την εκπροσώπηση των λοιπών «κατατρεγμένων» Ρομά. Για τους τελευταίους δεν αλλάζει τίποτα παρά μόνον το σκηνικό και οι τρόποι συσχέτισης με εκείνα τα μέλη της κοινότητάς τους που βρίσκονται πλέον στην «απέναντι» μεριά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο

ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΒΡΑΒΕΙΑ ΓΙΑ ΔΕΥΤΕΡΟΥΣ ΡΟΛΟΥΣ: ΟΙ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΜΙΑΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

3.1. ΕΝΔΥΝΑΜΩΣΗ, ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗ, ΕΚΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟ «ΧΑΟΣ» ΠΟΥ ΑΦΗΝΟΥΝ ΠΙΣΩ ΤΟΥΣ

Η επιτόπια έρευνα στον ρομά οικισμό του Δενδροποτάμου μού επέτρεψε σταδιακά να διαπιστώσω το ισχυρό αποτύπωμα στην κοινοτική οργάνωση —στις εσωτερικές ανακατατάξεις και ισορροπίες— που έχει δημιουργήσει η μακρόχρονη παρουσία των ΜΚΟ και η υλοποίηση δεκάδων παρεμβάσεων, δράσεων και προγραμμάτων σε μια πληθώρα ομάδων-στόχων εντός της κοινότητας. Το αποτύπωμα αυτό, στο μεγαλύτερο μέρος του, αφορά επιγραμματικά την ενίσχυση ήδη υφιστάμενων διαχωρισμών, οι οποίοι ως δεδομένο μοιάζει να λειτουργούν ευνοϊκά για τις οργανώσεις. Εξαιτίας ή μέσω αυτών βρίσκουν χώρο «μόνιμης εγκατάστασης», ανάμεσα στις κοινοτικές ρωγμές και στις διαταραγμένες υφιστάμενες ιεραρχίες μεταξύ των ρομά υποκειμένων. Οι οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών συγκεκριμένα στον Δενδροπόταμο είχαν καίρια συμβολή στην ανέλιξη μιας εν μέρει ηγεμονικής ομάδας και στη συγκρότηση της ομώνυμης νέας τάξης πραγμάτων που ονομάζω «Γενιά των Τσιγγανοπαίδων». Αναπόφευκτα, στη διαμόρφωση του νέου συσχετισμού και στην εξέλιξη του φαινομένου λαμβάνουν σταδιακά μέρος όλα τα μέλη της κοινότητας, τα οποία ακόμα και αν δεν επιθυμούν να συμπεριληφθούν ή να σχετιστούν με τον νέο αυτόν κόσμο που «προσγειώθηκε» στις αυλές τους, συμμετέχουν στον εν δυνάμει εσωτερικό μετασχηματισμό της κοινότητας. Αργά ή γρήγορα καλούνται να διαλέξουν «στρατόπεδο», να ξεχάσουν όσα ήξεραν για τον τρόπο που συνδιαλέγονται με τους «έξω» —θεσμικούς και μη—, αλλά και για τον τρόπο που κατοχυρώνονται, συντηρούνται οι ηγεμονικοί ρόλοι και οι ιεραρχίες εντός της κοινότητάς τους· υποχρεώνονται ενίοτε να επαναπροσεγγίσουν την ίδια την αξία και υπόσταση των εν λόγω προνομιακών ενδοκοινοτικών θέσεων, όσα συμβολίζουν και όσα ρυθμίζουν.

Ο διαφορετικός τρόπος που προσλαμβάνονται αυτές οι διαδικασίες και οι μετασχηματισμοί από τις διαφορετικές φυλετικές, ταξικές, έμφυλες και ηλικιακές ομάδες που συνθέτουν την κοινότητα του Δενδροποτάμου, κρίνω ότι είναι μείζονος σημασίας για την κατανόηση του εύρους των επιδράσεων που επέφερε στον οικισμό η «μόνιμη» εγκατάσταση του «περιπλανώμενου» Τρίτου Τομέα. Παρότι οι συσχετισμοί,

οι δυναμικές της κοινότητας και οι μεταβολές τους δεν αποτελούν στόχο ή παραδοτέο των εμπλεκόμενων οργανώσεων, ούτε διερευνώνται ούτε, φυσικά, αποτυπώνονται στις εκθέσεις τους, ωστόσο ανεπισήμως σταθμίζονται και λαμβάνονται σοβαρά υπόψιν, μιας και είναι μεταβλητές άρρηκτα συνδεδεμένες με την αποδοχή και την έκβαση κάθε υποψήφιας ή συντελεσμένης δράσης. Ως προς τη συμμετοχή της κοινότητας, διαφαίνεται ότι ο αριθμός των υποψηφίων ωφελούμενων που είτε συναινεί είτε ανταποκρίνεται στις προϋποθέσεις ευαλωτότητας ακολουθεί φθίνουσα πορεία και οι κύριοι λόγοι είναι κατά τη γνώμη μου δύο: Ο πρώτος σχετίζεται με την κούραση και τη δυσθυμία πολλών ατόμων να λάβουν μέρος σε άλλο ένα πρόγραμμα ή εκπαίδευση που α) δεν θα τους προσφέρει οικονομικές απολαβές, β) πιθανότατα δεν θα συμβάλει στην εύρεση εργασίας, γ) η θεματολογία του δεν κρίνεται σχετική με τα πραγματικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν και δ) ορισμένες φορές απλώς δεν επιθυμούν να συμβάλουν περαιτέρω σε μια διαδικασία μέσω της οποίας πλουτίζουν οι άλλοι (μπαλαμοί) στις δικές τους πλάτες. Ο δεύτερος λόγος έχει να κάνει με την αύξηση των ατόμων, τα οποία είτε διαθέτουν επάρκεια, κατάρτιση και ένα δίκτυο γνωριμιών με οργανώσεις είτε εκτιμούν πως είναι ικανά τα ίδια να επιμορφώσουν, να ενδυναμώσουν και να καταρτίσουν (ακόμα ή ίσως ιδίως όταν στην πραγματικότητα δεν μπορούν) και όχι πλέον αναγκασμένα να «ωφελούνται» μέσω των προγραμμάτων αυτών.

Η δύσκολη αυτή μετάβαση και η μερική «αντίσταση» από μέρος της κοινότητας απέναντι σε προκατασκευασμένα και συχνά μη ανταποκρινόμενα στη δική τους πραγματικότητα και τις δικές τους ανάγκες προγράμματα δεν επαρκεί για να τα περιορίσει δραστικά ή για να αναγκάσει τις οργανώσεις να αναστοχαστούν και να μελετήσουν βαθύτερα το πεδίο και την κοινότητα παρέμβασής τους. Άλλωστε, η ευθύνη για τις προκατασκευασμένες θεματικές, έννοιες και δράσεις δεν βαρύνει μόνο τις ΜΚΟ, αλλά πρωτίστως τους χρηματοδοτικούς μηχανισμούς, οι οποίοι μέσω των προκηρύξεών τους έχουν στην ουσία ήδη προκαθορίσει τις κατευθύνσεις που παίρνουν κάθε φορά οι δράσεις για τις ευάλωτες ομάδες και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Τα κίνητρα των ΜΚΟ και των άλλων οργανώσεων της Κοινωνίας των Πολιτών δεν είναι *a priori* «ταπεινά», δεν υπάρχει κάποιο συνωμοτικό σχέδιο ή συγκεκαλυμμένη μισαλλοδοξία. Ιδίως οι άνθρωποι που εργάζονται στο πεδίο, ακόμη και στελέχη των διοικητικών συμβουλίων κάθε οργανισμού, έχουν ενίοτε τις καλύτερες προθέσεις — αυθεντική διάθεση προσφοράς ή/και θαυμασμό για στοιχεία του άλλου πολιτισμού. Το σημείο συγκρότησης και αφετηρίας των δράσεων αυτών ωστόσο είναι ήδη διαβρωμένο από την εμπειρία προνομιακής θέασης, από τη συνειδητή ή ασυνείδητη διάκριση

ανάμεσα στο «εμείς» της προόδου και στο «αυτοί» της υστέρησης, από εκείνες τις «δομές συμπεριφοράς και αναφοράς», τις οποίες εννοιολογεί διαυγαστικά ο Said, αξιοποιώντας με τη σειρά του τη διατύπωση, «δομές αισθήματος», του Raymond Williams:

Εννοώ τον τρόπο με τον οποίο δομές τοποθέτησης και γεωγραφικής αναφοράς εμφανίζονται στις πολιτιστικές γλώσσες της λογοτεχνίας, της ιστορίας ή της εθνογραφίας, άλλοτε υπαινικτικά και άλλοτε προσεκτικά υφασμένες μέσα στην πλοκή, σε διάφορα επιμέρους έργα που δεν συνδέονται κατ' άλλο τρόπο το ένα με το άλλο ή με μια επίσημη ιδεολογία της 'αυτοκρατορίας'» (Said 1996β: 79).

Η ιδεολογία της συγκρότησης των δομών (συμπεριφοράς και αναφοράς) αλλά, όπως υποστηρίζω, και η δράση των δομών ανθρωπιστικής παρέμβασης στο υπό εξέταση πεδίο δεν πρέπει επ' ουδενί να αναγνωσθούν, τουλάχιστον υπό το πρίσμα αυτού του κειμένου, ως συνέχεια της σταυροφορίας με άλλα μέσα· ενέχουν ωστόσο και ενίοτε αντανακλούν την ανθεκτικότητα και την αναπαραγωγή του ενδόμυχου αισθήματος ανωτερότητας, το οποίο είναι συνυφασμένο με την ανάπτυξη της δικής μας πλέον πολιτιστικής ταυτότητας και όχι με την αναπαράσταση εκείνης των εκάστοτε άλλων. Η άρνηση των ΜΚΟ να αναγνωρίσουν το ως ανωτέρω ίχνος αναφοράς—ενδεχομένως και να αποδεχθούν ότι τα συγκεκριμένης έμπνευσης προγράμματα δεν έχουν πλέον πολλά να προσφέρουν στον Δενδροπόταμο—είναι για αυτές ζήτημα επιβίωσης, τουλάχιστον με την υφιστάμενη μορφή και θέση τους στο πεδίο. Αποδεικνύεται εν τέλει, ή έστω για την ώρα, ισχυρότερη βούληση από εκείνη των μελών της κοινότητας. Η σθεναρή «αντίσταση» των ΜΚΟ, μαζί το δημιουργικό «brainstorming» στις κατευθύνσεις και στους πυλώνες δράσης των θεσμών, έχουν οδηγήσει στη γέννηση δεκάδων «ρηξικέλευθων» προγραμμάτων. Μεγαλύτερη καινοτομία των δράσεων αυτών είναι το γεγονός ότι κανείς (πέρα από τους δημιουργούς τους) δεν μπορεί να κατανοήσει ούτε τι ακριβώς περιλαμβάνουν ούτε πού στοχεύουν και πώς μπορούν τυχόν να συμβάλουν ή να βοηθήσουν μια περιθωριοποιημένη κοινότητα με πολύ απτές δυσκολίες και εμπόδια στον καθημερινό της βίο. Είναι ακριβώς η δημιουργική ασάφεια με ταυτόχρονη αξιοποίηση της επικαιροποιημένης «ανθρωπιστικής ορολογίας» που παρέχει στις οργανώσεις έξοδο διαφυγής από οποιαδήποτε κριτική επί του περιεχομένου και κρατάει ως έσχατη ασπίδα «την εν γένει ενδυνάμωση».⁴⁴

⁴⁴ Αυτολεξεί δάνειο από κείμενο παρουσίασης ενός εν εξελίξει προγράμματος για Ρομά, το οποίο αναφέρει: «Η Δράση στοχεύει στην ενδυνάμωση και συμμετοχή γυναικών και νέων Ρομά σε δράσεις και εκπαιδεύσεις με στόχο την κοινωνικοποίηση, την ανάπτυξη δεξιοτήτων, την ενημέρωση, την

Θα πρέπει στο σημείο αυτό να διευκρινιστεί πως δεν είναι όλες οι παρεμβάσεις και δράσεις αποπροσανατολισμένες από τις ανάγκες και τις ελλείψεις κάθε ομάδας στόχου. Υπάρχουν ορισμένες απολύτως αναγκαίες παρεμβάσεις και υπηρεσίες που παρέχονται μέσω των ανθρωπιστικών οργανώσεων, όπως είναι για παράδειγμα σχεδόν οτιδήποτε αφορά τον τομέα της υγείας. Οι εμβολιασμοί των παιδιών (που εκτός από την προστασία της υγείας τους εξασφαλίζουν έτσι και τη δυνατότητα συμμετοχής στην εκπαίδευση), οι γυναικολογικές εξετάσεις, η δυνατότητα λήψης υπηρεσιών προληπτικής ιατρικής ή ψυχικής υγείας από άτομα που μπορεί να μη διαθέτουν ούτε ασφαλιστική κάλυψη (λαμβάνοντας εδώ υπόψιν τα ποσοστά ανεργίας και επισφαλούς εργασίας στις κοινότητες Ρομά)⁴⁵ ούτε πρόσβαση στην προνοιακή μέριμνα, καθώς αρκετά συχνά δεν έχουν καν τα απαραίτητα έγγραφα για απεύθυνση σε δομές υγείας. Οι παρεμβάσεις αυτές όμως παραμένουν εντός ενός αμιγώς αποκρατικοποιημένου και ασυνεχούς πλαισίου υλοποίησης, με αποτέλεσμα να δημιουργούν προϋποθέσεις βελτίωσης της πρόσβασης της εκάστοτε ομάδας-στόχου στην υγειονομική περίθαλψη και την πρόληψη μόνο για περιορισμένο χρονικό διάστημα. Μετά τη λήξη της χρηματοδότησης, οι ωφελούμενοι επιστρέφουν αναγκαστικά στην πρότερη συνθήκη και αυτή είναι μία ακόμη ματαιώση, η οποία ενίοτε πληγώνει περισσότερο, όταν έχεις ήδη πάρει έστω μια μικρή γεύση από τη «ζωή των άλλων». Η σύντομη «εμπειρία κλειδαρότρυπας» ενός άλλου υποδείγματος, την οποία ενίοτε παρέχουν τα προγράμματα στους ωφελούμενούς τους, καλλιεργεί προσδοκίες και τροφοδοτεί φαντασιώσεις που συχνά μετατρέπονται σε οργή για τον τρόπο, την ποιότητα και τις ευκαιρίες ζωής που έχει ο υπόλοιπος πληθυσμός. Συντηρεί, κυρίως, μια φαντασμαγορική εικόνα για την απόλυτη ευημερία των «άλλων», άπιαστη για εκείνους στο κοινωνικό πεδίο, αδιανόητη και ως πιθανότητα στα πλοκάμια ενός γραφειοκρατικού, και συχνά ανοιχτά εχθρικού απέναντί τους, πλαισίου. Εντυπώνει, τέλος, στην καθημερινότητά τους την πεποίθηση πως (όλοι) οι «άλλοι», όσο δυσκολεμένοι και αν είναι, βρίσκονται πάντα σε καλύτερη μοίρα από αυτούς, και αναπαράγει την αδιάλλακτη γραμμή οριζόντιας κατανόησης τους — αντίστοιχη με εκείνη των «άλλων» για αυτούς.

πρόληψη της βίας, την ψυχοκοινωνική στήριξη και *εν γένει την ενδυνάμωση*», (επισημάνση δική μου), [ΑΜΑΡΟ ΜΑΓΚΙΠΕ – SolidarityNow](#) (τελευταία επίσκεψη στην ιστοσελίδα: 12/1/2024).

⁴⁵ Ενδεικτικοί της υφιστάμενης ανεργίας/επισφαλούς εργασίας είναι οι δείκτες που παρουσιάζονται στην αναφορά του FRA για την κατάσταση των Ρομά σε δέκα χώρες (μεταξύ των οποίων και της Ελλάδας). Βλ. EU Agency for Fundamental Rights (FRA), “[Roma in 10 European countries. Main results – Roma Survey 2021](#)”, Chapter 5 “Employment”, pp 42-46.

Επιστρέφοντας στους θεσμούς, τις προκηρύξεις και τους πυλώνες παρέμβασης που καθορίζουν το πλαίσιο εντός του οποίου δραστηριοποιούνται και χρηματοδοτούνται οι ΜΚΟ, και παρότι η αναλυτική παρουσίαση του είδους και ύφους των εν λόγω προκηρύξεων δεν αποτελεί ζητούμενο της παρούσας εργασίας, κρίνω σκόπιμο να παραθέσω ενδεικτικά ορισμένα σημεία: α) το Στρατηγικό Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη των Ρομά και Ταξιδευτών⁴⁶ για τα έτη 2020-2025 του Συμβουλίου της Ευρώπης (πλαίσιο που κάθε φορά «γεννά» πληθώρα προκηρύξεων σχετικών με τους στρατηγικούς του πυλώνες) και β) την πρόσφατη προκήρυξη του προγράμματος «BUILD-Building a robust and democratic civic space» για τη χρηματοδότηση έργων από το Ίδρυμα Μποδοσάκη (με συγχρηματοδότηση από την Ευρωπαϊκή Ένωση και τον χρηματοδοτικό της μηχανισμό «Citizens, Equality, Rights and Values»[CERV]). Θεωρώ πως η σύντομη αυτή παρουσίαση συμβάλλει τόσο στην κατανόηση του πλαισίου δράσης των ΜΚΟ όσο και στον θεωρητικό – κοινωνικό – οικονομικό χώρο εντός του οποίου σταθερά ζυμώνονται και δραστηριοποιούνται τα άτομα της «Γενιάς των Τσιγγανοπαίδων» που ερευνώ στην παρούσα εργασία.

Ξεκινώντας από το Στρατηγικό Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη Ρομά και Ταξιδευτών (2020-2025) του Συμβουλίου της Ευρώπης, παραθέτω, μεταφρασμένους, αυτούσιους τους Τομείς προτεραιότητας και τους κύριους άξονες δράσης για τα προαναφερθέντα έτη καθώς και τα προσδοκώμενα αποτελέσματα αυτών:

A. Καταπολέμηση του αντιτσιγγανισμού και των διακρίσεων και υποστήριξη της πραγματικής και αποτελεσματικής ισότητας

Προσδοκώμενα αποτελέσματα:

- 1. Ανάπτυξη νομικού οργάνου για μια ολοκληρωμένη προσέγγιση της αντιμετώπισης της ρητορικής μίσους στο πλαίσιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.*
- 2. Αύξηση της ευαισθητοποίησης του ευρύτερου κοινού σε θέματα Ρομά μέσω δραστηριοτήτων ευαισθητοποίησης.*
- 3. Ενισχυμένες επιδόσεις των θεσμικών οργάνων που προστατεύουν τα δικαιώματα των Ρομά μέσω επαγγελματικής κατάρτισης. Αυξημένη πρόσβαση των Ρομά στη δικαιοσύνη μέσω δραστηριοτήτων ανάπτυξης ικανοτήτων.*
- 4. Αυξημένη προβολή των δράσεων του Συμβουλίου της Ευρώπης, συμπεριλαμβανομένης της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και των πορισμάτων και συστάσεων των οργάνων παρακολούθησης.*

⁴⁶ Παραθέτω σε mot à mot μετάφραση [τη διευκρίνιση του Συμβουλίου της Ευρώπης](#) για τη χρήση των εν λόγω όρων: «Ο όρος “Ρομά και Ταξιδευτές” χρησιμοποιείται στο Συμβούλιο της Ευρώπης για να περιλάβει την ευρεία ποικιλομορφία των ομάδων που καλύπτονται από το έργο του Συμβουλίου της Ευρώπης στον τομέα αυτό: αφενός α) Ρομά, Sinti/Manush, Calé, Kaale, Romanichals, Boyash/Rudari, β) Βαλκάνιοι Αιγύπτιοι (Αιγύπτιοι και Ashkali), γ) Ανατολικές ομάδες (Dom, Lom και Abdal) και, από την άλλη πλευρά, ομάδες όπως οι ταξιδευτές, οι Yenish και οι πληθυσμοί που ορίζονται με τον διοικητικό όρο “Gens du voyage”, καθώς και τα άτομα που αυτοπροσδιορίζονται ως Τσιγγάνοι. Το παρόν αποτελεί επεξηγηματική υποσημείωση και όχι ορισμό των Ρομά ή/και των ταξιδιωτών».

B. Υποστήριξη της δημοκρατικής συμμετοχής και προώθηση της δημόσιας εμπιστοσύνης και λογοδοσίας

Προσδοκώμενα αποτελέσματα:

- 1. Αυξημένη συμμετοχή των Ρομά στη δημόσια και πολιτική ζωή σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο.*
- 2. Ενισχυμένη ικανότητα των εθνικών και τοπικών αρχών να ασκούν τους ρόλους και τις αρμοδιότητές τους με αποτελεσματικό και αποδοτικό τρόπο κατά τον σχεδιασμό και την εφαρμογή σχεδίων, πολιτικών και έργων, ιδίως μέτρων ενεργητικής ένταξης που βελτιώνουν την κατάσταση των Ρομά.*
- 3. Ενισχυμένη ικανότητα των τοπικών αρχών να έχουν πρόσβαση και να χρησιμοποιούν εθνικές και διεθνείς χρηματοδοτήσεις, ιδίως κονδύλια της ΕΕ, για τη στήριξη των στρατηγικών τους ως προς την ένταξη των Ρομά.*
- 4. Αυξημένο επίπεδο εμπειρογνομοσύνης και κατανόησης των Ρομά σε ολόκληρη τη Γραμματεία του Συμβουλίου της Ευρώπης.*

Γ. Υποστήριξη της πρόσβασης σε ποιοτική εκπαίδευση και κατάρτιση χωρίς αποκλεισμούς

Προσδοκώμενα αποτελέσματα:

- 1. Προώθηση της άρσης συγκεκριμένων εμποδίων για την ισότιμη πρόσβαση σε ποιοτική εκπαίδευση σε εθνικό και σχολικό επίπεδο — ενίσχυση της ικανότητας των εκπαιδευτικών να διαχειρίζονται τη διαφορετικότητα και να υιοθετούν μεθόδους διδασκαλίας χωρίς αποκλεισμούς.*
- 2. Προώθηση της διδασκαλίας της ιστορίας των Ρομά και του Ολοκαυτώματος των Ρομά και της συμπερίληψης αυτών στα προγράμματα σπουδών και στα σχολικά εγχειρίδια, επίσης μέσω της κατάρτισης εκπαιδευτών και εκπαιδευτικών.*
- 3. Αυξημένη προβολή και αναγνώριση του Ολοκαυτώματος των Ρομά.*
- 4. Αύξηση των ευκαιριών για επιτυχή μετάβαση από την εκπαίδευση στην απασχόληση για νέους/νέες Ρομά.⁴⁷*

Ακολούθως, παραθέτω αυτούσιες τις θεματικές ενότητες και τις προτεινόμενες δράσεις προς χρηματοδότηση που περιελάμβανε το πρόγραμμα «BUILD-Building a robust and democratic civic space», με συγχρηματοδότες το Ίδρυμα Μποδοσάκη και την Ευρωπαϊκή Ένωση:

Η 1η ανοιχτή πρόσκληση εκδήλωσης ενδιαφέροντος με τίτλο «Εναισθητοποίηση και κατανόηση των δικαιωμάτων και των αξιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης» στοχεύει στη διάδοση των δικαιωμάτων και των αξιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως αυτά κατοχυρώνονται στις Ευρωπαϊκές Συνθήκες και στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και η [sic] εναισθητοποίηση της κοινής γνώμης σχετικά με τις αξίες και τα δικαιώματα αυτά, μέσω της περαιτέρω διάχυσης και καλλιέργειάς τους.

Η διαθέσιμη μέσω της παρούσας πρόσκλησης επιχορήγηση ανέρχεται σε €1.172.222 (€950.000 για την Ελλάδα και €222.222 για την Κυπριακή Δημοκρατία) και αποσκοπεί στη χρηματοδότηση πρωτοβουλιών που επικεντρώνονται στις ακόλουθες προτεραιότητες:

- Εξοικείωση των πολιτών και των ΟΚοιΠ⁴⁸ με τις αξίες της Ε.Ε. και ενίσχυση της γνώσης σχετικά με τον τρόπο υποστήριξης, σεβασμού και προώθησης της*

⁴⁷ Το πλήρες κείμενο «Council of Europe Strategic Action Plan for Roma and Traveller Inclusion (2020-2025)» στην αγγλική και γαλλική γλώσσα βρίσκεται στην επίσημη ιστοσελίδα του [Συμβουλίου της Ευρώπης](#).

⁴⁸ ΟΚοιΠ: Συντομογραφία για τις Οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών

ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων των ατόμων που ανήκουν σε μειονότητες.

- Ενίσχυση της συνεργασίας, της δικτύωσης και των συνεργειών μεταξύ των ΟΚοιΠ, των ενδιαφερόμενων μερών και των συμμετεχόντων σε θέματα που σχετίζονται με την προώθηση των αξιών και των δικαιωμάτων της Ε.Ε.
- Αύξηση της συμμετοχής των πολιτών σε δράσεις που αποσκοπούν στην περαιτέρω ευαισθητοποίησή τους σχετικά με τις αξίες και τα δικαιώματα της Ε.Ε.
- Βελτίωση της ικανότητας των ΟΚοιΠ να συμβάλλουν (sic) ενεργά στον δημοκρατικό και κοινωνικό διάλογο καθώς και να ενισχύσουν το έργο τους.
- Προώθηση μιας κουλτούρας με ευρωπαϊκή προοπτική στον τομέα της Κοινωνίας των Πολιτών στην Ελλάδα και την Κυπριακή Δημοκρατία.
- Υποστήριξη της ανταλλαγής καλών πρακτικών και τεχνογνωσίας με ΟΚοιΠ σε άλλα κράτη-μέλη της Ε.Ε., με στόχο την προώθηση του σκοπού της εν λόγω πρόσκλησης.

Η 2η ανοιχτή πρόσκληση εκδήλωσης ενδιαφέροντος με τίτλο «Προστασία και προώθηση των δικαιωμάτων και των αξιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης» στοχεύει στην προστασία, προώθηση και υπεράσπιση των δικαιωμάτων και των αξιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης όπως αυτά κατοχυρώνονται στις Ευρωπαϊκές Συνθήκες και στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η διαθέσιμη μέσω της παρούσας πρόσκλησης επιχορήγηση ανέρχεται σε €1.172.222 (€950.000 για την Ελλάδα και €222.222 για την Κυπριακή Δημοκρατία) και αποσκοπεί στη χρηματοδότηση πρωτοβουλιών που επικεντρώνονται στις ακόλουθες προτεραιότητες:

- Ενδυνάμωση εύλωτων ομάδων σε θέματα προστασίας των Ευρωπαϊκών δικαιωμάτων και αξιών.
- Ενίσχυση της συνηγορίας και του εποπτικού ρόλου των Οργανώσεων της Κοινωνίας των Πολιτών. Υποστήριξη των ΟΚοιΠ στις προσπάθειές τους να υπερασπιστούν τα δικαιώματα και τις αξίες της Ε.Ε. και να ενεργήσουν ως παρατηρητές της λογοδοσίας των θεσμικών οργάνων.
- Αύξηση της συμμετοχής των ΟΚοιΠ σε διαδικασίες χάραξης πολιτικής και λήψης αποφάσεων σε τοπικό, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο.
- Δράσεις ανταλλαγής καλών πρακτικών και τεχνογνωσίας μεταξύ ΟΚοιΠ διαφορετικών κρατών-μελών της Ε.Ε., με στόχο την προώθηση του σκοπού της εν λόγω πρόσκλησης.⁴⁹

Έστω η διαγώνια ανάγνωση της στρατηγικής του Συμβουλίου της Ευρώπης και της προκήρυξης χρηματοδότησης έργων του Ιδρύματος Μποδοσάκη, σε συνεργασία με τον μηχανισμό CERV της ΕΕ, εκτιμώ πως αρκεί για να εντοπιστούν με σαφήνεια οι ορίζουσες και οι κατευθύνσεις βάσει των οποίων δημιουργούνται και χρηματοδοτούνται τα εκάστοτε προγράμματα. Εντός αυτού του πλαισίου δράσης μπορεί να γίνει καλύτερα αντιληπτή και η δυναμική σχέση θεσμών (με την κρίσιμη διαμεσολάβηση των ΜΚΟ) και κράτους, όπου μέσω της εκχώρησης αρμοδιοτήτων και

⁴⁹ Το πλήρες κείμενο της προκήρυξης βρίσκεται στην [επίσημη ιστοσελίδα του Ιδρύματος Μποδοσάκη](#).

της αξιοποίησης κρατικών πόρων (πάντοτε υπό καθεστώς συγχρηματοδότησης) επιδιώκεται η ελάφρυνση της φορτωμένης κοινωνικής ατζέντας στην οποία το κράτος αδυνατεί να ανταποκριθεί. Στον αντίποδα των, σε πρώτο τουλάχιστον επίπεδο, υποχρεωτικά ορατών διαδικασιών, σχέσεων και κινήτρων, τις περισσότερες φορές άγνωστοι παραμένουν οι στόχοι, οι λόγοι και οι τρόποι εμπλοκής των ιδιωτών δωρητών και χρηματοδοτών, οι οποίοι συμπληρώνουν την τριάδα της διακυβέρνησης του Τρίτου Τομέα και προσδίδουν μια γκρι απόχρωση, τροφοδοτώντας ποικίλες υποθέσεις και θεωρίες γύρω από τον ρόλο τους. Σε κάθε περίπτωση, η προαναφερθείσα ισχυρή τριάδα τροφοδοτεί, θεωρητικά και υλικά, την πλουραλιστική και εξαιρετικά ετερογενή «κοινωνία» των μη κερδοσκοπικών νομικών μορφών, αρμοδίων για την ανθρωπιστική διακυβέρνηση. Στον αντίποδα οποιασδήποτε ανεξάρτητης και ενιαίας προσέγγισης, έχει επισημανθεί ότι οι εν λόγω οργανώσεις συχνά πρεσβεύουν διαφορετικές αξίες και ιδέες, (εξ)υπηρετούν διακριτή ή δική τους πολιτική ατζέντα. Το εξαιρετικά ευνοϊκό καθεστώς (μη) λογοδοσίας συντελεί, ώστε εν τέλει να περιορίζονται και να «ελέγχονται» μόνο μέσω των ιδεολογικών τάσεων και προτεραιοτήτων των χρηματοδοτών (ιδιωτών και θεσμών), ενίοτε και συγκυριακών κρατικών πολιτικών.

Η ασυμφωνία μεταξύ αναγκών μίας ομάδας-στόχου και πυλώνων/προσδοκώμενων αποτελεσμάτων που πριμοδοτούνται από τους θεσμούς, προσδιορίζοντας εν τέλει κάθε δράση που υλοποιούν οι ΜΚΟ, απορρέει από την έλλειψη εστιασμένων μελετών κάθε «περίπτωσης παρέμβασης», όπως και από την έλλειψη συμβολής της εκάστοτε αποδέκτριας κοινότητας στη διαμόρφωσή τους. Οι προαναφερθείσες «κρίσιμες απουσίες» καλύπτονται κατά την «προγραμματοποίησή» τους χάρη στην προσαρμοστικότητα και στην ευελιξία των ΜΚΟ — κυρίως μέσω της υποκατάστασης δομικών παρεμβάσεων από την «προφορική» καλλιέργεια μιας κουλτούρας (κυρίως μεταξύ οργανώσεων αλλά ενίοτε και μεταξύ οργάνωσης και ομάδας-στόχου) ανταλλαγής εμπειρίας, γνώσης, (καλών) πρακτικών (Tvedt 1998: 150) — σε συνδυασμό με ταξίδια ήπιας αναψυχής για κοινές δράσεις «ζύμωσης» στις ευρωπαϊκές αξίες και ιδανικά. Αυτού του τύπου η εμπειρία θεωρητικά συμβάλλει σημαντικά στην ενίσχυση του κύρους και της υπευθυνότητας των οργανώσεων και των προσώπων που τις εκπροσωπούν στα εθνικά και διεθνή fora. Δημιουργείται έτσι ένα απεδαφικοποιημένο και αποπροσανατολισμένο, αλλά ισχυρό, αίσθημα ευθύνης — ένα είδος λευκής επιταγής— απέναντι στους θεσμούς, των οποίων τις ιδέες και τους στόχους εξυπηρετούν και διαφυλάσσουν. Η πρωτίστως ηθική αλλά και πρακτική ευθύνη που έχουν απέναντι στις κοινότητες και τις ομάδες, τις οποίες επιχειρούν να

αναβαθμίσουν, να ενδυναμώσουν ή να εξυγιάνουν, μένουν έτσι εν αφθονία διαθέσιμες μόνο για τις κάθε είδους (ανα)δημοσιεύσεις και «γραπτά παραδοτέα» των φορέων που δρουν εν τέλει κυρίως ως πρεσβευτές, διαφημιστές ή εξωτερική φρουρά των ευρωπαϊκών ιδεών. Αυτή η «ανταλλακτική προσέγγιση» εξασφαλίζει την ηγεμονία των ευρωπαϊκών θεσμών στη διακυβέρνηση των ανθρωπιστικών κρίσεων και των επακόλουθων βιοπολιτικών και τεχνολογιών που σταδιακά υιοθετούνται —μέσω της ίδιας διαδικασίας συναίνεσης ή/και απουσίας αμφισβήτησης— από τις οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών. Η ηγεμονία όμως εξασφαλίζεται εξίσου και μέσω της συναίνεσης των «ευάλωτων» υπεξούσιων σωμάτων ελλείπει μεθοδικής κριτικής ή/και καθημερινής «αντίστασης», ελλείπει οργανωμένων συλλογικών διεκδικήσεων είτε με συγκεκριμένα αιτήματα είτε μελλοντικά για την ανεξαρτητοποίηση τους από σωτήρες και διαφωτιστές. Στον υφιστάμενο συσχετισμό, ο οποίος, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε σε προηγούμενα κεφάλαια, είναι ενίοτε βολικός και για ομάδες εντός της κοινότητας, οι οποίες κατά πλειοψηφία αποδέχονται —έστω διά της αποχής—την παρουσία, τη δράση και την επίδραση των ΜΚΟ στην κοινότητά τους.

Προσπάθησα παραπάνω να παρουσιάσω ερμηνευτικά το περίγραμμα του πλαισίου και των συσχετισμών, παραθέτοντας συγκεκριμένα δεδομένα που προέρχονται από την κοινότητα, τα δίκτυα, τις ομάδες και τους ανταγωνισμούς στον Δενδροπόταμο. Το εγχείρημα εντοπισμού ωστόσο της ανακατανομής ισχύος και των μετασχηματισμών, οι οποίοι λαμβάνουν χώρα ως απόρροια της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης του ανθρωπιστικού τομέα —όπως αυτή υλοποιείται από τις οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών μέσω πληθώρας πιλοτικών παραλλαγών— θα ήταν αναμφίβολα μεροληπτικό, αν άλλη μια φορά αντικειμενοποιούσε την κοινότητα ως ενιαίο σύνολο, αν άλλη μια φορά κατανοούσε οριζόντια τις δυναμικές μεταβολές, παραβλέποντας την πολυφωνία και τον ενδοκοινοτικό διχασμό. Άλλωστε, όπως έχω παρουσιάσει αναλυτικότερα στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας, για να κατανοηθούν οι τάξεις, τα δίκτυα και οι ιεραρχίες της κοινότητας αυτής, είναι, κατά την εκτίμησή μου, απαραίτητη η προσέγγιση των μελών της μέσω κατηγοριοποιήσεων πέραν των έμφυλων, ταξικών, φυλετικών και ηλικιακών διαστάσεων. Συγκεκριμένα, η συμμετοχή και η εγγραφή μιας ομάδας στις διαδικασίες εξυγίανσης και εναρμόνισης με τις αξίες που πρεσβεύει και προάγει η Κοινωνία των Πολιτών —μέσω πολλών εκ των ΜΚΟ που την απαρτίζουν— είναι μια σκοπίμως παραμελημένη και εξαιρετικά επιδραστική παράμετρος.

3.2. Η ΓΕΝΙΑ ΤΩΝ ΤΣΙΓΓΑΝΟΠΑΙΔΩΝ: ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ, ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΔΙΠΛΕΣ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ

Η «Γενιά των Τσιγγανοπαίδων», των ατόμων δηλαδή που μετέβησαν από την τάξη των ωφελούμενων Ρομά σε εκείνη των ενδυναμωμένων συμβούλων, επιμορφωτών και διαμεσολαβητών, αποτελεί μια ομάδα επικαθορισμένη από αντιφάσεις, καθώς και από μία ενδιαφέρουσα «τριαδική» σύγκρουση. Η πρώτη και πιο προφανής διάστασή της αφορά τη σύγκρουση των «Τσιγγανοπαίδων» με τα υπόλοιπα ρομά υποκείμενα του Δενδροποτάμου, η οποία άλλοτε φτάνει στην επιφάνεια μέσω αντιπαραθέσεων και κατηγοριών από αμφότερες τις πλευρές και άλλοτε λειτουργεί υπόγεια και εξωλεκτικά, με κλιμακούμενη ψυχρότητα και την τελική απομόνωση των ατόμων αυτών. Η δεύτερη διάσταση είναι αυτή που εντόπισα στο εσωτερικό της συγκεκριμένης ομάδας και πηγάζει από τον ανταγωνισμό μεταξύ των ολιγάριθμων μεν, διαρκώς αυξανόμενων δε «Τσιγγανοπαίδων». Για να γίνει κατανοητή, θα πρέπει να αναλογιστεί κανείς τα πανομοιότυπα, αν όχι ταυτόσημα, βιογραφικά και τις κοινές εκπαιδεύσεις ή δεξιότητες που διαθέτουν τα άτομα αυτά, δεδομένης της συμμετοχής τους στα ίδια προγράμματα και σεμινάρια, τα οποία έλαβαν και λαμβάνουν κατά καιρούς χώρα στον Δενδροπόταμο. Κοινά, επιπλέον, είναι και τα δίκτυα και τα πρόσωπα με τα οποία συνδέονται και συνεργάζονται, γεγονός που δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο τη δυνατότητα καθενός και καθεμιάς να βρει τον χώρο, τις δράσεις και τις θεματικές που του/της αναλογούν ή με τις οποίες επιθυμεί να ασχοληθεί. Ελλείψει καταμερισμού εργασίας, ιδιοτήτων και εξειδικεύσεων μεταξύ παρομοίως καταρτισμένων υποκειμένων, η μόνη ίσως υπαρκτή παράμετρος διάκρισης στην εκάστοτε δράση είναι το φύλο τους (για παράδειγμα, σε ένα σεμινάριο ενδυνάμωσης γυναικών θα προτιμηθούν γυναίκες συντονίστριες, εκπαιδύτριες και διαμεσολαβήτριες) και ενδεχομένως κάποιο έμφυτο ή επίκτητο στοιχείο της προσωπικότητας ή της ζωής τους που μπορεί να τους/τις καταστήσει «ξεχωριστή περίπτωση». Έτσι, τα μέλη της «Γενιάς των Τσιγγανοπαίδων» κατά κανόνα λειτουργούν «ως μια ατομική επιχείρηση σε ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον που τα οδηγεί να διαχειρίζονται τον εαυτό τους σύμφωνα με τη λογική της αγοράς» (Hilgers 2011: 358). Στο πλαίσιο της ατομικής υπευθυνότητας και της διαρκούς εξειδίκευσης ή επιμόρφωσης συμμετέχουν σε έναν αγώνα δρόμου παρακολούθησης σεμιναρίων και συλλογής ιδιοτήτων και εμπειρίας, με στόχο τη διαφοροποίηση του επαγγελματικού τους προφίλ από τους/τις άλλους/άλλες υποψηφίους/ες και την ενίσχυση της επιλεξιμότητάς τους σε μελλοντικά προγράμματα.

Παράλληλα, αναγκάζονται να προβάλουν ως πλεονεκτήματα περιστατικά και συνθήκες της ζωής τους που ως τώρα απωθούσαν, έκρυβαν ή ήταν (και παραμένουν) για αυτές και αυτούς τραυματικά. Ο διαρκής αυτός εσωτερικός ανταγωνισμός δεν επιτρέπει το μοίρασμα της εμπειρίας και της γνώσης μεταξύ τους, εγκλωβίζοντάς τους σε μια μοναχική, συχνά κρυπτική και πάντως ψυχοφθόρα, κούρσα «απόδρασης». Σημειώνεται ότι για τις ανάγκες του παρόντος ως ανταγωνισμός, σύμφωνα με τη διεισδυτική επεξεργασία από τον Laclau και τη Mouffe, ορίζεται η συνθήκη διακινδύνευσης —όχι κάποια διαγωνιστική διαδικασία διάκρισης— και η προσωπική αγωνία επιβίωσης κάθε ατόμου, οι οποίες διαρκώς τροφοδοτούνται και διερμηνεύονται τόσο από συλλογικές πολιτισμικές παραμέτρους όσο και από την υποκειμενική συνθήκη ζωής (Laclau, Mouffe 2013: 7- 46).

Η τρίτη διάσταση της σύγκρουσης αφορά τις παράδοξες και πολλές φορές ανταγωνιστικές ή/και αλληλοαναιρούμενες ταυτότητες ενός ατόμου που συμμετέχει σε αυτές τις διαδικασίες. Η τσιγγάνικη ταυτότητα, το ανήκειν στη φυλή και την κοινότητα, η επιθυμία συμβίωσης, η κοινή μοίρα και η αποδοχή όσων αυτά φέρουν ή/και πρεσβεύουν, ακόμη και όταν αντέχουν στους κραδασμούς της στενής πραγματικότητας, συγκρούονται διαρκώς με την ιδιότητα και την υπόσταση του ατόμου που κατάφερε να ξεφύγει και να «διασωθεί» από το παθητικό της κληρονομιάς: όποια/ος, αφού αναλογιστεί ως θεατής τις πρακτικές της κοινότητάς του, «κατορθώσει να (αυτο)αναγνωρίσει όλα τα ‘προβληματικά’ χαρακτηριστικά» και κάποτε να απαλλαγεί ή να τα «θεραπεύσει», δύσκολα επιστρέφει. Στη συνείδηση των ατόμων αυτών συνυπάρχουν, συχνά εκρηκτικά, η βιωμένη εμπειρία του υποκειμένου – μέλους μιας περιθωριοποιημένης εθνοπολιτισμικής ομάδας και η αναμορφωτική αποστολή του ευρωπαϊού πολίτη που καλείται να εμφυσήσει και να εγκαθιδρύσει τις αρχές και τις αξίες της Ευρώπης στα μέλη της κοινότητάς του, ενώ τα αποτελέσματα αυτής της διαδικασίας διαρκώς αμφισβητούνται —από τρίτους τομείς, θεσμούς, οργανώσεις ή/και φυσικά πρόσωπα—, ακόμα για το ίδιο το υπό αναμόρφωση υποκείμενο. Προσαρμόζοντας στο πολιτισμικό συγκείμενο της παρούσας εργασίας την οξυδερκή παρατήρηση του Fanon, θα μπορούσαμε να πούμε παραφράζοντας ότι «από τη στιγμή που ένα ρομά υποκείμενο αποδεχτεί τον διαχωρισμό που του έχει επιβάλει ο Ευρωπαίος (ή εν γένει ο μπαλαμός) δεν είναι ευνόητο ότι —χωρίς περαιτέρω αναστολή— το υποκείμενο αυτό θα προσπαθεί εφεξής να εξυψώσει τον εαυτό του στο επίπεδό του Ευρωπαίου, αποδίδοντάς του με αυτόν τον τρόπο ενός είδους ηγεμονία;» (Fanon, 2008: 60).

Συναναστρεφόμενη μέλη της ομάδας αυτής και συνομιλώντας διεξοδικά μαζί τους, τόσο στο πλαίσιο της έρευνας όσο και σε αυτό της δουλειάς μου, οδηγήθηκα σταδιακά στο εξής συμπέρασμα: Ενώ η «Γενιά των Τσιγγανοπαίδων» έχει εν μέρει αποκοπεί από τα δίκτυα της κοινότητας, δείχνει, παράλληλα, να μη συμερίζεται πλήρως τις αρχές και ιδέες που η Κοινωνία των Πολιτών επιχειρεί να εμφυσήσει στην κοινότητά της. Η συγκεκριμένη ομάδα – «Γενιά» ωστόσο έχει εκπαιδευθεί και μοιάζει να γνωρίζει πολύ καλά πώς να ανταποκρίνεται σε αμφότερα τα πλαίσια, αποτελώντας μέρος τους, χωρίς απαραίτητα να υιοθετεί τις αντίστοιχες πρακτικές στον ιδιωτικό βίο· παραμένει, λοιπόν, σχεδόν σε όλες τις περιστάσεις ένας ιδανικός συνομιλητής που μεταφέρει στους απέναντι ό,τι ακριβώς θέλουν να ακούσουν. Όταν βρίσκονται σε «μπαλαμά» περιβάλλοντα, ακόμα περισσότερο σε αυτά της Κοινωνίας των Πολιτών, τα άτομα που «στελεχώνουν» τη «Γενιά» επιλέγουν συχνά να αποκρύπτουν στοιχεία της ταυτότητάς και της προσωπικότητάς τους, να υπερτονίζουν μόνο όσα είναι χρήσιμα ανά περίπτωση και να προβάλλουν τα επιτεύγματα και τις προσωπικές τους ρήξεις με το «προβληματικό πλαίσιο» από το οποίο προέρχονται. Επιτελούν έτσι μια κάπως αυθαίρετη, αλλά ανθρωπολογικά πυκνή, (αυτο)αναγωγή των εαυτών τους σε «ιδιαιτέρες/ξεχωριστές περιπτώσεις», η οποία είναι πάντοτε καλοδεχούμενη και εξαιρετικά χρήσιμη στις ΜΚΟ αποδέκτριες, αφού λειτουργεί ως επιβεβαίωση της ρυθμιστικής παντοδυναμίας τους και νομιμοποιεί την παρουσία και τη δράση τους εντός της ρομά κοινότητας. Σε αυτό το σημείο, θα αναφερθώ σε ένα ενδεικτικό περιστατικό από το πεδίο το οποίο έλαβε χώρα σε μια εκδήλωση – παρουσίαση ενός ακόμη προγράμματος «ενδυνάμωσης» για νέους και νέες Ρομά, στο ευρύτερο κέντρο της Θεσσαλονίκης. Ο νεαρός Ρομ και εργαζόμενος στο υπό υλοποίηση πρόγραμμα, πήρε το λόγο και διηγήθηκε με χαμόγελο και αυτοσαρκασμό στο κοινό τη δική του ιστορία: μια ιστορία κληρονομημένης παραβατικότητας, φτώχειας και περιθωρίου. Μια ιστορία που από τη μέση και μετά γέμισε ελπίδα, φως και ευκαιρίες χάρει στην καίρια παρέμβαση και ανάληψη δράσης από τους μπαλαμούς ευεργέτες. Ένα success story που στο βωμό της αυτο(ανάδειξης) κατάφερε μέσα σε λίγα λεπτά να νομιμοποιήσει όσο περισσότερα στερεότυπα για τους Ρομά επέτρεπε ο χρόνος. Το περιστατικό που μόλις περιέγραψα δεν αποτελεί πρωτόγνωρη ή σπάνια πρακτική και ρητορική αλλά την συνήθη αφήγηση απόδρασης και αλλαγής υποδείγματος πολλών εκ των «Τσιγγανοπαίδων», η οποία αναπαράγεται σε κάθε διαθέσιμο μέσο. Παραθέτω στο

σημείο αυτό, την περιγραφή ενός TEDx talk με τίτλο «Η διαδρομή ενός Ρομά»⁵⁰. Τόσο η περιγραφή όσο και το ίδιο το δεκάλεπτο βίντεο θεωρώ πως συμπυκνώνουν τα προαναφερθέντα:

Απόγονος παραβατικότητας ο Π-Σ. Β, αυτοκαθορίζεται από την ανάγκη του να μάθει γράμματα και εντάσσεται στην κοινότητα του Φάρου του Κόσμου. Από τα όπλα και τα ναρκωτικά του Δενδροποτάμου φτάνει σε συνέδριο ρομποτικής και σε προσομοίωση συμβουλίου του ΟΗΕ στη Νέα Υόρκη, ενώ εκπροσωπεί τον Φάρο στη Βουλή και αναλαμβάνει ρόλο δικαστή σε εικονική δίκη. Σήμερα, στα 20 του χρόνια, ευγνωμονεί τη κοινότητα του Φάρου για τις ευκαιρίες που του δόθηκαν και δεν έχει τίποτα άλλο να περιμένει πέρα από τα καλύτερα.

Αυτό το εντυπωσιακό μικρό τελετουργικό επαναλαμβάνεται κυκλικά και διαπερνά τις οριζόντιες και καθόλου συμπεριληπτικές κατηγορίες στις οποίες τα άτομα αυτά έχουν ενταχθεί «με και παρά τη θέλησή» τους, τόσο δηλαδή κατά το διάστημα παραμονής τους στην τάξη των ωφελούμενων όσο και κατόπιν, όταν πλέον διαφοροποιήθηκαν και επέστρεψαν για να αναμορφώσουν τους «άλλους». Βιώνουν, λοιπόν, ένα διαρκές καθεστώς επιφυλακτικότητας και δυνητικής, ανά πάσα στιγμή, εξαίρεσης τόσο από την κοινότητά τους και τα άλλα ρομά υποκείμενα όσο, φυσικά, και από τους συνομιλητές και συνεργάτες τους στον Τρίτο Τομέα, εντός του οποίου εναγωνίως διεκδικούν τον χώρο τους.

«Εφαρμόζοντας» το παραπάνω σχήμα για να γίνει πιο κατανοητό, θεώρησα χρήσιμη την απόπειρα αποτύπωσης μιας συγκεκριμένης τυπολογίας (αυτο)προβολής που —σε μικρές παραλλαγές— συνάντησα ουκ ολίγες φορές στον Δενδροπόταμο. Το αφήγημα θα πήγαινε κάπως έτσι: «Η Χ.Χ. είναι ένα κορίτσι Ρομά που κατάφερε να τελειώσει το σχολείο, παρά τις πολλαπλές δυσκολίες και προκλήσεις που αντιμετώπισε λόγω του πολιτισμικού της ανήκειν. Επέλεξε να μην παντρευτεί, να μην κάνει παιδιά μικρή και σήμερα είναι μια χειραφετημένη ρομά γυναίκα που προασπίζεται τα δικαιώματά της κοινότητάς της». Η υποστήριξη ενός τέτοιου βιογραφικού οδηγεί στην αυθαίρετη, αλλά λογικά συνεκτική, υπόθεση ότι τα ρομά κορίτσια δεν καταφέρνουν να τελειώσουν το σχολείο εξαιτίας δυσκολιών σχετικών με την καταγωγή τους — και όχι λόγω των ανυπέβλητων εμποδίων σε μια μακρά σειρά από άλλους τομείς της ζωής τους, σχετικών όχι με τη φυλή τους, αλλά με τη συστηματική και δομική περιθωριοποίησή της. Η κατάφαση πως τα ρομά κορίτσια παντρεύονται μικρά οδηγεί

⁵⁰ Το βίντεο και η περιγραφή βρίσκονται στο επίσημο κανάλι [YouTube του TEDx](#).

στην αντίληψη ότι η γυναικεία χειραφέτηση σχετίζεται αποκλειστικά με τη σχολική φοίτηση και εναντιωματικά με τον γάμο και την τεκνοποιία. Αναπαράγονται, κάπως μηχανιστικά, δεκάδες στερεότυπα και γενικεύσεις για την πολιτισμική ιδιαιτερότητα των Ρομά, τα οποία εκούσια ή ακούσια νομιμοποιούνται μέσω των ατόμων στα οποία «ανήκουν» αυτές οι «ιδιαιτέρως» ιστορίες. Τα λεγόμενα «θετικά παραδείγματα και πρότυπα», παρά τον στόχο κινητοποίησης «άλλων» (άραγε χρειάζονται ή όχι εδώ τα εισαγωγικά;) ατόμων από την ίδια ομάδα, επιβεβαιώνουν έναν κανόνα προβληματικών και αρνητικών υποδειγμάτων ή/και προτύπων, του οποίου αποτελούν τη φωτεινή εξαίρεση. «Μία εξαίρεση» που ακόμα και αν είχε από μόνη της κάποιες δυνατότητες, κατάφερε εν τέλει να τις αναπτύξει χάρη στις ευκαιρίες που απλόχερα της δόθηκαν — και στις προϋποθέσεις, οι οποίες σταδιακά δημιουργήθηκαν— από την Κοινωνία των Πολιτών και τις οργανώσεις, ώστε να βρει τον δρόμο της (προς τα έξω).

Με την κριτική αυτή δεν επιθυμώ ωστόσο να αρνηθώ ή να μειώσω τις ευκαιρίες που ενίοτε όντως δίνονται από μεριάς των οργανώσεων. Φυσικά και υπάρχουν τέτοιες, είναι μάλλον εύκολο να μετρηθούν αντιπαραθετικά με τη δυσκολία ποιοτικής αξιολόγησής τους με ενιαία εργαλεία και δείκτες. Το κύριο, κατά την κρίση μου, ζήτημα είναι τα ενδεχόμενα «λύτρα» και οι περιορισμοί των ανωτέρω ευκαιριών. Είναι, ακόμη, το φαινόμενο της συστηματικής αναπαραγωγής κλασικών μοτίβων της αποικιακής τεχνολογίας μέσω της ενίσχυσης του κοινωνικού διαχωρισμού, όπου οι πετυχημένοι Ρομά μαθαίνουν να ενδυναμώνουν και να επιμορφώνουν άλλους λιγότερους πετυχημένους Ρομά με εξειδικευμένα προγράμματα, τα οποία αφορούν σε Ρομά και που με τη σειρά τους μπορούν να υλοποιηθούν αποκλειστικά εντός των συνόρων ενός οικισμού Ρομά. Μοιάζει, αν μη τι άλλο, ένα τόσο εξελιγμένο σύστημα «εσωτερικής καύσεως» που κάθε φαντασίωση ή τροπικότητα προσέγγισης και ισοτιμίας ακυρώνεται πριν αρθρωθεί — και αν αρθρωθεί πιθανώς εντάσσεται στην ύλη του επόμενου κλειστού προγράμματος ενδυνάμωσης. Τέλος, ακόμα και σε αυτό το αμιγώς τσιγγάνικο πλαίσιο αυτοαναφορικότητας, ο δεσπότης ρόλος των ΜΚΟ κατοχυρώνεται αναντίρρητα μέσω της γραφειοκρατίας και της εξειδικευμένης τεχνογνωσίας που απαιτείται για την ολοκλήρωση μιας επιλέξιμης πρότασης και εν συνεχεία για την υλοποίησή της. Χάρη σε αυτή τη βαλβίδα ασφαλείας, η «Γενιά των Τσιγγανοπαίδων» (θα) χρειάζεται πάντα, πέρα από τις πολύτιμες γέφυρες με τον δικό της κόσμο, και τα φτερά της τεχνογνωσίας των ΜΚΟ. Αυτές, από την πλευρά τους, έχουν εξίσου ανάγκη τη «Γενιά των Τσιγγανοπαίδων» τόσο για να μεταφέρει το σωστό μήνυμα στα δίκτυα της κοινότητας όσο και για να νομιμοποιεί την παρουσία τους στο

πεδίο. Είναι μια κάπως παλιά ιστορία με εναλλασσόμενους χαρακτήρες στον, πάντοτε, δεύτερο ρόλο...

3.3. ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΕΣ «ΤΣΙΓΓΑΝΟΠΑΙΔΕΣ»: ΕΝΑ «ΜΙΚΡΟΒΙΟ» ΠΟΥ ΞΕΦΥΓΕ ΑΠΟ ΤΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΤΩΝ ΜΚΟ

Η νεοφιλελεύθερη επιταγή του ανοίγματος της (ανθρωπιστικής) αγοράς πέραν των τοπικών αλλά και των εθνικών συνόρων, δημιούργησε ένα ανταγωνιστικό αλλά δυνητικά προσοδοφόρο νέο σύμπαν. Όπως ήταν αναμενόμενο και σκοπούμενο, η ιδιωτική πρωτοβουλία έσπευσε να δημιουργήσει δεκάδες νέες ΜΚΟ για να αναλάβουν υπεύθυνα —με εντατική αποστήθιση της απαραίτητης τεχνογνωσίας— τη μετάβαση των παλαιών πολιτιστικών και τοπικών συλλόγων σε μη κερδοσκοπικές οργανώσεις και εταιρίες (Τσιμπιρίδου, 2013: 226). Σε αυτό το «προγραμματισμένο» πλαίσιο, κάποια λίγα αλλά δυναμικά ρομά υποκείμενα, τα οποία εκπαιδεύτηκαν και ζυμώθηκαν στο ίδιο ακριβώς περιβάλλον με τις/τους ρομά συνεργάτες των ΜΚΟ, «παραστράτησαν»: ξέφυγαν από την προκαθορισμένη τους πορεία και ενίοτε βρέθηκαν απέναντι από τους φορείς που τα ανέδειξαν. Προσλαμβάνοντας την εργασία σε μη τσιγγάνικες ΜΚΟ ως έμμεση εκμετάλλευση και επιχειρηματολογώντας ότι «εκείνες χρειάζονται τους Ρομά και όχι οι Ρομά αυτές», εισήλθαν μετωπικά και επιθετικά στο ανθρωπιστικό παιχνίδι, ιδρύοντας δικές τους ΜΚΟ και διεκδικώντας τουλάχιστον τους ίδιους πόρους και χώρους με τις υφιστάμενες μπαλαμές οργανώσεις. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο στο παραπάνω φαινόμενο είναι η εκ μέρους των ατόμων εκκωφαντική απουσία κριτικής στις μεθοδολογίες, τις πρακτικές, τις θεματικές και τους πυλώνες δράσεις των υφιστάμενων ΜΚΟ: η αποκλειστική εστίαση της σύγκρουσης στην ιδιοκτησία των εκάστοτε παρεμβάσεων και αποστολών «σωτηρίας». Ως προς τη ρητορική και τις πρακτικές —αλλά ακόμη και ως προς τη δημόσια απεύθυνση, την επιλεγόμενη αισθητική και τη συνθηματολογία— παρατηρείται σχεδόν απόλυτη ταύτιση μεταξύ των νέων αυτών οργανώσεων, που σταδιακά ιδρύουν οι «ριζοσπάστες Τσιγγανόπαιδες», με εκείνες στις οποίες πρώτα γαλουχήθηκαν και αργότερα απέρριψαν. Ο περιορισμός της αντιπαράθεσης σε αυτό το κάδρο ανταγωνιστικού μιμητισμού, «καν' το σαν ή καλύτερα από τον μπαλαμό», μοιάζει, λοιπόν, ως μία ακόμη νίκη της ηγεμονικής αντίληψης για την ταξινόμηση και διαχείριση της ρομά κοινότητας, έστω τεθλασμένη: θα μπορούσε ίσως να ιδωθεί και

ως χρονίζον σύμπτωμα αυτοϋποτίμησης ή/και αυτοϋπονόμευσης —με πρόσχημα κάποια αυθεντία ρεαλισμού— και συνηχεί με την ευθύβολη διατύπωση του Bourdieu: «Η λογοκρισία δεν είναι ποτέ τόσο τέλεια ή τόσο αόρατη όσο όταν το δρών υποκείμενο δεν έχει τίποτα άλλο να πει πέρα από αυτό που αντικειμενικά επιτρέπεται να πει» (1991: 138).

Οι «ριζοσπάστες μανάτζερ του εαυτού», ιδρυτές αυτών των ανταγωνιστικών μη κερδοσκοπικών συλλογικοτήτων, είναι στενότερα συνδεδεμένοι με την κοινότητά τους, μέρος της οποίας τους αντιμετωπίζει με ιδιαίτερο θαυμασμό κατά το πρώτο διάστημα της δράσης τους, καβαλώντας το κύμα της φαντασίωσης πως μια νέα, καλύτερη εποχή παίρνει σάρκα και οστά μπροστά στα μάτια τους — και μάλιστα *τσιγγάνικα*. Βέβαια, οι περιορισμένες (χρηματοδοτικά και θεματικά) δυνατότητες και τα πεδία παρέμβασης, η έλλειψη τεχνογνωσίας και εμπειρίας των ατόμων αυτών στη διαχείριση και η αναποτελεσματικότητα των περισσότερων δράσεων που επιλέγονται να υλοποιηθούν —εξαιτίας των αυστηρών καθορισμών του πλαισίου εντός του οποίου γεννιούνται—, γρήγορα μετασχηματίζει τον θαυμασμό της κοινότητας σε θυμό. Μέσω μιας διαφορετικής και οπωσδήποτε πιο αγγογόνου διαδρομής, τα άτομα αυτά καταλήγουν τελικά στον ίδιο παρονομαστή με εκείνες και εκείνους που δεν ήρθαν ποτέ σε ευθεία ρήξη με τους «ευεργέτες» τους και δεν επιχείρησαν ποτέ να αναλάβουν μόνοι και μόνες την ευθύνη κάποιας διεκδίκησης — έστω απλώς και του διαφορετικού τρόπου διακυβέρνησης των ανθρωπιστικών παρεμβάσεων στην κοινότητά τους. Όσες τσιγγάνικες οργανώσεις καταφέρνουν να επιβιώσουν αυτής της μετάβασης, καλούνται πλέον να συνεργαστούν και να συμπράξουν στο πεδίο με τις προϋπάρχουσες και αναντίρρητα ισχυρότερες ΜΚΟ. Εκείνες, στο πλαίσιο του μανάτζερίστικου πολιτισμού, στον οποίο έχω αναφερθεί νωρίτερα στην παρούσα εργασία, δέχονται πίσω τα παραστρατημένα τους παιδιά —μαζί με τις εταιρίες και τα σωματεία τους—, δίνοντάς τους ένα φιλικό χτύπημα συγχώρεσης στον ώμο και ένα μικρό κομμάτι από την πίτα στην τσέπη.

3.4. «ΤΣΙΓΓΑΝΟΠΑΤΕΡΕΣ» ΚΑΙ ΠΡΟΕΔΡΟΙ: ΕΝΑΣ ΜΑΤΑΙΩΜΕΝΟΣ ΑΓΩΝΑΣ ΑΥΤΟΔΙΑΘΕΣΗΣ

Αν υπάρχει μια ομάδα ατόμων που δεν συμμετέχει, και ορισμένες φορές αντιστέκεται στην προαναφερθείσα εταιρική και εξαρτητική σχέση με τις ΜΚΟ, αυτή εντοπίζεται

μεταξύ της πληθώρας τοπικών ρομά προέδρων και εκπροσώπων, αλλά και των λεγόμενων «Τσιγγανοπατέρων» — ονομασία που φέρει αποκλειστικά αρνητικές συνδηλώσεις κατά τη χρήση της είτε αυτή γίνεται από μπαλαμούς είτε από Ρομά. Ο όρος «Τσιγγανοπατέρες» αναφέρεται σε ένα σύνολο περιπτώσεων και ιδιοτήτων, έχοντας ως βασική προϋπόθεση χρήσης — πέρα από την ηγεμονία και τον ρυθμιστικό ρόλο εντός των στενών κοινοτικών συνόρων, τη δυνατότητα συνδιαλλαγής ή/και παζαριού με τοπικές αρχές, πολιτικά κόμματα και εν γένει πρόσωπα εξουσίας— κυρίως την αποτελεσματική χειραγώγηση ή εκμετάλλευση των «τέκνων» τους με σκοπό την προσωπική ανάδειξη ή/και την κερδοσκοπία. Με λιγότερα λόγια, θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «Τσιγγανοπατέρες» όλους τους καιροσκόπους προέδρους, εκπροσώπους ή αρχηγούς οικισμών και κοινοτήτων, οι οποίοι δεν εργάζονται για το κοινό αλλά για το δικό τους (προσωπικό ή και της φάρας τους) καλό. Πρόκειται αποκλειστικά για περιπτώσεις ανδρών, κυρίως μεγαλύτερης ηλικίας, που δρέπουν μάλλον τους τελευταίους καρπούς της παλιάς ισχύος τους, καθώς η «βασιλεία» τους δείχνει να δύνει σε μια περίοδο που η εξοικείωση όλο και περισσότερων Ρομά με συλλογικές διαδικασίες —έστω και στο οριοθετημένο πλαίσιο των διαδοχικών προγραμμάτων της Κοινωνίας των Πολιτών, ιδού άλλη μία αντίφαση στο εργαστήριο του πεδίου— κινητοποιεί προς μια πιο ενεργητική συμμετοχή στα κοινά και οδηγεί στη δημιουργία τοπικών συλλόγων ή έστω πρωτοβουλιών. Οι νέες αυτές πρωτοβουλίες δεν θα μπορούσαν να χωρέσουν τους «Τσιγγανοπατέρες», κυρίως να αντέξουν τον τρόπο της παλιάς αδιαμφισβήτητης αυθεντίας και λειτουργίας τους, ο οποίος θεωρείται από πολλές και πολλούς ως βασική αιτία για την κατάσταση του συνόλου της εκάστοτε κοινότητας και της αργοπορίας στη συλλογική ανάληψη ευθύνης.

Υπάρχουν αρκετά παραδείγματα τέτοιων περιπτώσεων εντός και εκτός Δενδροποτάμου. Εντός των «συνόρων» του οικισμού που μελετώ τα τελευταία δύο χρόνια, το πιο πρόσφατο εγχείρημα είναι το σωματείο «ReACT – Culture Club» που αυτοπαρουσιάζεται με το εξής σύντομο κείμενο:

Ο σύλλογος μας στόχο έχει να γεφυρώσει τα χάσματα τις κοινωνίας, με βασικούς πυλώνες την κατανόηση, την αλληλεγγύη και την συνεισφορά προς τον συνάνθρωπο. Η σημερινή κοινωνία απαρτίζεται από διάφορες κουλτούρες, αρκετές είναι παραγκωνισμένες και κατακριτέες. Με έδρα τον Δενδροπόταμο (Άγιος Νεκτάριος) Θεσσαλονίκης, εκπέμπουμε τον παλμό μας σε όλη την πόλη! (Facebook «Πολιτιστικός Σύλλογος ReACT»)⁵¹

⁵¹ Για περισσότερα βλέπε: σελίδα [Culture Club React | Facebook](#) και ομάδα [Πολιτιστικός Σύλλογος ReACT | Facebook](#)

Παρότι δεν έχει κλείσει ακόμα ούτε τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του, μοιάζει να είναι αρκετά ενεργό διοργανώνοντας ημερίδα για την ιστορία των Ρομά, ενώ καλλιεργεί μια ενδιαφέρουσα πιο διεθνιστική προσέγγιση για την ιστορία των Ρομά η οποία ξεφεύγει από τα πρότυπα της ελληνικής αφήγησης. Διατρέχοντας τη σελίδα τους στο Facebook κανείς θα συναντήσει αναρτήσεις για τους Ρομά της Ουγγαρίας, για Ρομνές από την Νότια Ινδία, για την εξέγερση του Πολυτεχνείου αλλά και το Ολοκαύτωμα των ευρωπαίων Ρομά.

Ξεφεύγοντας από τα σύνορα του Δενδροποτάμου, εξαιρετικά ενδιαφέρον σε σχέση με τα παραπάνω είναι το κείμενο-καταγγελία που υπογράφει ο Π. Χαρίτος, πρόεδρος της Ομοσπονδίας Ρομά Θεσσαλίας και παράλληλα ιδρυτής της ΜΚΟ «Ρομά Χωρίς Σύνορα» με τίτλο «Εκτός από Τσιγγανοπατέρες είναι και Ανιστόρητοι»:

«Η Ελλάδα γέμισε από ανιστόρητους Τσιγγανοπατέρες, οι οποίοι όχι μόνο είναι πρόθυμοι αλλά είναι και καιροσκόποι. Αυτό φαίνεται με την συστηματική τους προσπάθεια να διαλύσουν το τρίτοβάθμιο όργανο των Ελλήνων Τσιγγάνων. Επειδή ακριβώς, οι Τσιγγανοπατέρες με το μαύρο παρελθόν δεν χωράνε στην Ελλάν Πασσέ και ο λαός στις εκλογές τους καταψήφισε και τους αποδοκίμασε, προσπαθούν τώρα απεγνωσμένα να επιβιώσουν πολιτικά, από διάφορα κινήματα φούσκα.» [...] Η εμπειρία έδειξε ότι αυτοί, επιβιώνουν στο όνομα των Τσιγγάνων, με οργανωμένες κομπίνες, γεμάτες διαφθορά, αδιαφάνεια και μαύρο χρήμα. Όλοι αυτοί, θέλουμε να μας πουν, τι κάνανε για τους Τσιγγάνους, όλα αυτά τα χρόνια, που ήταν σε θέσεις κλειδιά των πολιτικών κομμάτων; Προφανώς, δεν προσφέρανε εντελώς τίποτα και δεν κάνατε τίποτα, απεναντίας, συντηρούσαν τις οικογένειες τους και τους συγγενείς του, από τα προγράμματα και τις μαύρες χρηματοδοτήσεις.[...]»⁵²

Στο καταγγελτικό αυτό κείμενο παρουσιάζει μια διαφορετική εκδοχή της συνθήκης που επιχείρησα να περιγράψω παραπάνω. Ο νεαρός εκπρόσωπος συγκρούεται μετωπικά με τους «Τσιγγανοπατέρες» τους οποίους κατηγορεί —εκτός από ελλιπή γνώση ιστορίας της φυλής τους— για πολιτική διαπλοκή αλλά και για αδιαφανείς οικονομικές σχέσεις με χρηματοδοτούμενα προγράμματα.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η «Γενιά των Τσιγγανοπαίδων» είναι ένα σύνθετο, υβριδικό και εξ ορισμού μεταβατικό φαινόμενο, το οποίο μεταξύ των οικισμών και καταυλισμών της Θεσσαλονίκης —όσων ήρθα σε επαφή μαζί τους λόγω της εργασίας μου στην «ΕΛΛΑΝ ΠΑΣΣΕ»— το συνάντησα αποκλειστικά και μόνο στον

⁵² Το [πλήρες κείμενο](#) δημοσιεύτηκε στις 9/8/2020 και βρίσκεται αναρτημένο στην επίσημη ιστοσελίδα της ΜΚΟ «Ρομά Χωρίς Σύνορα».

Δενδροπόταμο. Όλες οι άλλες κοινότητες, τις οποίες επισκέφθηκα και έστω φευγαλέα γνώρισα στην πόλη, διαθέτουν κάποιον τοπικό πρόεδρο, εκπρόσωπο ή έστω μια ηγετική φυσιογνωμία — ακόμη και αν δεν έχουν καταφέρει ή δεν στοχεύουν άμεσα στη νομικά τυπική δημιουργία σωματείου ή συλλόγου. Στον οικισμό «Αγία Σοφία» στα Διαβατά, υπάρχει εδώ και αρκετά χρόνια ο τοπικός ομώνυμος σύλλογος ενώ αντίθετα στην περίπτωση του οικισμού στα «Τσαϊρία» της Περαίας, παρότι νομικά δεν υφίσταται κάποιο σωματείο, υπάρχει ένας τοπικός εκπρόσωπος που αναλαμβάνει —με την σύμφωνη γνώμη της αρκετά δυσκολεμένης ως προς τις συνθήκες διαβίωσης κοινότητας— την διαμεσολάβηση με τον «έξω κόσμο». Και στις δύο περιπτώσεις, οι εκπρόσωποι λογοδοτούν αποκλειστικά στην κοινότητά τους, δεν υλοποιούν προγράμματα, δεν συμμετέχουν σε επιτροπές και δεν διεκδικούν δημοσιότητα. Η μοναδική δημόσια παρουσία τους εντοπίζεται στα κοινωνικά δίκτυα και κυρίως στο TikTok όπου αναρτούν βίντεο αποκλειστικά στην ρομανί γλώσσα σχετικά με ζητήματα που αφορούν την καθημερινότητα της κοινότητάς τους (υπενθυμίσεις για υποβολή εγγράφων, ενημερώσεις για την αποκομιδή σκουπιδιών, τεχνικά έργα που πρόκειται να πραγματοποιηθούν στην περιοχή τους, κ.α.). Η δημοφιλία και η αποδοχή των τοπικών προέδρων και εκπροσώπων από την κοινότητα είναι σχεδόν καθολική και ανθεκτική στον χρόνο, σε αντίθεση με το status των μελών της «Γενιάς των Τσιγγανοπαίδων», τα οποία, παρότι μπορεί να λάβουν βραχυπρόθεσμα κάποιου είδους αναγνώριση, αυτή παραμένει εξαρτώμενη από την υπηρεσία που παρέχεται στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης δράσης ή προγράμματος — δεν είναι απαραίτητα συνυφασμένη με την προσωπικότητα ή την υπόσταση κάποιου φυσικού προσώπου.

Μια ακόμα σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο αυτών εκδοχών τοπικής εξουσίας, οι οποίες αμφοτέρως διεκδικούν τον ηγεμονικό ρόλο εντός της κοινότητάς τους, έγκειται στον τρόπο και στο είδος των παρεμβάσεων και κυρίως στις διεκδικήσεις τους. Η «Γενιά των Τσιγγανοπαίδων», ακόμα και αν δεν έχει απαρνηθεί τον κόσμο και τον τρόπο λειτουργίας των κρατικών θεσμών και υπηρεσιών, τουλάχιστον στο πεδίο της κοινωνικής μέριμνας και αλληλεγγύης, έχει γαλουχηθεί με την αμεσότητα των διευκολύνσεων και ευκαιριών που παρέχει το αποκρατικοποιημένο πλαίσιο των ΜΚΟ· έχει ενστερνιστεί τη μεθοδολογία της αποσπασματικής αλλά ταχύτερης δράσης τους και στρέφεται, ενίοτε ανακλαστικά, σε αυτές όχι πλέον για να διεκδικήσει αλλά για να συμπράξει, να υλοποιήσει και να ωφεληθεί. Οι πρόεδροι και εκπρόσωποι μιας κοινότητας, από την άλλη πλευρά, συνεχίζουν να αντιλαμβάνονται την κοινωνική μέριμνα εντός ενός αποκλειστικά κρατικού πλαισίου, στο οποίο απευθύνονται με την

ιδιότητα του (πρώτου) πολίτη, διεκδικώντας, αν όχι απαιτώντας, λύσεις και παρεμβάσεις. Κατά κανόνα δεν επιδιώκουν να εμπλακούν στην υλοποίησή των παρεμβάσεων αυτών, εκτός ίσως από το στάδιο της γνωμοδότησης. Επιζητούν κυρίως την επισημοποίηση και την ενίσχυση του ρόλου τους ως εκπροσώπων και ηγετικών φυσιογνωμιών της κοινότητας, χωρίς τον βραχνά της επίβλεψης τεχνικών και γραφειοκρατικών διαδικασιών, οι οποίες ούτως ή άλλως υπερβαίνουν τις γνώσεις τους και στη γλώσσα των επιχειρήσεων (SWOT)⁵³ αποτελούν περισσότερο απειλή παρά τυχόν ευκαιρία.

3.5. Ο ΔΕΝΔΡΟΠΟΤΑΜΟΣ ΩΣ ΕΝΑ ΔΙΑΡΚΕΣ ΠΕΔΙΟ ΡΗΞΕΩΝ

Η κοινότητα του Δενδροποτάμου αποτελεί μια ιδιαίτερη και σύνθετη περίπτωση. Όπως έχω εν μέρει αναλύσει στο κεφάλαιο 2.3.2., δεν υπάρχει κάποιος πρόεδρος, εκπρόσωπος ή ένας αντιπροσωπευτικός σύλλογος, αλλά πολλοί και ταυτόχρονα κανένας. Οι σαφώς ευνοϊκότερες συνθήκες διαβίωσης, η συνύπαρξη δύο «υψηλών», πιο «ενταγμένων» φυλών, ο μεγάλος αριθμός ρομά πληθυσμού και η εγκληματικότητα —μεγεθυμένη από τα ΜΜΕ, ωστόσο υπαρκτή στο πεδίο—, παράλληλα με την εδραιωμένη παρουσία των ΜΚΟ και την αναπαραγωγή κύκλων στοίχισης και αποστοίχισης του πληθυσμού με αυτές, έχουν βαθύνει σημαντικά προϋπάρχουσες τομές και διαχωρισμούς. Έχουν, κυρίως, προκαλέσει μια συνεχή ροή ανακατατάξεων στο εσωτερικό της κοινότητας, συρρικνώνοντας το πεδίο εντός του οποίου μπορούν να λειτουργήσουν τόσο οι τοπικοί εκπρόσωποι όσο και οι «ντόπιες» οργανώσεις και σύλλογοι. Η υφιστάμενη συνθήκη όχι απλώς δεν ευνοεί, αλλά ίσως δεν επιτρέπει την ύπαρξη τοπικού προέδρου ή έστω συλλόγου που να είναι σε θέση να εκπροσωπήσει (με τον καθολικό τρόπο που εκπροσωπούνται άλλες κοινότητες Ρομά) το σύνολο των ομάδων, των τάξεων και των φυλών, οι οποίες συνθέτουν τη ρομά κοινότητα του Δενδροποτάμου.

Στον οικισμό θα συναντήσει κανείς πολιτιστικούς, αθλητικούς συλλόγους, συλλόγους γυναικών, πρωτοβουλίες νέων, ωστόσο δεν θα μπορέσει ανάμεσά τους να εντοπίσει μία κοινά αποδεκτή ηγετική φυσιογνωμία. Ορισμένοι εκ των συλλόγων

⁵³ Η ανάλυση SWOT είναι ένα διαδομένο στις επιχειρήσεις εργαλείο για τον προσδιορισμό και την ανάλυση των δυνατών σημείων (*Strengths*), των αδυναμιών (*Weaknesses*), των ευκαιριών (*Opportunities*) και των απειλών (*Threats*) κάθε οργανισμού.

προέκυψαν από αυθόρμητες συνελευσιακές διαδικασίες —«από τα κάτω»—, οι οποίες απέβλεπαν στην αντιμετώπιση ενός μέρους των προβλημάτων του οικισμού μέσω διαφόρων προσεγγίσεων και προτάσεων. Άλλοι προέκυψαν μέσω μιας —εκ των υστέρων μάλλον αποτυχημένης— απόπειρας και απόφασης ορισμένων ατόμων να ηγεμονεύσουν μέσω του συλλόγου τους, ελπίζοντας πως το κύρος ενός καταστατικού και μιας σφραγίδας θα μπορέσει να υπερβεί τις μικρο-ηγεμονίες του Δενδροποτάμου. Τέλος, υπάρχουν σύλλογοι που προέκυψαν ως αποτέλεσμα των παρεμβάσεων των ΜΚΟ και των δράσεων «ενδυνάμωσης των κοινοτήτων», «προώθησης και υποστήριξης της πολιτικής συμμετοχής των Ρομά», «ανάπτυξης ικανοτήτων» μέσω εργαστηρίων και, φυσικά, της «ανταλλαγής καλών πρακτικών». Αυτές οι τελευταίες περιπτώσεις συλλόγων μοιάζουν να είναι άρρηκτα συνδεδεμένες και σε μεγάλο βαθμό εξαρτώμενες από τον κόσμο των ΜΚΟ που τις εφηύραν, μέσω του οποίου αντλούν κύρος, τεχνογνωσία, χρηματοδοτικά εργαλεία αλλά κυρίως τον λόγο ύπαρξής τους⁵⁴. Σε σχέση με τα παραπάνω, ενδιαφέρον έχει και το εξής στοιχείο: Παρότι ο Δενδροπόταμος είναι ένας από τους διαχρονικά τσιγγάνικους και εξαιρετικά ενεργούς —τουλάχιστον ως προς τις δράσεις που πραγματοποιούνται στο εσωτερικό του— οικισμούς, δεν συμμετέχει και δεν εκπροσωπείται μέσω κανενός εκ των συλλόγων που διαθέτει ούτε στη Δευτεροβάθμια Ομοσπονδία Ρομά Κεντρικής Μακεδονίας αλλά ούτε και στην Πανελλαδική Συνομοσπονδία Ελλήνων Ρομά «ΕΛΛΑΝ ΠΑΣΣΕ», εν αντιθέσει προς τις υπόλοιπες κοινότητες της Θεσσαλονίκης με τις οποίες ήρθα σε επαφή μέσω της δουλειάς μου (συγκεκριμένα, τους οικισμούς «Τσαϊρια» της Περαιάς και «Αγία Σοφία» των Διαβατών).

Έχοντας επεξεργαστεί σε διάρκεια τα πιθανά αίτια της προαναφερθείσας απουσίας, καταλήγω σε δύο συνυφασμένες ερμηνείες: Η πρώτη έχει να κάνει με την έστω μερική λογοδοσία —εντός του ούτως ή άλλως μεικτού πλαισίου συσπείρωσης, συνδικαλισμού, αυτενέργειας αλλά και ελέγχου— που δομικά καλλιεργείται σε ενώσεις όπως οι Ομοσπονδίες και οι Συνομοσπονδίες. Οι επικερδείς συνέργειες με οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών, οι κατακερματισμένες και συχνά αποπροσανατολιστικές δράσεις, οι συναναστροφές με «εχθρούς» της κοινότητας είναι ζητήματα, τα οποία δεδομένα θα ανέκυπταν στη συζήτηση και που εικάζω πως οι εν

⁵⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Σύλλογος Γυναικών Ρομά Δενδροποτάμου, που υλοποιεί δράσεις και προγράμματα με ευρωπαϊκή ή και εθνική χρηματοδότηση έχοντας σχεδόν πάντα ετέρουσ κυρίως τη ΜΚΟ [SolidarityNow](#), αλλά και τη [UNICEF](#) και την ΜΚΟ [Αρσις](#). Δυστυχώς ο σύλλογος δεν διαθέτει ιστοσελίδα που να παρουσιάζει αναλυτικά τις δράσεις τους παρά μόνο σελίδα στο [Facebook](#), στην οποία αν περιηγηθεί κανείς μπορεί να παρακολουθήσει τις δράσεις του συλλόγου.

λόγω εκπρόσωποι επιθυμούν να αποφύγουν. Η δεύτερη, συμπληρωματική με την πρώτη, ερμηνεία σχετίζεται με τον εσωτερικό ρατσισμό μεταξύ των Ρομά αντιπαραθετικά με τη δημόσια εικόνα που επιθυμούν και οφείλουν να χτίζουν τέτοιου είδους σύλλογοι και εκπρόσωποι, ιδίως όσοι φιλοδοξούν να επιμορφώσουν και να εκσυγχρονίσουν τους υπόλοιπους, «υποδεέστερους» Ρομά. Όσες διακρίσεις κύρους και τεκμήρια αλλαγής επιπέδου και αν έχουν αντλήσει από τη συνεργασία τους με τις ΜΚΟ κάποια ρομά φυσικά πρόσωπα, οι σύλλογοι, ακόμα και οι σύλλογοι των οποίων εκείνα ηγούνται, οφείλουν να είναι ως έναν βαθμό συμπεριληπτικοί. Για να επιτελέσουν τον ρόλο τους και να αυξήσουν την επιρροή τους —εν τέλει για να βρίσκουν ωφελούμενους σε συνεχή ροή, όπως είναι το βασικό ζητούμενο—, είναι αναγκαίο να αναμείξουν τις φυλές, τις φάρες, το φύλο και τα αίματα. Η αποστολή αυτή, εκτός από δυνητικά ανταγωνιστική, ενίοτε κινητοποιεί, τουλάχιστον στις/στους εκπροσώπους των πιο υψηλών φυλών, και ένα ενδεχόμενο άγχος ανυπόφορης συγχώνευσης. Αν ακόμη και στο εσωτερικό του γνώριμου Δενδροποτάμου η συγκεκριμένη παράμετρος λειτουργεί αποτρεπτικά, προκειμένου να μην διαταραχθούν οι ούτως ή άλλως ρευστοί συσχετισμοί, η «απρογραμματίστη» συμπόρευση με όλες τις άλλες/όλους τους άλλους Ρομά εκεί έξω μοιάζει με επιλογή αυτοαναίρεσης.

Υπάρχει ένα περιστατικό που έλαβε χώρα κατά το διάστημα της έρευνάς μου στο Δενδροποτάμο και το οποίο θεωρώ πως μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση της παραπάνω διατύπωσης και της διττής αγωνίας συγχώνευσης/συμπόρευσης. Τον Νοέμβριο του 2022, ο Σύλλογος Γυναικών Ρομά Δενδροποτάμου υλοποίησε για 3^η συνεχή χρονιά το «Roma Political School», το πολιτικό σχολείο του συμβουλίου της Ευρώπης που εκπαιδεύει πολίτες Ρομά με στόχο να τους φέρει πιο κοντά στους τοπικούς, εθνικούς και ευρωπαϊκούς φορείς λήψης αποφάσεων, προωθώντας παράλληλα την ενεργό συμμετοχή και την αλληλεπίδρασή τους με τη δημόσια διοίκηση καθώς και την παρουσία τους στη δημόσια σφαίρα⁵⁵. Οι εκπαιδευόμενοι/ες είναι Ρομά που προέρχονται από οικισμούς και γειτονιές όπως αυτή του Δενδροποτάμου, έχουν ολοκληρώσει τουλάχιστον την βασική εκπαίδευση και δεν αντιμετωπίζουν τις ίδιες δυσκολίες με εκείνες/ους που ζουν σε καταυλισμούς μην έχοντας πρόσβαση ούτε σε βασικά αγαθά, γεγονός ούτε παράλογο ούτε μεμπτό. Στο πλαίσιο της «καθιστικής» εκπαίδευσης των εν λόγω νέων παρουσία υψηλών καλεσμένων όπως αυτής του

⁵⁵ Αναλυτικές πληροφορίες για το πρόγραμμα και τις δράσεις του βρίσκονται στην [ιστοσελίδα του συμβουλίου της Ευρώπης](#)

Γενικού Γραμματέα Κοινωνικής Αλληλεγγύης και Καταπολέμησης της Φτώχειας πραγματοποιήθηκε και μια «εξωτερική δραστηριότητα»: η αυτοψία των εκπαιδευομένων στα «Τσαΐρια» που αποσκοπούσε στο να μπορέσουν να δουν με τα μάτια τους πώς ζουν οι Ρομά. Έτσι φορώντας τα καρτελάκια του πολιτικού σχολείου και συνοδευόμενοι από τους/τις εκπαιδευτές τους βρέθηκαν με «σφιγμένο» στομάχι να προσπαθούν να αποφύγουν τις γεμάτες λάσπη λακκούβες του καταυλισμού αναζητώντας το νήμα που τους συνδέει με τους κατατρεγμένους εκείνους Ρομά. Όταν, λίγο καιρό μετά την αυτοψία, συνομίλησα με ορισμένους πληροφορητές/τριες που συμμετείχαν στο πολιτικό σχολείο, τους ζήτησα να μου μιλήσουν για την εμπειρία τους. Αφού όλοι και όλες δήλωσαν σοκαρισμένοι με το θέαμα της κατάστασης και του τρόπου που ζουν αυτοί οι άνθρωποι και ντροπιασμένοι/ες και τον «νομικό πολιτισμό της χώρας», μου μετέφεραν την αμηχανία που αισθάνθηκαν στην συναναστροφή με τους Ρομά των Τσαϊριών. Από την συζήτηση αυτή κρατάω μια φράση και μια παρατήρηση. Μια εκ των πληροφορητών μου ανέφερε πως «το μόνο κοινό που είχαμε ήταν που μιλούσαμε όλοι τα τσιγγάνικα». Καθ' όλη την διάρκεια της συζήτησης δεν χρησιμοποιήθηκε ο προσδιορισμός Ρομά για τους κατοίκους των Τσαϊριών.

3.6. ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ ΦΡΑΓΚΟΥΛΗ: ΑΠΟΚΡΥΣΤΑΛΛΩΣΗ ΡΟΛΩΝ ΚΑΙ ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΩΝ

Τον Δεκέμβριο του 2022, στα Διαβατά της Δυτικής Θεσσαλονίκης, έπεσε νεκρός από πυρά αστυνομικών της ομάδας ΔΙΑΣ ο δεκαεξάχρονος Ρομ και μέλος της κοινότητας της «Αγίας Σοφίας» Κώστας Φραγκούλης.⁵⁶ Τις μέρες που ακολούθησαν τη δολοφονία, πλήθος Ρομά και μπαλαμών βγήκαν στους δρόμους διαδηλώνοντας και διεκδικώντας δικαιοσύνη και δικαίωση για τη μνήμη του νεκρού. Σχεδόν σύσσωμη η κοινότητα προέλευσης του Φραγκούλη «Αγία Σοφία» Διαβατών, η μεγάλη πλειοψηφία από την κοινότητα του καταυλισμού «Τσαΐρια» στην Περαία, αλλά και μια πληθώρα κοινοτήτων και ρομά υποκειμένων σε όλη την Ελλάδα, διαδήλωναν οργισμένοι/ες μέρα και νύχτα εντός όσο και εκτός των συνόρων του οικισμού ή του καταυλισμού τους. Αρκετές και αρκετοί έσπευσαν στην πόλη για να παρευρεθούν στην αγρυπνία και την κηδεία του δολοφονημένου νέου και για να συμμετέχουν στις μαζικές

⁵⁶ Για ένα σύντομο χρονικό της υπόθεσης δολοφονίας του Κώστα Φραγκούλη στην Δυτική Θεσσαλονίκη βλ.: [Δολοφονία 16χρονου Ρομά από τα πυρά της Ελληνικής Αστυνομίας](#)

συγκεντρώσεις και διαμαρτυρίες έξω από το Ιπποκράτειο Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης, όσο καιρό νοσηλεύονταν εκεί το θύμα. Σε όλα τα παραπάνω γεγονότα με σήμανση κατεπείγοντος, και εντός ενός αναμφίλεκτα φορτισμένου και εκρηκτικού κλίματος, ο Δενδροποτάμος, ο μεγαλύτερος οικισμός της πόλης, σχεδόν απουσίαζε. Εξάιρεση αποτέλεσε η συμμετοχή στις διαμαρτυρίες μιας πολύ μικρής ομάδας νεότερων κυρίως ανδρών και γυναικών, οι οποίες και οι οποίοι προσήλθαν αυτοβούλως από την πρώτη στιγμή. Υπήρξε ωστόσο μια κάποια παρουσία της κοινότητας του Δενδροποτάμου το διάστημα εκείνο, την οποία θα χαρακτήριζα μάλλον ως απόκλιση —από το συλλογικό θυμικό απέναντι στην κρατική δολοφονία ενός ανηλίκου Ρομ— ή έστω μια κάποια παραφωνία. Συγκεκριμένα, ορισμένοι και ορισμένες εκπρόσωποι συλλόγων Ρομά του Δενδροποτάμου, επιτελώντας τον θεσμικό τους ρόλο, υποδέχτηκαν και συνόδευσαν τον τότε Γενικό Γραμματέα Κοινωνικής Αλληλεγγύης και Καταπολέμησης της Φτώχειας⁵⁷ Γ. Σταμάτη τόσο στο Ιπποκράτειο Νοσοκομείο, όπου ενημερώθηκε για την εξέλιξη της υγείας του θύματος, όσο και στην κηδεία του. Ομολογώ πως οι συγκεκριμένες επιλογές, και οι δύο σκηνές εντός μιας συνθήκης κλιμακούμενης οργής, διαμαρτυριών και πένθους, φάνηκαν στα μάτια μου παράδοξες και δυνητικά επικίνδυνες. Ήμουν σχεδόν σίγουρη —ανησυχούσα και με τις δύο ιδιότητες— πως θα υπήρχε κάποιου είδους έντονη αντίδραση θυμού εκ μέρους των υπόλοιπων Ρομά: η βεβαιότητα όμως δεν είναι καλός αγωγός του ηλεκτρισμού της κατανόησης.

Κάποιοι/κάποιες έκαναν μορφασμούς απαξίας, ορισμένοι πιο τολμηροί έφτυναν στο έδαφος την ώρα που κοιτούσαν τη μεικτή αντιπροσωπεία επισήμων ή επέμεναν να δείχνουν επιθετικά με το δάχτυλο, αλλά οι τόνοι και οι αποστάσεις κρατήθηκαν σε αυτό το επίπεδο ασφαλείας. Σε ένα από τα πηγαδάκια που σχηματίστηκαν κοντά μου τη ημέρα της κηδείας συμμετείχαν μεταξύ των ρομά υποκειμένων και δύο νεαροί άνδρες που δεν προέρχονταν από την εν λόγω πληθυσμιακή ομάδα. Φαίνονταν να έχουν αναπτύξει μια κάποια οικειότητα, πιθανότατα από τις έντονες διεργασίες των ημερών της διαμαρτυρίας, και επέλεξαν να σταθούν μαζί με το ενιαίο σώμα των πενθούντων Ρομά και όχι απομακρυσμένοι, όπως έκαναν οι εκπρόσωποι των ΜΜΕ και άλλοι μπαλαμοί. Κατά την προσέλευση του Γενικού Γραμματέα —συνοδευόμενου από τους/τις προαναφερθέντες και

⁵⁷ Η Γενική Γραμματεία Κοινωνικής Αλληλεγγύης και Καταπολέμησης της Φτώχειας είναι η αρμόδια Γραμματεία της Κυβέρνησης για τους Ρομά, διαχειριζόμενη το χαρτοφυλάκιο της κοινωνικής ένταξης και της καταπολέμησης των διακρίσεων και της φτώχειας που υφίστανται. Μέχρι της εκλογές του Ιουνίου 2023 υπαγόταν στο Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, ενώ σήμερα ανήκει πλέον στο νεοσύστατο Υπουργείο Οικογένειας και Κοινωνικής Συνοχής.

προαναφερθείσες εκπροσώπους της κοινότητας του Δενδροποτάμου και λίγους επισήμους Ρομά από την Αθήνα— ο ένας εκ των δύο ρώτησε δεικτικά τους Ρομά δίπλα του: «Καλά, δεν θα πείτε τίποτα; Θα τον αφήσετε να μπει έτσι απλά;». Η απάντηση ήταν αυθόρμητη και αποστομωτική: «Ολόκληρο υπουργείο τον έστειλε να συλλυπηθεί και να αποδώσει τιμές, τι θες να κάνουμε δηλαδή;».

Στην πραγματικότητα, βέβαια, το υπουργείο δεν είχε στείλει εκπρόσωπό για να αποδώσει τιμές στον νεκρό —πώς θα μπορούσε και τι είδους τιμές θα απέδιδε;— αλλά για να σφυγμομετρήσει το μέγεθος της οργής των κοινοτήτων και προφανώς να λειτουργήσει κατευναστικά. Θεωρώ όμως ότι η απάντηση που δόθηκε στον απορημένο μπαλαμό συμπυκνώνει αιχμηρές και εξαιρετικά ενδιαφέρουσες αντιφάσεις. Δηγείται αποφθεγματικά τις διαφορετικές διαδρομές καλοπιστίας, ίσως σκέτης πίστης, και καχυποψίας εντός δυο διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων. Αποτυπώνει την αίσθηση ανασφάλειας και το ανακλαστικό αυτολογοκρισίας της πλειοψηφίας των ρομά υποκειμένων έναντι και κυρίως ανάμεσα σε μπαλαμές/ούς. Υπερτονίζει τη βιωμένη ανισότητα υποκειμένων, τα οποία αισθάνονται υποχρεωμένα διαρκώς να εξηγούν και να διαπραγματεύονται τη στάση ή/και τα όριά τους. Αποτελεί ένα οριακό παράδειγμα της εσωτερίκευσης του περιθωρίου ως μόνιμης θέσης απολογίας — ακόμη και όταν συμβεί, γιατί κάποτε συμβαίνει και αυτό, να έχεις και το δίκιο και την κοινή γνώμη με το μέρος σου. Μαρτυρά, τέλος, την αίγλη που ασκεί ακόμη στην πλειοψηφία των ρομά πολιτών το κράτος ως υψηλός συμβολισμός, παρά τις διαρκείς και πολύ απτές απογοητεύσεις που τους χαρίζει σχεδόν σε κάθε συναλλαγή μαζί του.

Έχοντας, κατά τη διάρκεια της παρουσίας μου στο πεδίο, αποκτήσει οικειότητα με την πλειοψηφία των λίγων ατόμων του Δενδροποτάμου που συμμετείχαν στις διαμαρτυρίες, συζήτησα εκ των υστέρων μαζί τους γύρω από δύο ερωτήματα που μου γεννήθηκαν: α) Γιατί η κοινότητά τους δεν αντέδρασε και δεν συμμετείχε συλλογικά μαζί με τις/τους άλλους Ρομά της Θεσσαλονίκης στις διαμαρτυρίες αλλά και στις τελετουργίες του πένθους; β) Σε τι βαθμό οι λίγοι και λίγες Ρομά που συμμετείχαν σε αυτές ένιωσαν μέρος του ενιαίου σώματος των διαμαρτυρόμενων Ρομά; Οι απαντήσεις που έλαβα επιβεβαιώνουν ή έστω συμφωνούν με την υπόθεση περί διαφορετικού status των Ρομά του Δενδροποτάμου και της χωνεμένης αίσθησης ανωτερότητας έναντι των Ρομά άλλων οικισμών. Αναφέρω ενδεικτικά ορισμένες από τις απαντήσεις που έλαβα, σημειώνοντας ότι ο τόνος που αυτές δόθηκαν ήταν σίγουρα κριτικός και σε ορισμένες περιπτώσεις ειρωνικός: «Ούτε πως να φτάσουν στον οικισμό στην Αγία Σοφία δεν ξέρουν», «Φοβούνται μην χαλάσουν τα αμάξια τους στις λακκούβες και μην τα

λερώσουν με τις λάσπες». Ο προαναφερθείς εσωτερικός ρατσισμός των «υψηλότερων», πιο «πολιτισμένων» και πιο «ενταγμένων» Ρομά και οι ελάχιστες ως και ανύπαρκτες επαφές τους με τους «υποδεέστερους», τους «στάσιμους», δεν επέτρεψε στους πρώτους να συνδεθούν με το γεγονός της δολοφονίας με τον άμεσα βιωματικό τρόπο που το έκαναν άλλες κοινότητες. Εκείνες και εκείνοι, ως στάσιμοι/ες, πρόβαλαν στο περιστατικό τις συνθήκες μιας ζωής υπό διαρκή διακινδύνευση —και φυσικά ενίοτε παραβατική—, της δικής τους. Οι Ρομά του Δενδροποτάμου δεν βίωσαν τον ίδιο φόβο και δεν αναγνώρισαν την ίδια απειλή, θεωρώντας πως τέτοια περιστατικά —παρότι θλιβερά και καταδικαστέα — συμβαίνουν μόνο σε παραβατικούς φτωχοδιαβόλους που ζουν ακόμα σε παράγκες και σε καταυλισμούς. Τρόμαξαν περισσότερο από το ενδεχόμενο να συναντηθούν μαζί τους στον δρόμο παρά από την πιθανότητα να έχουν την τύχη τους.

Η βιοτική συνθήκη και ο ευρωπαϊκός αέρας που αναπνέουν στον Δενδροπόταμο μέσω τις επαφής με τις ΜΚΟ και της ανταλλαγής καλών πρακτικών όχι μόνο με μπαλαμούς αλλά και με πολίτες άλλων, «προηγμένων», ευρωπαϊκών χωρών έχει αποκόψει τα μέλη της κοινότητας από τη δύσκολη έγνοια κάποιας κοινής μοίρας: έχει, μοιραία, αμβλύνει και την εγγύτητα με τις άλλες κοινότητες. Όσες και όσοι παραμένουν περισσότερο Ρομά παρά μανάτζερ διεκδικούν σταθερά την επαφή, τη διάδραση και τη σύμφιξη σχέσεων με τις υπόλοιπες κοινότητες της Θεσσαλονίκης, αλλά πρέπει να τις «κερδίσουν». Στην πρώτη επαφή είναι πιθανότατο να εισπράξουν την αντίστροφη φορά του ίδιου ρατσισμού, να βρεθούν, ξανά απολογούμενοι/ες για μέλη της κοινότητάς τους —αυτή τη φορά, όμως, όχι για εκείνα που παρανομούν αλλά για εκείνα που μιμούνται τους μπαλαμούς—, να αναγκαστούν να πείσουν τους υπόλοιπους Ρομά ότι «δεν ξεπουλάνε την φυλή». Τη φράση αυτή, που άκουσα δεκάδες φορές από ρομά συνομιλητές και συνομιλήτριες κατά το διάστημα της έρευνάς μου, συνειδητοποιώ τώρα ότι σαν να την κρατούσα εξ αρχής για το τέλος της εργασίας: να ακουστεί μόνο όταν η δίκωπη σημασία της και το τι προσάπτεται μέσω αυτής στην «ελίτ» του Δενδροποτάμου έχει, όπως ελπίζω, αναπτυχθεί επαρκώς πειστικά.

Όλες οι παραπάνω διαιρέσεις, οι κατασκευασμένες ταυτότητες και οι ανταγωνισμοί εντός του νεοαποικιακού και «ΜΚΟ-κρατούμενου» πλαισίου, που διερευνώνται στην παρούσα εργασία, συντελούν και συγκροτούν ένα ακόμη πολυδύναμο φαινόμενο. Αναφέρομαι εδώ στην παθητική στάση της ρομά πλειοψηφίας, στη μετέωρη θέση όλων εκείνων που δεν συμμετέχουν στην κούρσα της ηγεμονίας κανενός τύπου —είτε γιατί δεν μπορούν είτε γιατί δεν το επιθυμούν— αλλά

παραμένουν μάλλον αμέτοχοι θεατές κατά τη θεμελίωση του υβριδικού καθεστώτος που τους περιβάλλει και ενίοτε παράπλευρα τους «ωφελεί» — με ή/και χωρίς εισαγωγικά, καθώς υπάρχουν αρκετές/οί για κάθε μία ή ενίοτε και για τις δύο ερμηνείες ταυτόχρονα. Εντός κοινότητας και καθημερινότητας ωστόσο και τα πιο αποστασιοποιημένα ή, ίσως, μοιρολατρικά μέλη της κοινότητας βιώνουν τους ίδιους μετασχηματισμούς, τις ρήξεις και τις μεταβάσεις εξίσου έντονα με τους/τις υπόλοιπους/ες. Φαίνεται όμως είτε να έχουν παραιτηθεί είτε απλώς να αδυνατούν να δράσουν εντός αυτού του ασφυκτικά ανταγωνιστικού και διαβρωτικού τοπίου που τους εγκλωβίζει σε θέση αδυναμίας, τόσο σε σχέση με τους «δικούς τους» ισχυρούς όσο και με τους «άλλους» που ήταν και παραμένουν ξένοι να «εσωτερικεύουν» βουβά «ηγεμονίες, οριενταλισμούς και στερεότυπα εκφυλισμού» (Τσιμπιρίδου 2021), να κάνουν υπομονή. Ένα ερώτημα θα μπορούσε να είναι «πόση διαθέτουν» και ένα άλλο «τι πραγματικά προσδοκούν να συμβεί».

3.7. «ΙΣΟΙ ΠΟΛΙΤΕΣ Η Ή ΕΥΑΛΩΤΗ ΟΜΑΔΑ»: (ΑΥΤΟ)ΑΝΑΙΡΕΣΕΙΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗΣ

Οι Ρομά, στην πλειοψηφία τους, αντιλαμβάνονται την ιδιότητα του/της πολίτη με την κλασική δυτική κοινωνιολογική εννοιολόγηση, ως μηχανισμό εξισορρόπησης, άμβλυνσης και παράκαμψης των κοινωνικών και ταξικών ανισοτήτων, του πολιτισμικού ανήκειν ή άλλων διαφοροποιητικών κατηγοριών μέσω της απονομής καθολικών δικαιωμάτων στους/στις φέροντες/ουσες την ιδιότητα αυτή (Boatcă 2019: 56-57). Μάλιστα εντός και εκτός Δενδροποτάμου, μεταξύ των Ρομά υπάρχει μια κοινή πρακτική άρρηκτα συνδεδεμένη με τα παραπάνω και η οποία συνοδεύει κυρίως συζητήσεις περί αδικιών και άνισης μεταχείρισης: η επίδειξη του αστυνομικού δελτίου ταυτότητας. Δεκάδες φορές, τόσο στο πλαίσιο της έρευνας όσο και της δουλειάς μου έχω βρεθεί στην θέση της αποδέκτριας αυτής της επίδειξης η οποία ολοκληρώνεται με την προτροπή της ανάγνωσης του πεδίου της ιθαγένειας «Τι λέει εδώ; Έλληνας δεν λέει;». Ωστόσο, οι εν λόγω φυλετικές, ταξικές και κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις, που τους/τις διαχωρίζουν από το γενικό σύνολο των πολιτών, αποτελούν το θεμέλιο ή έστω το «επικαιροποιημένο βιογραφικό» του οικοδομήματος της Κοινωνίας των Πολιτών και των οργανώσεών της: το συγκεκριμένο οικοδόμημα δίχως τις συγκεκριμένες κατηγοριοποιήσεις πρακτικά δεν μπορεί να λειτουργήσει, τουλάχιστον με την

υφιστάμενη μορφή του. Τα ρομά υποκείμενα είναι αναμφίβολα μέρος (και) αυτής της αντίφασης. Από τη μια μεριά επικαλούνται την ιδιότητά τους ως έλληνες/ίδες πολίτες, επιχειρηματολογώντας —ιδίως σε στιγμές έντασης ή ανασφάλειας— υπέρ της ίσης μεταχείρισης και των δικαιωμάτων που αυτή τους/τις προσδίδει. Από την άλλη μεριά ωστόσο επαναπροσλαμβάνουν και οικειοποιούνται τις διακριτικές κατηγοριοποιήσεις, ακριβώς τις ίδιες που τροφοδοτούν και αναπαράγουν οι ανθρωπιστικές οργανώσεις κατά την τεκμηρίωση της αναγκαιότητας παρουσίας και παρέμβασής τους στο πεδίο. Ο μετασχηματισμένος τρόπος που υιοθετούν τις κατηγοριοποιήσεις αυτές στον λόγο, τις πρακτικές και τη συνολικότερη πρόσληψη του εαυτού και της καταγωγής τους γίνεται όμως πλέον με όρους συγκριτικού πλεονεκτήματος, θετικής διάκρισης ή/και αμιγώς οικονομικής εργαλειοποίησης. Ακολουθούν μια οριακή γραμμή πλεύσης — κατά βάση συντονισμένη με τη ρητορική των οργανώσεων— σύμφωνα με την οποία η επίκληση, η ανάδειξη και η προβολή των στοιχείων της ταυτότητας, τα οποία είναι «υπεύθυνα» για τις συνθήκες διαβίωσής τους, τελικά θα τους απεγκλωβίσουν από τις κοινωνικές τάξεις και τις οικονομικές θέσεις που «κληρονόμησαν». Οδηγούνται έτσι στην αποδοχή και ενσωμάτωση αυτών των διακρίσεων και κατηγοριοποιήσεων μέσω μιας εξαιρετικά παράδοξης διαδικασίας — επιχειρώντας να γίνουν κάθε φορά οι «ιδανικοί ωφελούμενοι»:

ευάλωτες ομάδες / άτομα ιδιαίτερων απαιτήσεων και χαρακτηριστικών / ομάδες που διαβιώνουν επισφαλώς σε οικισμούς τύπου I και II

Η γλώσσα, οι τεχνικές αξιολόγησης και οι προϋποθέσεις «επιλεξιμότητας», τα εκάστοτε «πεδία δράσης», που εγκαθίδρυσαν τόσο ως έννοιες όσο και ως πρακτικές οι ΜΚΟ, σε συνδυασμό με τη μακρά ζύμωση μεγάλου μέρους της ρομά κοινότητας με αυτά, ωθεί άτομα και κοινότητες αρχικά στο να συνηθίζουν και σταδιακά να πείθονται για την εγκυρότητα ή έστω για τη βασιμότητα των εν λόγω κατηγοριοποιήσεων. Το επόμενο κρίσιμο στάδιο είναι η οικειοποίησή τους ως φάσμα δεξιοτήτων ή «αντικειμενικών πλεονεκτημάτων», αποκομμένο από τις πραγματικές συνθήκες και δυσκολίες που κάθε υποκείμενο βιώνει με διάφορη ένταση και όριο αντοχής. Η δημιουργική αυτή κατασκευή της ταυτότητας του «ιδανικού ωφελούμενου» δεν είναι παρά μια επικαιροποιημένη εκδοχή, μια λιγότερο παρεμβατική εφαρμογή των τεχνολογιών συμμόρφωσης «σωμάτων που τελούν σε συνθήκη διαρκούς επιτήρησης και δυαδικής διαίρεσης» μέσω της «ετερο-» αλλά κυρίως μέσω της «αυτο-αποικιοποίησης» (Τσιμπιρίδου 2021). Η διαδικασία δεν επαρκεί για «ταυτότητα»,

τροφοδοτεί ωστόσο μια στρεβλή αλλά καλά ενορχηστρωμένη ερμηνεία της έννοιας της συμπερίληψης, καθώς και την ατομική φαντασίωση της ελεύθερης επιλογής καθεμίας και καθενός να εγγραφεί, να οικειοποιηθεί, να υιοθετήσει και να προσδιοριστεί μέσα από όποιες δεξιότητες/κατηγορίες επιθυμεί. Η —όχι και τόσο— ελεύθερη επιλογή, όποια και αν είναι, εκτός από τη διαιώνιση της ταξινόμησης των ρομά υποκειμένων με οριζόντιο τρόπο στο κοινωνικό περιθώριο, κρατά και τα υποκείμενα αυτά δέσμια μιας ορατότητας, την οποία δεν επιθυμούν, αλλά από την οποία ευελπιστούν κάποτε να ωφεληθούν. Η καταπίεση που κάθε ρομά υποκείμενο υφίσταται και οι αναγκαστικές παραδοχές που καλείται να κάνει, στον βωμό της ανάδειξής του/της —από τις ΜΚΟ, τους θεσμούς και τους ιδιώτες δωρητές— ως μια περίπτωση «άξια ενασχόλησης», είναι πολλαπλές και εξατομικευμένες. Στην πορεία της διαδρομής συχνά αθροίζονται, «συλλογικοποιούνται», γίνονται όροι μιας ακατανόητης τεχνικής γλώσσας και καταλήγουν απλώς να επιβεβαιώνουν, με τις «ευλογίες» των ίδιων, την αυθαίρετη εξίσωση τόσο του βίου και των συνθηκών όσο και της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας (όλων) των Ρομά· είναι μία ευλογία που τουλάχιστον πιάνει τόπο, καθώς απαλλάσσει από περιττές ενοχές και κατηγορίες την Κοινωνία των (υπόλοιπων) Πολιτών.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα έρευνα και τα συμπεράσματά της —στα οποία οδηγήθηκα επεξεργαζόμενη και αναστοχαζόμενη την εμπειρία και θέση μου στο πεδίο, τα πυκνά δεδομένα, τα εμπόδια, τα μεθοδολογικά λάθη και τις αναπόφευκτες ανακατευθύνσεις— προσεγγίζει κριτικά τα οικονομικοπολιτικά και κοινωνικά φαινόμενα που επηρεάζουν τις κοινότητες Ρομά, που γεννούν νέες μορφές καταπίεσης και προκαλούν μετασχηματισμούς εντός αλλά και πέρα από αυτές. Η αποκρατικοποιημένη, πάντα μη κερδοσκοπική, διακυβέρνηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η «απόκτηση» —από μεριάς των ρομά υποκειμένων— μιας διαρκώς προστιθέμενης «ανθρωπιστικής» αξίας έχουν πυροδοτήσει, μεταξύ άλλων, μια διαδικασία επανεπινοήσης της ταυτότητας και των διεκδικήσεών τους. Το κράτος, κυρίως μέσω της απουσίας του και έχοντας πλέον «ξεφορτωθεί» ένα μεγάλο μέρος του βάρους της κοινωνικής ατζέντας, μοιάζει να λειτουργεί για τους Ρομά πρωταρχικά ως απειλή και ενίοτε κατασταλτικά, σε όσες περιπτώσεις οι οργανώσεις και οι εφαρμοζόμενες βιοπολιτικές παρεμβάσεις δεν προλαβαίνουν ή αποτυγχάνουν να συνεντίσουν τις «απείθαρχες» αυτές κοινότητες.

Αν κάτι έχω, σχεδόν σίγουρα, πετύχει μέσω της παρούσας εργασίας, είναι η ελαχιστοποίηση των πιθανοτήτων να εργαστώ σε κάποια ΜΚΟ στο μέλλον. Πέραν αυτής της μοναδικής βεβαιότητας, εκτιμώ βάσιμα ότι όσα εντόπισα και κατέγραψα στο πεδίο κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου —για τις ιεραρχίες, τις μετατοπίσεις, τα συνυπάρχοντα δίκτυα, τους ανταγωνισμούς και τις ρήξεις εντός της ρομά κοινότητας του Δενδροποτάμου— είναι φαινόμενα ρευστά και διαρκώς μεταβαλλόμενα. Ρευστός άλλωστε είναι και ο ίδιος ο Τρίτος Τομέας υπό την πίεση των δύο πρώτων, αλλά και των εσωτερικών του αντιφάσεων. Ο Δενδροπόταμος και οι άλλοι δύο οικισμοί της Θεσσαλονίκης που μελετήθηκαν, αποτελούν ένα μικρό δείγμα, μια μελέτη περίπτωσης, αν λάβουμε υπόψη μας ότι οι Ρομά (μάλλον)⁵⁸ αποτελούν τη μεγαλύτερη αριθμητικά μειονοτική ομάδα της χώρας και μια εξαιρετικά πολυφωνική κοινότητα καθαυτή.

⁵⁸ Σύμφωνα με την [Εθνική Καταγραφή](#) του 2021, ο αριθμός των Ρομά στην Ελλάδα είναι 117.495, δηλαδή το 1,13% του πληθυσμού της χώρας. Το [Ευρωπαϊκή Επιτροπή](#), διαφωνεί με τον δοθέντα από τις ελληνικές αρχές αριθμό και εκτιμά πως οι Ρομά στην Ελλάδα είναι περίπου 265.000 δηλαδή το 2,47% του πληθυσμού. Παρότι δεν γνωρίζω με τι τρόπο η Ευρωπαϊκή Επιτροπή οδηγήθηκε σε αυτή την εκτίμηση, γνωρίζω ότι η εθνική καταγραφή είναι ατελή και σε σημεία προβληματική καθώς μοιάζει να καταμέτρησε όχι τους Ρομά κατοίκους αλλά τους Ρομά δημότες κάθε περιοχής. Ενδεικτικά, ο Δήμος Καλαμαριάς στην εθνική καταγραφή δήλωσε πως εντός των ορίων του δεν υπάρχουν Ρομά κάτοικοι. Στην πραγματικότητα όμως εντός των ορίων του Δήμου Καλαμαριάς βρίσκεται η περιοχή του Φοίνικα που εδώ και δεκαετίες κατοικείται και από Ρομά. Μια γρήγορη αναζήτηση στο google θα εμφανίσει δεκάδες ειδήσεις για τα «προβλήματα» που προκαλούν οι Ρομά στην περιοχή.

Νομίζω, λοιπόν, ελλείπει σημαντικού δείγματος αντίστοιχων μελετών, ότι αναδεικνύεται η ανάγκη μιας γεωγραφικά διευρυμένης κριτικής προσέγγισης αυτών των διαδικασιών και μεταβολών, αλλά και των ίδιων των Ρομά κοινοτήτων. Οι πηγές του μεγαλύτερου μέρους γνώσης και δεδομένων που διαθέτουμε για τους Ρομά στην Ελλάδα —οι οποίες για την πλειοψηφία μοιάζει να είναι επαρκείς για τον σχηματισμό μιας εχθρικής και ανελαστικής άποψης— προέρχονται είτε από τα ΜΜΕ και τη διαχρονική αδιάψευστα «ισότιμη και απροκατάληπτη» αναπαράσταση της πραγματικότητας των ρομά υποκειμένων είτε μέσω των εκθέσεων, των αναφορών και των πληροφοριών, τις οποίες συλλέγουν και συστηματοποιούν οι οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στο πεδίο. Το γεγονός αυτό οδηγεί σε μια διττή, αρκετά επιδερμική και πάντα «λευκή» κατανόηση και παρουσίαση της ομάδας αυτής: παρουσίαση για την οποία ποτέ δεν λογοδοτούμε στους ίδιους τους Ρομά. Γιατί ούτε οι παραβατικοί επιδοματάκηδες που αρνούνται να ενταχθούν στην κοινωνία, σύμφωνα με τη μία αφήγηση, ούτε οι ανήμποροι και ευάλωτοι συμπολίτες μας, σύμφωνα με την άλλη, δικαιούνται «να μας ζητήσουν τα ρέστα» για το τι λέμε ή γράφουμε για αυτούς. Άλλωστε ξέρουν, δεν ξέρουν ανάγνωση, όποτε και να τα δουν, δεν θα τα καταλάβουν.

Τόσο η περίπτωση της ρομά κοινότητας του Δενδροποτάμου όσο και ευρύτερα των κοινοτήτων Ρομά στην Ελλάδα αποτελούν, κατά την κρίση μου, ένα περίπλοκο αλλά εξαιρετικά πλούσιο ερευνητικό πεδίο, εντός του οποίου αποτυπώνονται σε πύκνωση και εγγράφονται ανεξίτηλα σε σώματα και συνειδήσεις οι νεοφιλελεύθερες «ανθρωπιστικές» δοκιμές του καιρού μας. Οι προεκτάσεις και επιδράσεις των δοκιμών αυτών είναι, κατά τη γνώμη μου, κρίσιμο να διερευνηθούν σε βάθος, εάν επιθυμούμε, με όχημά μας την ανθρωπολογική σκέψη και τα εργαλεία αυτής της επιστήμης, να ανατρέψουμε το δόγμα που θέλει τα υποκείμενα αυτά να μην είναι ποτέ φυλή, ποτέ πολιτισμική ομάδα, ποτέ κοινότητα αλλά πάντα οι αργοπορημένοι άλλοι⁵⁹.

Επιχείρησα, μέσω της έρευνάς μου, να ανιχνεύσω και να ερμηνεύσω πώς η δοκιμασία του ευρωπαϊκού εξευγενισμού/εκσυγχρονισμού συμβάλλει στη μεταβολή των τάξεων και των πολλαπλών ηγεμονιών εντός της κοινότητας, όπου, όπως σε κάθε

⁵⁹ Η έννοια της αργοπορίας ακολουθεί τους Ρομά σε πολλές πτυχές του βίου και της υπόστασής τους: Η καθυστερημένη αναγνώριση των δικαιωμάτων τους, η καθυστερημένη αστικοποίησή τους, η καθυστερημένη αναγνώριση του Ολοκαυτώματος των Ρομά, οι καθυστερημένες πολιτικές ένταξης και παρεμβάσεις συμπερίληψης είναι μόνο μερικά παραδείγματα που κάνουν την περιθωριοποίηση των Ρομά να μοιάζει με έναν διαρκή αγώνα δρόμου και χρόνου. Πού αλλού αποσκοπεί άλλωστε η ίδια η εννοιολόγηση της «ενδυνάμωσης», η οποία όπως είδαμε παραπάνω απαντά σε πληθώρα προγραμμάτων για Ρομά, από το να «προπονηθεί» ένας «στάσιμος» συμπολίτης μας για να προλάβει όλες τις επικαιροποιήσεις της Κοινωνίας των Πολιτών ή των αναγκών του;

δοκιμασία, μερικοί τα καταφέρνουν, μερικοί αποτυγχάνουν και οι περισσότεροι μένουν μετέωροι κάπου στη μέση. Εντός αυτού του πυκνού πλαισίου όμως οι ερωτήσεις και ερευνητικές υποθέσεις που γεννήθηκαν είναι περισσότερες από τις απαντήσεις. Σε άμεση συνάφεια με την παρούσα εργασία, ίσως και με την προσέγγισή της, θεωρώ πως τα ακόλουθα πεδία μπορούν να φωτίσουν σημαντικές πτυχές τόσο της ίδιας της κοινότητας όσο και των μεταβάσεών της:

– Τη διττή υπεξουσιότητα των ρομά γυναικών και το δικαίωμά τους στην αντίρρηση, τον αυτοπροσδιορισμό και τελικά την ελευθερία, εντός του συχνά ασφυκτικού περιβάλλοντος πατριαρχίας και σιωπής αλλά και του λευκού φεμινισμού της ενδυνάμωσης. Θεωρώ κρίσιμη την εστιασμένη μελέτη της δυναμικής σχέσης μάνας και κόρης στις κοινότητες των Ρομά, λαμβάνοντας υπόψιν το καθοριστικό δεδομένο της συνήθους νεαρής ηλικίας τεκνοποιίας ως βασική διαφορά και μια δύσκολη σύγκριση, εν μέσω των διαρκών μεταβάσεων στις οποίες δοκιμάζονται, με την αντίστοιχη συνθήκη (και ηλικία) των μπαλαμών γυναικών.

– Το σχεδόν ανεξερεύνητο πεδίο συνύπαρξης προνεωτερικών κανονιστικοτήτων και εξωτερικών ρυθμιστών/«σωτήρων» (εντός κοινότητας) με τη βουλιμία στη χρήση των κοινωνικών δικτύων (που διαπερνούν κάθε κοινότητα) και η οποία έχει σχεδόν κατακλυσμιαία επίδραση στις διαρκείς επανεπινοήσεις εαυτών και στην ανάπτυξη φαντασιώσεων για τον υπόλοιπο, έξω κόσμο.

Η απόπειρα διερεύνησης και ερμηνείας των παραπάνω είναι στο χέρι της δημόσιας και μαχητικής ανθρωπολογίας, άρα έστω λίγο και στο δικό μας, να γίνουν μια υπόθεση, η οποία να αφορά Ρομά και μπαλαμούς πέρα από υπαρκτά και νοητά σύνορα μεταξύ τους. Αν η απόπειρα δεν φέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα, κάποια δράση ενδυνάμωσης θα είναι πάντα διαθέσιμη στην επόμενη γωνία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Anderson, B. (1996). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London and New York: Verso

Bakhtin, M.M. (1981). “Discourse in the novel” in *The Dialogic Imagination: Four essays by M.M. Bakhtin*. Holquist, M. (ed.) . Emerson, C., Holquist, M. (trans) Austin: University of Texas Press, p.259-422

Bhattacharya, N., Thakur, M. (2020). “Protests to Policies: Actors, Spaces and Processes”. In *Sociological Bulletin*, 69(3): 368-384.
<https://doi.org/10.1177/0038022920956748>

Boatcă, M. (2019). “Coloniality of Citizenship and Occidental Epistemology” pp. 55-77. In *Decolonial Theory & Practice in Southeast Europe*, Special Issue: *dversiamagazine* <https://dversia.net/4644/dversia-decolonial-theory-practice-southeast-europe/>

Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Raymond, G. Adamson, M. (trans.). Cambridge: Polity Press

Bowman, G. (2001). “The violence in identity”. In *Anthropology of Violence and Conflict*. Schmidt, B. E., Schröder, I.W. (eds). London: Routledge

Clifford, J., Marcus, G.E. (ed.). (1986). *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, Berkeley, CA: University of California Press

Cox, R.W. (1999). “Civil Society at the Turn of the Millenium: Prospects for an Alternative World Order”. In *Review of International Studies*, 25 (1): 3-28
<https://www.jstor.org/stable/25548261>

Fabian, J. (2002). *Time and the other: how anthropology makes its object*, New York: Columbia University Press

Fanon, F. (2008). *Black Skin, White Masks*, London: Pluto Publications

Farmer, P. (1997). “On Suffering and Structural Violence: A View from Below”. In *Social Suffering*. Kleinman, A. Veena, D., Lock, M. (eds.). Berkley: University of California Press. pp. 261-283

Foucault, M. (2003). *The Order of Things: An archaeology of human sciences*. London, New York: Routledge

- Foucault, M. (1984) "The Order of Discourse" in, *Language and Politics*. Michael J. Shapiro (ed.). Oxford: Basil Blackwell, 108-138
- Geertz, C. (1973). "Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture" in *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books, Inc., Publishers, 3-33
- Gramsci, A. (1978). *Selections from the Prison Notebooks*, Hoare, Q., Geoffrey N.S.(ed.). New York: International Publishers.
- Greenhouse, C. J. (1996). *A Moment's Notice: Time Politics across Cultures*, Ithaca and London: Cornell University Press
- Haraway, D. (1988). "Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective". In *Feminist Studies*, 14 (3): 575-599
<http://www.jstor.org/stable/3178066>
- Herzfeld, M. (1992). *The Social Production of Indifference: Exploring the Social Roots of Western Bureaucracy*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- Hilgers, M. (2011). "The three anthropological approaches to neoliberalism". *International Social Science Journal* 61.(202). 351–364
- Jad, I. (2007). "NGOs: between buzzwords and social movements". In *Development in Practice*, 17(4-5): 622-629. DOI: [10.1080/09614520701469781](https://doi.org/10.1080/09614520701469781)
- Kamat, S. (2004). "The Privatization of Public Interest: Theorizing NGO Discourse in a Neoliberal Era". In *Review of International Political Economy*, 11: 1, 155-176
<https://www.jstor.org/stable/4177492>
- Kóczé, A. (2009). "The Limits of Rights-Based Discourse in Romani Women's Activism: The Gender Dimension in Romani Politics". In: *Romani Politics in Contemporary Europe: Poverty, Ethnic Mobilization, and the Neoliberal Order*, Sigona, N. Trehan, N.(eds.), Palgrave MacMillan UK. 135-158
- Kóczé, A., Trehan, N. (2009). "Racism (neo-)colonialism, and social justice: The struggle for the soul of the Romani civil rights movement in post-socialist Europe". In *Racism, Post-colonialism, Europe*. Huggan, G. (ed.), Liverpool University Press, 50-77.
- Laclau E., Mouffe Ch. (2013). *Hegemony and socialist strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London. New York: Verso Books.
- Liégeois J- P. (1976). *Mutation Tsigane: La révolutionbohémienne*. Paris: Presses Universitaires de France/ ÉditionsComplexe

- Liégeois Jan- Pierre (1994). *Roma, Gypsies, Travellers*, NíShuinéar, S. (trans.).
Strasbourg: Council of Europe Publishing and Documentation Service
- Marcus, G.E. (1995) “Ethnography in/of the World System: The emergence of Multi-Sited Ethnography”, *Annual Review of Anthropology* 24: 95-117.
<http://www.jstor.org/stable/2155931>
- Okely, J. (1983). *The traveller-gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press,
- Trehan, N.(2001). “In the Name of the Roma? The Role of Private Foundations and NGOs”. In: *Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe*.
Guy, W. (ed.) Hatfield: University of Hertfordshire Press. 134-156
- Trehan, N. (2009). “The Romani Subaltern within Neoliberal European Civil Society: NGOization of Human Rights and Silent Voices”. In: *Romani Politics in Contemporary Europe: Poverty, Ethnic Mobilization, and the Neoliberal Order*, Sigona, N., Trehan, N. (eds.). 51-71
- Petraki, I. (2020). «Roma Health Mediators: A Neocolonial Tool for the Reinforcement of Epistemic Violence?» *Critical Romani Studies (CRC)*, 3(1), 72-95.
DOI: <https://doi.org/10.29098/crs.v3i1.60>
- Scheper-Hughes, N. (1995). “The Primacy of the Ethical: Propositions for a Militant Anthropology”, *Current Anthropology* 36(3): 409-440
- Selling, J. (2022). “Agency, Structures, and Discourses in Romani Liberation”. In *Romani Liberation. A Northern Perspective on Emancipatory Struggles and Progress*.
Central European University Press.
<https://www.jstor.org/stable/10.7829/j.ctv280b6tr.9>
- Sigona, N., Trehan, N.(eds.).(2009). “Introduction: Romani Politics in Neoliberal Europe”. In: *Romani Politics in Contemporary Europe: Poverty, Ethnic Mobilization, and the Neoliberal Order*. London: Palgrave MacMillan.1-22
- Theodosiou, A. (2011). Multiculturalism and the catachresis of otherness: Settling Gypsies, unsettling Gypsy belongings. *Critique of Anthropology*, 31(2), 89-107.
<https://doi.org/10.1177/0308275X11399971>
- Thompson, E. P. (1967). Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism. *Past & Present*, 38, 56–97. <http://www.jstor.org/stable/649749>

Tsibiridou, F. (2022). «On Honor and Palimpsest Patriarchal Coloniality in Greece, the Western Balkans, and the Caucasus: Anthropological Comparative Accounts from a Post-Ottoman Decolonial Perspective». In: *Genealogy* 6(3), 73.

DOI:<https://doi.org/10.3390/genealogy6030073>

Turner, V. W. (1969). “Liminality and Communitas”. In *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, Chicago: Aldine Publishing

Tvedt, T. (1998). *Angels of Mercy or Development Diplomats?: NGOs and Foreign Aid*, Trenton: Africa World Press, Oxford: James Currey Ltd

Weber, M. (1970). “The Sociology of charismatic authority”. In: From Max Weber: essays in sociology. Gerth, H.H., Wright Mills, C. (trans.&eds.), London: Routledge & Kegan Paul LTD

Wekker, Gloria (2016). *White innocence: Paradoxes of colonialism and race*. Durham, London: Duke University Press.

Αθανασίου, Λ., Γκότοβος, Α. (2002). «Η διγλωσσία των διαφορετικών. Αντιλήψεις και στάσεις των εκπαιδευτικών της προσχολικής ηλικίας απέναντι στη διγλωσσία των μεταναστών και παλιννοστούτων μαθητών» *Επιστήμες Αγωγής, Θεματικό Τεύχος 2002*, 23-44.

Αντερσον, Π. (1985) *Οι Αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι*. Ορφανογιάννης Σ.(μτφ.). Αθήνα: Εκδόσεις Μαρξιστική Συσπείρωση

Bauman, Z. (2017). *Ρευστοί καιροί: Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, μτφ. Κωνσταντίνος Δ. Γεώργιας, Εκδόσεις Μεταίχμιο

Bourdieu, P. (2013). *Διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*. Καψαμπέλη,Κ.(μτφ.). Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη

Γεριτσίδου, Ε.Α. (1986). *Η κοινωνικοποίηση των τσιγγάνων του Δενδροποτάμου Θεσσαλονίκης και η κουλτούρα τους*. Θεσσαλονίκη: Γερατσίδου, Ε.Α.
<https://search.lib.auth.gr/Record/412165>

Γκρούππι, Λ. (1977). *Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι*, Καστορινός, Π.Δ.(μτφ.). Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο

Decolonize Hellas. (2023). «Εισαγωγή». Στο *Ελληνικές Αποικιακότητες*, Decolonize Hellas. Αθήνα: Έκδοση του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ Παράρτημα Ελλάδα.

Έξαρχος, Γ. (2007). *Αυτοί είναι οι Τσιγγάνοι*. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη

Θεοδοσίου, Σ. (2023). «Οι ζωές των Ρομά μετράνε! Ενσωμάτωση και ΔΗΚΕΟΣΗΝΙ στην Ελλάδα της λευκής υπεροχής». Στο *Ελληνικές Αποικιακότητες*, Decolonize Hellas. Αθήνα: Έκδοση του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ Παράρτημα Ελλάδας.

Καρυοφύλλη Μ.Μ. (2019-2020). «Κοινωνικοχωρικός αποκλεισμός και διαχωρισμός: Μια ποσοτική και ποιοτική διερεύνηση της περίπτωσης των Ρομά Δενδροποτάμου» (διπλωματική εργασία). Θεσσαλονίκη: Τμήμα Χωροταξίας και Ανάπτυξης ΑΠΘ.
<https://ikee.lib.auth.gr/record/325284>

Κογκίδου Δ., Τρέσσου-Μυλωνά Ε., Τσιάκαλος Γ. (1997). «Κοινωνικός αποκλεισμός και εκπαίδευση: η περίπτωση γλωσσικών μειονοτήτων στη δυτική Θεσσαλονίκη» στο: *Θέματα διγλωσσίας και εκπαίδευσης*, Σκούρτου Ε. (επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος

Λιεζουά, Ζ.Π. (1999). *Ρομά, Τσιγγάνοι, Ταξιδευτές. Οι Τσιγγάνοι της Ευρώπης*. Σιπητάνου, Α.Α., Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη

Λούντζης, Α. (2008). «Η ανθρωπολογία της βίας πέραν της σωματικής βλάβης» στο *Το Φύλο, το Σώμα και η Έμφυλη Διαφορά: Η συνάντηση Δικαίου και Κοινωνικής Προβληματικής*, Μαροπούλου. Μ.(επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις ΕΚΠΑ & Προγράμματος Σπουδών ΘΕ.ΦΥΛ.ΙΣ. 206-219

Μπίρης, Κ.Η. (1942). *Οι γύφτοι. Μελέτη Λαογραφική και Εθνολογική*. Αθήνα: Εκδόσεις Εστία

Ντούσας, Δ. (1997). *Rom και φυλετικές διακρίσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg

Ντούσας, Δημήτρης (2020). *Η πολιτική οικονομία του παγκόσμιου αντιτσιγγάνικου apartheid*, Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ

Said, E.D. (1996α). *Οριενταλισμός*. Τερζάκης, Φ. (μτφ). Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη

Said, E.D. (1996β). *Κουλτούρα και Ιμπεριαλισμός*. Λάππα, Β. (μτφ.). Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη

Τερζοπούλου Μ., Γεωργίου Γ., (1998). *Οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα. Ιστορία – Πολιτισμός*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ/ Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης (Γ.Γ.Λ.Ε.)

Τρουμπέτα, Σ. (επιμ.).(2008). *Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος: συμβιώσεις – αναιρέσεις– απουσίες*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική

Τσιμπιρίδου, Φ. (2013). «Ανάμεσα στο «έθνος και το κράτος»: Η επαναδιαπραγμάτευση της ατελούς σχέσης πολίτη/κράτους στη Θράκη». Στο. Ροζάκου Κ.,Γκαρά, Ε. (επιμ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια. 205-238

Τσιμπιρίδου, Φ. (2021). «Σημειώσεις για τις κοσμοπολιτικές πρακτικές των υπεξούσιων στην Ελλάδα και τις γειτονίες της.» DecolonizeHellas, ιστολόγιο: 26 Μαρτίου <https://decolonizehellas.org/el/simeioseis-gia-tis-kosmopolitikes-praktikes-ton-ypexousion-stin-ellada-kai-tis-geitonies-tis/>

Τσιμπιρίδου, Φ. (2023). «Το μοιρολόι της Ευθαλίας. Το προσφυγικό ως μεταποικιακό, πολιτισμικό και μειονοτικό αρχείο, πριν και μετά το 1922: Μια σύντομη εθνο-τοποβιο-γραφία». Στο *Marginalia* 14. <https://marginalia.gr/arthro/to-moiroloi-tis-eythalias/>

Τσιμπιρίδου, Φ. (2023). «Χαρτογραφώντας τη βορειοελλαδική επαρχία και μεθόριο. Το παλίμψηστο ως μεθοδολογία ανάλυσης ενός μεταποικιακού αρχείου». Στο *Ελληνικές Αποικιακότητες*, Decolonize Hellas. Αθήνα: Έκδοση του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ Παράρτημα Ελλάδας.

Τσιτιρίδης, Γ. (2020). *Οι Τσιγγάνοι της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Μέθεξις

Φουκώ, Μ. (1991). *Η μικροφυσική της εξουσίας*. Τρουλινού, Λ.(μτφ.). Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον

Φουκώ, Μ. (2012). *Η γέννηση της βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο κολέγιο της Γαλλίας(1978-1979)*, Πατσογιάννης Β.(μτφ.). Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.

Χάνκοκ, Ι. (2020). *Είμαστε ο λαός των Ρομά*. Νεοκοσμίδου Ε.(μτφ.). Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος. (πρώτη έκδοση 2002) *Ελληνικά παράδοξα. Πατρωνία, Κοινωνία πολιτών, βία*

Χατζηνικολάου, Α. (2005). «Αλφαριθμητισμός παιδιών Ρομά μέσα από της διδασκαλία των ανθρώπινων δικαιωμάτων: δυνατότητες και περιορισμοί» (διδασκτορική διατριβή). ΑΠΘ. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης. DOI: [10.12681/eadd/18994](https://doi.org/10.12681/eadd/18994)

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

EU Agency for Fundamental Rights (FRA), “Roma in 10 European countries. Main results – Roma Survey 2021

https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2022-roma-survey-2021-main-results2_en.pdf

Εθνική Στρατηγική και Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη των Ρομά 2021 – 2030:

<https://egroma.gov.gr/%CE%B5%CE%B8%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%83%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%B7%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%83%CF%87%CE%AD%CE%B4%CE%B9%CE%BF-%CE%B4%CF%81%CE%AC%CF%83%CE%B7%CF%82-%CE%B3-2/>

Καταγραφή Οικισμών και Πληθυσμού Ρομά σε εθνικό επίπεδο (έτους 2021)

<https://egroma.gov.gr/%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B1%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AE-%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8E%CE%BD-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%80%CE%BB%CE%B7%CE%B8%CF%85%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D-%CF%81%CE%BF%CE%BC/>

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ:

Council of Europe Strategic Action Plan for Roma and Traveller Inclusion (2020-2025):

https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680998933#_Toc18570823

European Commission - Greece: Funding, strategy, facts and figures and contact details for national Roma contact points in Greece.

https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/roma-eu/roma-equality-inclusion-and-participation-eu-country/greece_en

Feisty «COCO»

-Στίχοι: <https://genius.com/Feisty-grc-coco-lyrics>

-Βιντεοκλιπ: https://www.youtube.com/watch?v=iPJ09_rXHk8

Gonwatch: Δολοφονία 16χρονου Ρομά από τα πυρά της Ελληνικής Αστυνομίας

<https://govwatch.gr/finds/dolofonia-16chronoy-roma-apo-ta-pyra-tis-ellinikis-astynomias/>

Roma Political Schools – Council of Europe

<https://www.coe.int/en/web/roma-and-travellers/roma-political-schools>

SolidarityNow

- Υποστήριξη Ρομά:

<https://www.solidaritynow.org/%CF%85%CF%80%CE%BF%CF%83%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%B9%CE%BE%CE%B7-%CF%81%CE%BF%CE%BC%CE%AC/>

- Αμαρό Μαγκιπέ:

<https://www.solidaritynow.org/amaro-magipe/>

TEDx talk - «Η διαδρομή ενός Ρομά»:

<https://www.youtube.com/watch?v=jN49CKYX0aI>

United Nations - The Decade of Roma Inclusion:

<https://www.un.org/en/chronicle/article/decade-roma-inclusion-addressing-racial-discrimination-through-development>

Άρσις- Δενδροπόταμος:

<https://arsis.gr/dendropotamos/>

Δήμος Αμπελοκήπων – Μενεμένης «Ιστορία της Μενεμένης»

<https://www.ampelokipi-menemeni.gr/municipality/istoria-menemenis/>

Δράσεις Επιχειρηματικής Ενδυνάμωσης Γυναικών και Νέων Ρομά – ΑΡΟΜΑ
Επιχειρηματικότητας

<https://www.activecitizensfund.gr/ergo/draseis-epicheirimatikis-endynamosis-gynaikon-kai-neon-roma-aroma-epicheirimatikotitas/>

Ελλάδα 2.0 - Κοινωνική επανένταξη των πιο ευάλωτων ομάδων: Ρομά

<https://greece20.gov.gr/?projects=koinoniki-epanentaxi-ton-pio-eyaloton-omadon-roma>

Εργαστήριο Ενδυνάμωσης Ρομά κοινοτήτων - ROM-Boost:

<https://www.activecitizensfund.gr/ergo/rom-boost-ergastirio-endynamosis-roma-koinotiton/>

Ίδρυμα Μποδοσάκη - BUILD-Building a robust and democratic civic space:

<https://www.bodossaki.gr/draseis-synergasias/thesmikoiforeis/build-cerv/proskliseis-ekdilosis-endiaferontos/>

Οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών – ορισμός:

<https://eur-lex.europa.eu/EL/legal-content/glossary/civil-society-organisation.html#:~:text=%CE%9F%CF%81%CE%B3%CE%AC%CE%BD%CF%89%CF%83%CE%B7%20%CF%84%CE%B7%CF%82%20%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B1%CF%82%20%CF%84%CF%89%CE%BD%20%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CF%8E%CE%BD%20%CE%B5%CE%AF%CE%BD%CE%B1%CE%B9%20%CE%BC%CE%B9%CE%B1%25>

Πλατφόρμα ενημέρωσης και διαβούλευσης για θέματα Ρομά, της Γενικής Γραμματείας Κοινωνικής Αλληλεγγύης και Καταπολέμησης της Φτώχειας, του Υπουργείου Κοινωνικής Συνοχής και Οικογένειας:

- 2021 – 2030: Η κομβική δεκαετία για την κοινωνική ένταξη των Ρομά:

<https://egroma.gov.gr/2021-2030-%CE%B7-%CE%BA%CE%BF%CE%BC%CE%B2%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B4%CE%B5%CE%BA%CE%B1%CE%B5%CF%84%CE%AF%CE%B1-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA/>

- Ελληνική Νομοθεσία:

<https://egroma.gov.gr/ellhnikh-nomothesia/>

- Συνεργασία Συλλόγου Γυναικών Ρομά Δενδροποτάμου με την UNICEF:

<https://egroma.gov.gr/%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%85%CE%BB%CE%BB%CF%8C%CE%B3%CE%BF%CF%85-%CE%B3%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD-%CF%81%CE%BF%CE%BC%CE%AC-%CE%B4%CE%B5/>

Πολιτιστικός Σύλλογος ReACT:

<https://www.facebook.com/groups/1194532791948217>

https://www.facebook.com/VOICEgrc/?show_switched_toast=0&show_invite_to_follow=0&show_switched_tooltip=0&show_podcast_settings=0&show_community_review_changes=0&show_community_rollback=0&show_follower_visibility_disclosure=0

Πρόσκληση υποβολής αιτήσεων υποτροφιών του ΙΚΥ:

https://www.iky.gr/el/upotrofies-gr/proptixiako-gr/ypotrofies-eko/eko-2020-2021/item/download/6911_daed519fb1405cda96f6efdc09efe4c8

Ρομά Χωρίς Σύνορα «Εκτός από Τσιγγανοπατέρες είναι και Ανιστόρητοι»:

<https://www.romaxorissinora.com/ektos-apo-tsiggano-pateres-einai-kai-anistoritoi/>

Σύλλογος Γυναικών Ρομά Δενδροποτάμου:

https://m.facebook.com/RomaWomenAssociation?_rdr

Συνήγορος του Πολίτη για τις Ευάλωτες Κοινωνικές Ομάδες:

https://www.synigoros-solidarity.gr/452/evalotes-efpatheis-omades#_ftn1

Φάρος του Κόσμου:

<https://farostoukosmou.com/el/%ce%b9%cf%83%cf%84%ce%bf%cf%81%ce%b9%ce%ba%cf%8c/>

<https://mef.diavgeia.gov.gr/reports/orgs/bc9a0ac5-888b-430b-84cf-4dc0749378ec>